

પારકા ઘરની લક્ષ્મી

જયમિત્રુ

ગૂર્જર ગ્રંથિરત્ન કાર્યાલય
અંધી રોડ, અમદાવાદ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૫૮૩૭ કિમત ૩-૮-૦

ગ્રંથનામ ૫૧૨૩૧ ૬૨૦૧ ૮૧૬૫

વર્ગિક ૬-૩

પારકા ઘરની લક્ષ્મી

જયભિખુ
/ ૩

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૫૮૩૭
૪-૩૨

કૌમિત સાહા નજી રૂપિયા
૧૯૪૬, પ્રથમાવર્તિ

પ્રકાશક :
શંભુલાલ જગશીભાઈ
ગૂર્જરગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
ગાંધી રસ્તા - અમદાવાદ.

મુદ્રક :
કાન્તિલાલ ગિરધરલાલ શાહ,
શારદા મુદ્રણાલય,
બુમામસીદ સામે, અમદાવાદ.

બહેનીના વહાલસોયા હેતથી
 અમારા ગૃહજીવનમાં
 પ્રકાશ પાથરનાર
 શ્રી. કાન્તાબેનને
 [શ્રીમતી કાન્તાબેન લાલબાઈ શેઠ]

—જયભિજ્ઞમ્

“લીલાવતી પુત્રરૂપે જન્મી હોત તો સારું થાત”

રવ. ગોવર્ધનરામ

*

For wedded man

They know no measure

When that they find

A patient creature

Chaucer.

*

‘તું’ બત્તી, ‘મેં’ સ્નેહ બનું

‘વહ’ બન જાવે ચિનગારી,

હસ અસીમ જલ પથકે ઉપર

તબ ફૈલે ઝજિયારી ।

*

જગે ને આથમે વર્ષા, ઝાટ ને ભરતી ભર્યા.

સ્નેહથી સંચર્યા સાથે, દેવી, તે દંપતી તર્યા.

મહાકવિ નાનાલાલ

વાર્તાઓની વાર્તા

‘એક બળવા’ પછીનું આ મારું બીજું સામાજિક સર્જન છે. આ બધાં પાત્રોની, આ બિન્ન બિન્ન વિગતોની એક સળંગ નવલકથા સર્જવા માટે જ સૃષ્ટિ રચી હતી. પણ ધીરે ધીરે છૂટી વાર્તા રૂપે વગ પડ્યે એ સર્જાતી ગઈ. પછી નવલકથા લખવાના વિચારે એકા ત્યારે સમજ પડી કે કદાચ તેમ કરવા જતાં રસ જામશે, પણ વિગતો અડધી થઈ જશે; શણગાર આવશે, પણ દેહસૌખ્યમાં ક્ષતિ થશે, એટલે આ વાર્તાસંગ્રહ જેમનો તેમ રજૂ કરું છું.

હિંદુ સંસારની સ્ત્રી માટે આપણે ત્યાં પ્રથમથી લઘુતાની મંથી સેવાઈ રહી છે. રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય માગનારા આપણે વાણીસ્વાતંત્ર્ય ને વિચારસ્વાતંત્ર્યના પૂર્ણ હિમાયતી છીએ. નસેનસમાં પ્રસરેલો હરિજન-વિરોધ આપણે સહેજમાં ફેરવી નાખ્યો છે. બીલ ને અનાયાં કોમને અપનાવી લીધી છે. મુસ્લિમ પ્રશ્નમાં આપણે મહાનુભાવતા સ્વીકારી છે. માનવતાના નાતાથી ખૂબ ખૂબ હિદાર બન્યા છીએ, પણ સ્ત્રીના પ્રશ્નમાં મોટો ભાગ હજી જ્યાંનો ત્યાં છે. સ્ત્રીના પ્રશ્નમાં સુધરેલા કે પુરાણા-શહેર કે ગામડાં લગભગ જ્યાંનાં ત્યાં છે. મૂડીવાદ ને મજૂરવાદની જેમ પુરુષ ને સ્ત્રીના પ્રશ્નનો નીવેડો આપી શક્યો નથી. સ્ત્રી તો સદા વેદનાની મૂર્તિ જ રહી છે, ભોગની સામગ્રી બની છે. મરજી પડી ત્યાં સુધી એને ધરતી રાણી રાખી છે, નહીં તો દાસી બનાવી છે. એના હક, એનો અવાજ, એનું સ્વાતંત્ર્ય નહીંવત છે.

મારે મન જીનવાણી કે નવયુગની સ્ત્રી વચ્ચે ઝાઝો ફેર નથી. એક દાસી છે તો બીજી રાણી; પણ રાણીયે આખરે તો અંતઃપુરની ને ! આર દીવાલોની બહાર એનું કોઈ સ્થાન નથી. સમાજે પોતાની વાસનાની તુષિ માટે સ્ત્રીને જીજ્ઞાસા રૂપ આપ્યાં છે, કોઈક સાથે લીધી છે, સહા-સોસાયટીમાં ફેરવી છે, ભાતભાતના શણગાર સમગ્રવા છે. કોઈએ ધરને ખૂણે ગોંધી છે, લગ્નગાંધન રાખ્યાં છે, ને પાણી-દળણું કરાવ્યાં છે. એકે વિલાસમૂર્તિ બનાવી, બીજાએ વેદનામૂર્તિ ! એક માથે ચઢાવી, બીજે પગ નીચેની મોજડી બનાવી ! એકમાં આધુનિક-તાના અનાચાર છે, બીજામાં અધઋણના અત્યાચાર છે. બંને જીવનની યોગ્ય ને ઉત્તમ અવસ્થાની બહાર છે. સ્ત્રીત્વ બંને સ્થળે અસ્મિતાવિહોણું, મિલકતરૂપ બનેલું વેડફાય છે. આત્મા, મન, હૃદય બંને હાથે ઠોકરે મરાયું છે. બંનેએ સહધર્મિણી ઘડવા જતાં સ્ત્રીને વિકૃત કરી નાખી છે.

બંને જ્યાં સ્ત્રી જેવું મહાન અંગ હીણું ત્યાં વિરાટ માનવતાનાં કુંકુમ પગલાં અસંભવિત જ બને. સૌ અગસિયામાંથી એક અગસિયું વર્તુલ બેઠી અજગર જેવું બને, એથી શેષ ભાગને કંઈ મહત્ત્વ લેવા જેવું નથી. ભાવના, સંસ્કૃતિ, માનવતાના નાતાથી આ સમાજનું દિન પ્રતિદિન પ્રતન થઈ રહ્યું છે. સ્વાર્થાધોએ એટલી વર્ણસંકરતા જન્માવી છે, કે જૂનું ચિત્ર ભૂંસીને નવું ચિત્ર કરીએ તોય તે અપૂર્ણ લાગે છે. નવું ચિત્ર ભૂંસીને જૂનું જ રાખીએ તોય સંતોષ થતો નથી. એકમાં નીતિની શીળપ નથી, બીજામાં ઉદારતાનાં અમી નથી. કારણ ?

કારણ કે આપણે જીવન પ્રત્યે આદર ખોયો છે, વૃત્તિઓની તુષિમાં સુખ જોયું છે. આપણે શીલ ખોયું છે. શીલના આનુશંગિક સત્ય, સંયમ ને ઉદારતાને બદલે આખો સમાજ દંભ, વિલાસ ને સંકુચિતતા તરફ જઈ રહ્યો છે. રાજતરંગિણીના કર્તા કવિ બિહલજીનું વાક્ય છે, કે 'કિં નુ યાતિ વિપયયં વિગલિતે શીલસ્ય ચિંતામણેઃ'

શ્રીકૃષ્ણે ચિંતામણિનો આજે સમાજમાંથી અલાવ થયો છે, માનવી જાણે વ્યવહારની બહાર માથું મારી શકતો નથી. સમાજ એની સત્યપરાયણતા તોડી નાખે છે, એના આદર્શ ત્યાં ડગમગી જાય છે. એની ઉન્નત કલ્પનાઓ આ સમાજની સામે ધુમાડાના ધાત્રકા બની જાય છે. એ પરંપરા એવી દુર્ભેદ છે, કે માનવી મને કે કમને એ દંભ, એ દુષણ, એ રિવાજ, એ ખર્ચા, એ જલસા ને એ સમારંભ-આપના કુવામાં ખૂડી મરવા જેવી બધી રૂઢિચુસ્તતા જળાવીને આ શ્વેતાની ચક્રરને સલામત રાખે છે. રાષ્ટ્રીય ક્રાન્તિ સમયે સામી છાતીએ ગોળીબાર ઝીલતો જુવાન ઘરનાં બંધનો સામે લાચાર બની જાય છે. એ બળવો કરે તો તેને જ પીઠ ફેરવી નાસી છૂટવું પડે છે.

જેઓ આ બંધનો તોડી જુદાં એકમેમાં વસે છે, ત્યાં પણ ખીજે છેડેથી શરૂ થતાં દુષણોવાળો નવો સમાજ ખડો થાય છે. મનુષ્ય સામાજિક પ્રાણી છે; સમાજને એ છોડી શકતો નથી. એના નવા વરણાગિયા સમાજમાં નવી રીતના એના ખર્ચા, એની દિન દિન બદલાતી ફેશનો અને એના કૃત્રિમ વિલાસ એર ભયંકર છે: ગાયને દોહી કૂતરાને પાવા જેવી સ્થિતિ ત્યાં છે. કારણ કે સ્થિતિના પરિવર્તનથી માણસ સુખી થતો નથી; સ્થિતિને સુધારનાર શોલની આવશ્યકતા છે.

નવા વાઘા પહેર્યે કે જૂના વાઘા છોડ્યે સ્થિતિમાં કંઈ પરિવર્તન આવતું નથી. જેટલી જુનવાણી સ્ત્રીઓએ દુઃખી-દરિદ્રી સંસારને સોનાનો કરીને નીલાવ્યો છે. એટલો આ નવી, શોખીન, મોજલી નારીઓએ નથી નીલાવ્યો. સાદા સાડલાએ ગરીબ પતિના ઘરને સૌરભ-ભર્યું રાખનાર જુનવાણીની સામે કીમતી વસ્ત્રોના ગંજ પછી-ટોલેયટ ને તમાશાઓનાં લખલૂટ ખર્ચ પછી-પણ હમેશાં પતિની ગરીબીને ટકારનાર હજારો નારીઓ નીરખી છે.

જાણેલીઓએ જ-કહેવાતી સંસ્કારવંતીઓએ જ-શોક્ય બનીને, અને બહણુ, ગરીબ સ્ત્રીઓના જીવનમાં આગ લગાડી વાસનાની ક્ષણિક

તૃપ્તિ મેળવી છે. કામળતાના નાદે નવા યુગની નારી દાકતર ને દવાની યુક્તિ બની છે; આગ્રાદીને નામે એશ-આરામી બની છે. અને સંસારના સુખજનન યજ્ઞ માટે એ ધરની રાણી નાકામયાબ બનતી ચાલી છે.

અતિશયોક્તિ ન લાગે તો એક સત્ય હકીકત કહેવી જરૂરી લાગે છે: કેટલીય નવા યુગની નારીઓ પોતાનાં બાળકના શૈશવને સાફ કરતાં ધૂજે છે, ને એની ગંધે નાકે રૂમાલ ઢાંકે છે. આવાઓ સિવાય બાળકની રખેવાળી એ કરી શકતી નથી. પોતાના વિદ્વાસ નિર્બાધ રહે, એ માટે બાળકોને ધરબહાર રાખવામાં એ રાચે છે.

જૂની સ્ત્રીએ ધાગું ખોયું ને થોડું જાળવ્યું ત્યારે આ સ્ત્રીઓએ તો ધણું ખોયું ને નવી વિકૃતિનો ઔર ઉમેરો કર્યો છે.

આ રીતે આશ્યું તો સારી પ્રગતી આશા ઉત્તરોત્તર વ્યર્થ છે. અલગત, અસ્મિતા નવી સ્ત્રીએ મેળવી છે, પણ મેળવેલી મૂડીને કામે ન લગાડી તો એ કંજૂસના ધનની જેમ વ્યર્થ જ છે.

શીલવિહોણા આવા સમાજનું હીર ચુસાઈ રહ્યું છે. દિનપ્રતિદિન જીવનધોરણુ હલકું, મનોવૃત્તિઓ નિર્માલ્ય ને સૌંદર્યભર્યાં શરીરોની અજીત જોવાય છે. આમ ને આમ આ રગશિયું ગાડું હાંકયે જ રાખ્યું તો પચીસ વર્ષે તંદુરસ્તી ને તેજથી જલકાતો સારો ચહેરો નજરે નિહાળવો દુસ્વાર થશે. કારણ કે સમાજદેહને સૌંદર્યવપૂર્ણ, સૌંદર્યભર્યું રાખનાર સ્ત્રી વર્ગને જ કચડયો છે. સ્ત્રીને આપણી દીવાલોમાં જ રાખવા નાતજનતા, આપણા આશ્રયે જ રહે એ માટે લગ્નખર્ચન ને આહાર-વિહારના, આપણા દંભને પવિત્ર ફરમાન લેખે એ માટે શાસ્ત્રવચનના, આપણી ગુલામી અમર રહે એ માટે વૈધવ્ય ને બાલવિવાહના, ન જાણે કંઈ કેટલાં બંધનો બાંધ્યાં છે. એક મર્દ પણ એટલાં બંધનોથી અકળાઈ બેઠે ને આત્મહત્યા કરવા તત્પર થાય: એટલાં બંધાં બંધનો એક બીરુ, કામળ, નાનકડી, નવોઢા પર લદાયેલાં છે.

માતા, ભગિની, પુત્રી ને પત્નીની આ મહામહિમામંથી સંસ્થાને નષ્ટભષ્ટ કરીને, ગુલામીની જાંજીરોમાં જકડીને પુરુષવર્ગ પણ કંઈ જાલ પામ્યો નથી. એણે નિર્માલ્યતા, નિસ્તેજતા ને વિચારહારિદ્ર સદાને માટે પોતાનું કર્યું છે. નિષ્કર્મણ્યતા ને સંકુચિતતા એના સદાનાં સાથી અન્યાં છે. એ પેટની ને પેટ પડ્યાં સિવાયનાંથી વિશેષ દુનિયા જોઈ શકતો નથી. મહામાનવતાનું એને સ્વપ્ન નથી. વિરાટ સહાનુભૂતિની એને કલ્પના નથી. લંડનની શેરીએ શેરીએ મળી શકતો એક મુક્ત આદર્શતરસ્યો ગૃહસ્થ, આપણે ત્યાં પચાસ પચાસ ગામડે પણ મળતો નથી.

સર્વત્ર વિડંબનાનું ભયંકર હાસ્ય ગાળ રહ્યું છે. હુદ્દતાની હીન કાટિએ સમાજ ઝડપથી ઊતરી રહ્યો છે. 'SEX'-જાતીયતા પોતાનું ધર કરી રહી છે. સંયમ પ્રત્યેની શિથિલતા એ ફેશન બનતી બન્ય છે. અનાચાર પ્રત્યેની સૂગ ઓછી થતી ચાલી છે. વિલાસ તરફની આકાંક્ષા તીવ્ર બની રહી છે. વાસનાની વેલ પર પતંગિયાં ઊભરાઈ ઊડ્યાં છે. જન્મપ્રમાણ વધ્યું છે. પ્રાણબળ ઘટે ત્યાં સંખ્યાપ્રમાણ વધે છે. અને જન્મપ્રમાણથી ય મરણ પ્રમાણ વધુ છે.

ધર્મ તો મૂએલી ઘો જોવો ખાલી જગા રોકતો પડ્યો છે. કાયદો તો જાણે પોથી-પાનાં શોભાવવાં સિવાય, કોઈ છેલખટાઉઓને બેએક વધુ છટકારીઓ બતાવ્યા સિવાય કંઈ કરી શક્યો નથી.

આવું આવું કંઈક કહેતી આ કથાઓ તો થોડીએક વાનગી છે. જે 'બાલવિધવા'ના જીવનની બલવતી પ્રેરણાથી આવી વાર્તાઓ લખાવ તરફ આકર્ષણો-તેને વિષે તો આ ગ્રંથમાં અદ્ય અતિ અદ્ય છે.

આપણા સમાજના એક ધૃષ્ટિત કાણુને પ્રગટ કરતી એ કથા પણ કહી દઉં:

બારેક વર્ષની ઉંમરે વીસેક વર્ષની એક પડોશી મળી. એ નાગરાણી હતી, અને નાગર સ્ત્રીઓને પ્રકૃતિથી મળતું એનું લાવણ્ય તો અદ્ભુત હતું. સંસ્કાર પણ અબળ હતા. શરદના ચંદ્ર જેવું મુખ, સરસ્વતીના જેવી નિર્મળ વાણી, ગળું કોકિલાનું ને ગતિ હરિણીના જેવી.

પણ આ સમાજ-હરિણીને વિધાતાએ જીવન-માર્ગના પ્રથમ પ્રવેશમાં ભુલવાડી; એને બાળવિધવા બનાવી. માથેથી સિંદૂર, હાથ-માંથી કંકણ ને પગમાંથી ઝાંઝર ઝડપી લીધાં. પણ સિંદૂર વિનાનું એનું લલાટ જરાય ઝાંખું ન પડ્યું. કંકણ વિનાના હાથ મૃણાલદંડની શોભા ધરવા લાગ્યા. ઝાંઝર વિનાના પગમાં નૃત્ય તો આપમેળે ઊપજેલું હતું.

એનો ધનશ્યામ કેશકલાપ કાતરી નાખવાનું શાસ્ત્રીય ફરમાન હતું. એ ફરમાનનો અમલ કરવાની સંપૂર્ણ તૈયારીઓ પણ થઈ ગઈ હતી, છતાં મૂઢ ઘેટું પણ ખડ્ગ ઉગામીને ઊભેલા જલ્દાદને નીરખી. ભૂલેચૂકે જીવનના ક્ષુદ્ર મોહને વશ થઈ કદી ચિત્કાર કરી ઊઠે છે, એમ-નાપિતના સજ્જયાને જોઈ એ કમનસીબ છોકરી રડી પડી. કેમે કરી મૂંડનવિધિમાં એ પ્રવેશ ન પામી.

દૈત્યોના દિલમાં પણ દયા વસે છે, એ દવાથી એનો કેશકલાપ બચી ગયો. પણ સમાજને થોડા જ વખતમાં ખખર પડી ગઈ કે દયાએ ડાકણને ખાંધી છે. શાસ્ત્રના ફરમાનમાં દયા કે લાવનાથી કામ લેતાં કેવો અનર્થ થઈ જાય છે, એની તે સર્વને ખાતરી થઈ ગઈ.

એ કાળા ભસ્મર કેશને ઝાળવા આયતો લઈને બેસતી. બેસતી એટલું જ નહીં, વાળને હોળ્યા પછી એ એક ક્ષણ પોતાની મુખછામી એમાં નિહાળી રહેતી, અને દેવસેવાનું ઉચ્છિષ્ટ એકાદ જામૂદ ફૂલ છાની છાની વેણીએ ઘાલતી.

આ એક વાત. બીજી વાત એ કે,

ધરનાં નવ માણસોમાંથી રાત પડતાં જ્યારે આઠેઆઠ બેઠેની જોડીમાં ચાર ઓરડામાં લપાઈ જતાં, ત્યારે ધર્મશાસ્ત્રે યોજેલી જપમાળા આદિ પ્રક્રિયાઓની અનભિજ્ઞ ને તેમાં અલ્પ રસવાળી બાળકી એકલી ડરતી-ધૂંજતી દરેક ઓરડાના બારણે ફરતી. ૪૦ વર્ષની જોડાણી ૫૦ વર્ષના જોડનું માયું હોળતી, બીજી વાર પરણેલા સસરાજી નવપત્નીને અત્તરનાં 'પૂમડાં' ને મીઠાઈનાં પડીકાં આપી સમજાવતા ને એવું બીજું ઘણું ઘણું એ જોતી ને અંધારી રાત વિતાવતી.

ધનધોર રાતે ઘૂવડ ખોલતું અને એને પણ ક્યાંય લપાવા આશર નોઈ તો. અરે, પણ આ અધર્મકથા શું કથતી ? શું એ બાળકી સમજતી નહોતી કે, બધું ભાગ્યાધીન છે. 'ભાગ્યાધીન કષ્ટ પાવત નાહી.' આ તુલસીદાસનો સૂદેશ શું એ જાણતી નહોતી ? આ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવા કરતાં એણે નાસી જવું જોઈતું હતું, ફૂલો-હવાડો શોધવો જોઈતો હતો. પણ જીવનના મોહ છે ને ! ન એ નાસી જઈ શકી, ન એ આત્મહત્યા કરી શકી.

મતલબ કે એ બાળકી સૌન્દર્યભરી યુવતી બની. અલબત્ત યોજના તો એવી જ હતી કે કુમારિકા અવસ્થામાંથી સીધી એને વૃદ્ધાવસ્થામાં પરિણત કરી દેવી; પણ આર્ય ઋષિઓએ એવો કોઈ પ્રયોગ યોજેલો નહીં, એટલે એ નિરુપાયે નવયૌવના બની.

સંસાર આઘો વિલાસમાં મસ્ત હતો. એમાં આ બિચારી જીવનની ફૂલવાડીમાં વસન્તની બહાર લઈને આવી ગિભી.

મહાન કાદંબરીકારે એક સ્થળે પોતાનો વાણીટંકાર કરતાં કહ્યું છે કે: અરે, આ સંસારમાં કોણ એવો છે, કે જેનું યૌવન નિર્વિકાર વીત્યું છે. આ અનિવાર્ય વિકારે બાળવિધવાને ભુલવાડી.

કોઈ માર્ગદર્શક ન મળવાથી એક એ ગરીબ પણ હિંમતબાજ

યુવાનને લઈ ગામ બેતરી. ગામડા ગામમાં રાગની રાણી સિવાય બીજા કોનાં એવાં રૂપ હોય. વાલ્મીકીનાં ધરમાં આવાં રૂપ તે સમાય ? વિદ્યાતાએ જ જોને બાલપણથી બાળવી શરૂ કરી, એને અત્યારે કંઈ શાન્તિ મળે ? હવે તો આખા સંસારમાં આ ધર સિવાય એનું કોઈ સ્વર્ગન નહોતું. આપ તો મરેલી માનતો. મા તો એનું નામ ન લેતી. સાસરિયાં તો મળે તો રાઈ રાઈ જોવા દુકડા કરવા તૈયાર હતાં. દયા-માયા, ઉદાર હૃદય કે સહાનુભૂતિ, સમવેદના કે સૌજન્ય, એ બધાં આ સમાજમાં દેરાદેવળ ને પોથીપાનાં સિવાય બીજા ક્યાંય રહ્યાં નહોતાં.

બાર વર્ષના મને આ સખી મળી. ઉંમર મોટી પણ દિલ તો નાનું, નિર્દોષ, હેતાળ. મેં સાથે ગીત ગાયાં, વાર્તાઓ વાંચી, વાદ વદ્યા. ઝાંઝરીની ઝીણી વેળ ઉપર ચિતરામણ કાઢ્યાં. નદીકાંડાનો ધોળો ફૂલ બિહ વીણ્યો. એ કદી રડતી ત્યારે ભૂલી પડેલી વનપરીની યાદ આવતી. એ હસતી ત્યારે જાણે વનવગડામાં રૂના પોલ વેરાતા. કોકવાર તો મરેલી માનાં સંભારણાં આપતી. પણ હાસ્ય જાણે એના જીવનને અનુરૂપ નહોતું. પાછળનાં વર્ષોમાં તો એ વેદનામૂર્તિ જ બની રહી.

છએક વર્ષના સમાગમ પછી અચાનક અમે છૂટાં પડ્યાં. પડ્યાં એ પડ્યાં. છેલ્લા પાદરના ગંભીર વડલા હેઠળ એ મળી. હેતથી મને કહ્યું: “ભઈલા, ભૂલી ન જા !”

આ ઉંમરે હૈયું બહુ ગંભીર થઈ શકતું નથી. સંસારની ગમે તેવી ઘટનાને પોતાના હાસ્યના કુવારે ઉડાડે છે. હું પણ હસ્યો એ વાત તરફ. પણ એ ન હતી.

મેં વિચાર્યું, ભલા, તને તો ભૂલી શકાય !

એ વિચારતી હતી કે ભલભલા ભૂલી જાય છે. અમારા બેમાંથી

કોણ સાચું ઠરે છે, એ જોવાનું હતું; પણ વિધાતા વળી ત્રીજા તાકમાં હતો વર્ષે દહાડે કાશ્મી-ખનારસમાં વિદ્યાર્થીજીવન ગુળરતા વિદ્યાર્થીએ સાંભળ્યું છે કે એ સખી ગુજરી ગઈ. સમાચાર આપનારે એટલું ઉમેર્યું કે એ સખી થઈ ખિચારી; છૂટી આ ભવભ્રમણામાંથી !

‘સુખી થઈ!’ આ શબ્દો મારા માનસપટ પર મહિનાઓ સુધી ગુંજ્યા. એણે મારા મન પર સામાજિક વિષય તરફ વેગ આપ્યો. દિલની વરાળ કાઢવાની સદા ઇચ્છા રહ્યા કરતી. કોની પાસે કાઢવી ? કેમ કાઢવી ? કોણ શા માટે સાંભળે ? આ મનોમંથનમાં એક રાતે કંઈક લખી નાખ્યું. હાજમહમ્મદ સ્થાપિત ‘વીસમીસદી’માં (એ વેળા સાપ્તાહિક હતું) એ પ્રગટ થઈ ગયું. ભારે ચમત્કાર જેવું લાગ્યું. એનું નામ ‘વાર્તા.’ મેં આવી સામાજિક વાર્તાઓ દ્વારા મનનું કંઈક દર્દ ગાવાનું નક્કી કર્યું.

આ એકેક કથા એવી દર્દ કહાણી છે. કેટલીકનું ઘડતર સાચા ખનાવે પર જ છે, કદપનાના અંશ તો અતિ અદ્ય છે. સંસાર આખો એક નાટક છે. નાટકના નટને રોવાનું હોય તો પણ એ રહન માટે પણ તાલ, પદ્ધતિ ને સૂર યોગ્ય છે. એ રીતે હાથચડ્યા કસબથી આ વાર્તાઓ વણી છે.

આમાં બે ભાગ છે; જુનવાણી સમાજ ને નવીન સમાજને સ્પર્શતા. તેમાં પણ વધુ ભાગ કાઠિયાવાડને લગતો છે, કારણ કે હું એ પ્રાંતનો છું. કેટલીક વાતો જોનોને સ્પર્શતી છે, કારણ કે હું એ ધર્મનો છું. પણ પરિસ્થિતિ પરત્વે દેશ કે ધર્મથી કંઈ ભેદ પડતો નથી. કોઈ પણ પ્રાંત કે ધર્મમાં નારીની સ્થિતિ લગભગ આવી જ છે.

અલગત એટલું તો નિર્વિવાદ છે, કે સંસારમાં સ્ત્રીને ભાગ વેદના વધુ આવી છે. એના સામાન્ય કાર્યોના, નાની એવી ભૂલનો પણ પ્રકૃતિ પડશે પાડે છે. પણ વેદના પર જ સર્જન નિર્ભર હોય

છે. સ્ત્રીઓએ જ સમાજને જીવંત બનાવ્યો છે, એ જીવંતતા સાધવા માટે-સમાજની ઇમારતને સાબૂત રાખવા માટે સ્ત્રી પાયાનો પરચર બની છે. એણે પોતાનું સર્વસ્વ પાયામાં ધરખું છે. અજાણ્યું પણ એ અર્પણ છે; અતિમૂક પણ એ યજ્ઞ છે.

કાણ કહે છે, કે ઇમારતના સુંદર નકશીદાર ઝરખા કરતાં પાયાના અજુકક પરચરનું મૂલ્ય અલ્પ છે ?

એ મૂંગી કુરબાનીને આપણે સમજીએ, એની કીમત કરીએ તે એનો આદર કરીએ.

ચૈત્રી પૂનમ, ૨૦૦૨
પટેલનો માઠ, માદલપુરા,
એલિસબ્રીજ : અમદાવાદ.

જયમિખુ

અનુક્રમ

૩ ૧. જીનવાણી

૧	પારકા ધરની લક્ષ્મી	૩
૨	દીકરીનો આપ	૧૭
૩	ટોપીવાળો	૨૭
૪	પાંચડીએ મંગળ	૩૬
૫	ગંડેલો મુરતિયો	૪૮
૬	વાંઠાઓનું ગામ	૬૧
૭	મુંઝવેનું પાણી	૭૩
૮	ચેરાચેલી	૮૦
૯	વોકા સેથો	૮૯
૧૦	ઢોળાતું ધન	૯૮
૧૧	કાઠિયાવાડી	૧૦૯
૧૨	મૂએ મોટી પોક	૧૨૨
૧૩	મહાજન	૧૩૩
૧૪	છેલ્લો પ્રયોગ	૧૩૬
૧૪	શાન્તાનું સગપણ કયું	૧૪૨
૧૫	વહુ	૧૪૭
૧૬	સોનાની મેડી	૧૫૨

ખાંડ ૨. નવયુગ

૧૭	પરોઢનું પંખી	૧૭૫
૧૮	પ્રેમલક્ષ્મીની પત્ની	૨૦૨
૧૯	ઉષાની લગ્નફિલસૂફી	૨૧૪
૨૦	પ્રેમપંથ પાવકની જવાલા	૨૨૯
૨૧	સૌંદર્ય કે કલા	૨૩૬
૨૨	પ્રેમી	૨૪૭
૨૩	સુવાણું ઝંર	૨૫૫
૨૪	પરણ્યા પહેલાં ને પછી	૨૬૨
૨૫	મા-આપ	૨૬૯

૨૪૮૩૭

પારકા ધરની લક્ષ્મી

[દ્વંદ્વી વાર્તાઓ]

૧. પારકા ઘરની લક્ષ્મી

જીવનની ઘણી સમસ્યાઓ વિકટ હશે, પણ આ સંસારમાં દીકરીમાંથી વહુ બનવા જેવી એકે વિકટ સમસ્યા નહીં હોય. એમાંય શ્રીમંતાઈના દારમાંથી નીકળીને આવનાર દીકરીના ભાગ્યમાં કદાચ આથી વધુ દુર્લભ પણ ખીજું નહિ હોય.

શાળી, ભણેલી, ગણેલી, પારિજાતિકના પુષ્પસમી સુંદર સુવર્ણને આ મહાન રહસ્યનું જ્ઞાન આજે એકાએક થઈ આવ્યું.

રંજભરી રાતની એ પહેલી જ ઊઘડતી ડિયા હતી. સુવર્ણાએ મદભરી આંખે પથારીમાંથી એકાં થઈ બગાસું ખાધું, ત્યારે સુવર્ણ-રંગી પ્રભાત આરે તરફ આછો પ્રકાશ વેરી રહ્યું હતું. એણે સાવધ થવા પોતાનો વિખરાયેલો ઘનસ્યામ કેશકલાપ હળવે હાથે સમાર્યો, પણ ઉગ્નગરે ઘેરાયેલી આંખો આપમેળે બિડાઈ ગઈ. સુવર્ણા ફરીથી તંદ્રામાં પડી. તરુણાવસ્થાની અનેક મોહક સ્વપ્નોથી શણ-ગારાયેલી એ તંદ્રા હતી !

પ્રભાતનો તપસ્વી તપતો જતો હતો, એણે તો આખું જખત પ્રકાશમય બનાવી મૂક્યું હતું.

“રાણી સૂતાં છે કે ?” આરેક વર્ષની નાની નણુંદો આવજ આવ્યો.

“હા, બા ! જીંઘણુશી લાગે છે. અમે તો ક્યારનાં દેવમંદિરે

જઈ આવ્યાં.” નાની નણુદીને સદા સંતોષવાની ટેવવાળાં મોટાં વહુએ સૂરમાં સૂર મિલાવ્યો.

“રસિયાં છે. રસની વાતોમાં જ રાત વિતાવી દીધી હશે.”
એણે ઊમેર્યું : “શ્રીમંતનાં ધરનાં દીકરી એટલે એ તો.....”

આ વાત એકાએક આટલે જ અટકી, કારણ કે ધરના અંદરનાં ઝોરડામાંથી-ઝોડમાંથી કોઈ વાધણુ ધૂધવાટો કરે તેવો અવાજ આવ્યો.

“શ્રીમંત થયાં એટલે શું ? પૈસો તો હાથનો મેલ છે. આજ છે ને કાલ નથી. ખાનદાની કોનું નામ ? શ્રીમંત થયાં એટલે કંઈ વિવેકમર્યાદા ભુલાય ! વહુવારુ આટલા વખત સુધી ઘેરે એ ક્યાંસુધી સારું દેખાય ? સરિતા, જા એમને જગાડ ! હમણાં સગાંવહાલાંને ત્યાં જવું પડશે.”

આ શબ્દો એટલા કઠોર અને એટલા ભારે હતા કે ઊંઘતો માણસ પણ સફાળો જાગી ઊઠે, ત્યારે સુવર્ણા તો અર્ધનિદ્રામાં હતી. એણે સાસુજીના શબ્દો સાંભળ્યા, પણ સાંભળીને એકદમ ખેડી ન થઈ. જગાડવા આવેલી સરિતાના હાથને તરછોડી, ઝોશિકામાં મોં છુપાવી, પડી રહી. એ વિચારતી હતી :

“વહુ થઈ એટલે શું ? મને પૂરી ઊંઘનોંય હક્ક નહીં. આવી રીતે મારી સ્વતંત્રતા પર તરાપ પડે એ કેમ ચલાવી લેવાય ? મને અત્યારે કેટલા આરામની જરૂર છે, એ આ જડ જેવાં લોકો ક્યાંથી-કેમ કરીને સમજે !”

અને ખરેખર, સુવર્ણાને ઇન્સાફ આપવા ખાતર એટલું તો કહેવું જોઈએ કે એનું નાણુક બદન અત્યંત થાકેલું હતું. એના અંગ પ્રત્યંગમાં ઝીણું ઝીણું કળતર જાગ્યું હતું. એના કોમળ હાથ ચાકીને લોથ હતા. એ ન ઝેડી, ન ખેડી થઈ, ન કંઈ જવાબ વાળ્યો !

એકચક્કી સાત્રાજ્યના સ્વભાવવાળાં સાસુજી આ સહન કરે એ અશક્ય જ હતું. એસતો રાજા ને આવતી વડુ, બન્નેને સાનમાં સમજાવ્યા વગર કેમ ચાલે ? સાસુએ ધીરેથી કહ્યું :

“ અરે રે ! લાજ મક્કાએ જ નહીં. શું શ્રીમંત બધાં આવાં જ હશે ! પણ એમાં દેષ કોને દેવો ? માઆપના શિક્ષણની જ ખામી. ફૂવામાં હોય તો હવાડામાં આવે ને ! ”

આ શબ્દો માતાપિતાને પૂજ્ય માનનારી સુવર્ણાથી સહન ન થયા. એ સદાળી બેઠી થઈ ગઈ—ગઈ બેઠી :

“ કેવાં વિચિત્ર ! આજથી માઆપને ભાંડવાના ગણેશ માંડ્યા.”

સુવર્ણાના મિત્રજનો પારો જાંચો ને જાંચો ચડતો જોઈ સહુ ચૂપ થઈ ગયાં. કાઠિએ સામે જવાબ ન દીધો. તે બેઠીને નિત્યક્રમમાં પરેવાઈ, પણ એને ખચર ન હતી કે એણે આ રીતે આ ક્ષેત્રમાં પોતાના બે સમર્થ વિરોધીઓ ખડા કરી દીધા હતા. આ બે વિરોધીઓએ ખીજા પક્ષદારો મેળવીને સુવર્ણા સામે જખરો મોરચો જમાવવાની રાજઆત પણ કરી દીધી હતી.

તેઓએ એક નીતિ અખત્યાર કરી કે વાતવાતમાં સુવર્ણાની ઓડ કાઢવી. સવારના પહોરમાં સ્નાન કરી, તાજ વેણી ગૂંથી, એમાં બકુલ પુખ્તની વેણી ઘાલી, બહાર દેવદર્શને જતી કે વિરોધીઓનો મધપૂડો ગણગણી કાઢતો :

“ હવે તે કંઈ દીકરી છે કે સાડી માથેથી ખરો જાય તેનું ભાન ન રહે ? અને રસ્તામાં કાઠ મળ્યું કે ખડખડાટ હસી પડવું, એ સારા ધરની વડુને કેમ હાજે ! ”

સુવર્ણા જે ધરમાં ગઈ હતી એ ધરનો, અરે, એ આખી જાતિનો રિવાજ હતો કે વડુએ ક્યાં કપડાં પહેરવાં, એની પણ

મજૂરી જેઠાણી, નણદ કે સાસુ પાસેથી લેવી પડે. સુવર્ણા આ શિવાજને અનુસરવા મથી, પણ એને પહેલે પગલે જ વાંકું પડ્યું. એક દહાડો સાસુજીએ હુકમ કર્યો:

“આ અટલસના પોલકા પર ધરચોળું પહેરો, નહિ તે હામનગરી બાંધણી ચોટા !”

આણું આસમાની રંગનું પોલકું, એના પર રાતુચોળ ધરચોળું કે બાંધણી કેવી શોભે ! સુવર્ણાએ કહ્યું: “આસમાની પોલકા સાથે આસમાની રંગની જ સાડી શોભે ! આ હીરાની વીંટી, આ મોતીનાં સુંદર એરીંગ ને કંકણો સાથે તો એ જ શોભે. આજે મેં વેણી પણ મોગરાની જ ગૂંથી છે, એટલે ધરચોળું ચોટું તો આસી મારવાડણુ જ લાગું.”

“વહુ, જરા સંભાળીને બોલો !” સાસુજીએ વાત દમ પર લીધી: “બીજી બધી મારવાડણુ નથી લાગતી ને તમે એકલાં જ લાગો છો ! વાત કરતાં જરા શરમાઓ.”

“શરમ તો છે કેને ! મોં આખો દહાડો ઉઘાડું.” નણદીએ સૂર મિલાવ્યો. “દાંત તો બહાર ને બહાર. આજ વેણી તો કાલે વળી કંઈ બીજું ! ભાભી, મારા ભાઈને તમે ગમે છો; આ નખરાં નહીં કરો તો ય આલશે.”

“નખરાં ? જલ સંભાળો !” સુવર્ણાને મિજબાન તપી ગયેલ અને એનો પારો ઊંચો ચડેલો જોઈ સહુ ચૂપ થઈ ગયાં.

પરણીને આવ્યાનું ટાણું હતું. સુવર્ણા થોડા દિવસમાં પિયર જવાની હતી. સૌએ મુસદ્દીવટનું મૌન ઉચિત માન્યું.

૨

સુવર્ણા થોડે દિવસે ઘેર પાછી ફરી. સુવર્ણાનાં માતાપિતા શ્રીમંત હતાં, અને સુવર્ણા એમના દાંપત્યનું પહેલું ફળ હતું,

એટલે ખૂબ લાડકોડમાં ઉછેરી હતી. ઘરેક વાતમાં એને પૂરી છૂટ આપી હતી. એ રકૂલમાં અંગ્રેજી બોલવા માટે ગઈ, તોય તેમણે વાંધો ન લીધો, બેલકું એમાં પ્રોત્સાહન આપ્યું. જ્યારે બધો સમાજ સુવાન પુત્રીને સાપનો ભારો સમજતો, ત્યારે આ માળાપે પુત્રીને બધી છૂટ આપી હતી. એ સીનેમામાં જતી ને મોડી મોડી પાછી ફરતી; વેળા કવેળાએ બહાર ફરવા જતી, ગમે તે મિત્રો કરતી કે ગમે તેને પત્રો લખતી, પણ કોઈ વાંધો ન લેતું.

સુવર્ણા આ બધું સમજતી હતી. એને ખ્યાલ હતો કે આ સંસારની બીજી છોકરીઓ પોતાના જેટલી આઝાદી ભોગવી શકતી નથી; છતાં એક વસ્તુથી એ ભારે ત્રાસ પામી બેઠતી.

એના જ ધરની સામે એક સાધારણ સ્થિતિનું કુટુંબ રહેતું હતું. એમને ત્યાં પોતાની જ વયની લક્ષ્મી નામની પુત્રી હતી. આ લક્ષ્મી પર માતાનો જબરો ત્રાસ હતો. એ એને વહેલી ઉઠાડતી, આખો દહાડો ચાલે તેટલું કામકાજ સોંપતી, વાતવાતમાં ટોકતી, મહેણું મારતી. લક્ષ્મી ખૂબ જ ડાહી ને સુશીલ હતી. એ બિચારી મૂંગે મોઢે આખો દહાડો કામ કર્યા કરતી, છતાંય કોક દહાડો વાંકમાં આવતી તો માતા એને વટતી ને મારઝૂક પણ કરતી.

સુવર્ણાથી આ સહન ન થતું. એ એકદમ મદદે દોડતી અને કહેતી :

“લક્ષ્મીની બા, બિચારીને શા માટે મારો છો? કેવી કલ્યાણગરી છોકરી છે? લક્ષ્મી તો ખરેખર તમારા ધરની લક્ષ્મી છે.”

“સુવર્ણામિન, દીકરી ગમે તેવી સારી હોય તોય પારકા ધરની લક્ષ્મી ! તમે તો બણેલાં, ગણેલાં, સુખી, શ્રીમંતઃ પણ અમારે એવું ન ચાલે ! એને તો પારકું ઘર વસાવવાનું. સાસરે એને મા કર્યાથી મળશે ? આજથી નવરી બનાવીએ તો એની આખી જિંદગી

ધૂળ થઈ જાય. દીકરીની ને વહેરીની જાત સરખી. એ જેટલી કઠાય, જેટલી કસાય એટલી સારી. ”

“પણ તમે તો શોક્યની દીકરી જેવો ત્રાસ આપો છો.”

“સ્ત્રીનો આખો જીવ ઓશિયાળો. બહેન, આજે સહન કર્યું, તો આગળ જતાં એ જ મને આશીર્વાદ આપશે. ન જાણે કેવા ઘરમાં દીકરીનાં અનન્ય હશે ! કંઈ કેટલી માથાફૂટો ને કંઈ કેવાં માણસો નસીબમાં લખાયેલાં હશે. જરા કડક સાસરી મળી ને બહેન સુવાળાં હોય તો સુવર્ણબહેન, જીવ આખો બગડે.”

પુરાણમતની આ સ્ત્રી સાથે સુવર્ણ આથી વધુ ચર્ચા કરવા તૈયાર નહોતી. આ પછી તો સુવર્ણ જીવનના ગલીપચી કરતા વાતાવરણમાં પ્રવેશી. કેશ્વણે ફૂલ ને રંગ બન્ને લાખ્યાં. માથાપે આખી જ્ઞાતિ તપાસી લીધી, પણ સારા શ્રીમંત ઘરનો એકે મુરતિયો ન મળ્યો. સુવર્ણ તો સરજમુખી ફૂલની જેમ ખીલતી જ જતી હતી. એનાં અંગપ્રત્યંગ સ્તિગ્ધ ને ભરાવદાર બન્યાં હતાં, એની ચાલમાં કોઈ નવું ડોલન આવી ભરાયું હતું, એના અવાજમાં કોઠિલાના ટહુકાર હતા, એના પગમાં માછલીની ચપળતા હતી. આવી પુત્રી, એને આપવી ક્યાં ?

મૂંઝવણ વધતી ચાલી, પણ એમાંથી એકાએક માર્ગ મળ્યો. શરદ નામનો જ્ઞાતિનો એક જીવાન સહુની નજરમાં આવ્યો; શાંત, ઠરેલ ને પ્રેમાળ. સુવર્ણને પણ એ બતાવ્યો ને તેણે પણ સંમતિ આપી. માથાપને લાગ્યું કે મુસીબતનો એક મોટો પહાડ માથેથી ખસી ગયો. માસિક ખર્ચને માટે સારી રકમ મળવા લાગી. આમ કરવાથી થોડી રકમ બચતી, જે શરદના કુટુંબના ભરણપોષણમાં પણ વપરાતી.

આખરે સુવર્ણ ને શરદનાં ખૂબ ધામધૂમથી લગ્ન થયાં. લગ્નનો

તમામ ખર્ચ સુવર્ણના પિતાએ આપ્યો હતો. અધાં ધારતાં હતાં કે આ રીતે ઉપકારના બોજ નીચે દબાયેલા નવા ઘરમાં સુવર્ણ રાજ ભોગવશે, પણ થોડા વખતમાં જ એમને ખ્યાલ આવી ગયો કે સ્થિતિ તદ્દન બુદ્ધિ છે. આ ઘરમાં રાજગાદીનો વારસો-સત્તાનો ભોગવટો તો પ્રાચીન કાળના સ્થાપિત નિયમ મુજબ અબાધિત જ હતો.

આ ભોગવટા સામે સુવર્ણએ મોરચો માંજો, પોતાનામાં ક્યાં વાતની ખામી હતી? અપાર રૂપ હતું. એક વેણી-ગૂંથનની કળાથી જ એ સફળતા હમરો વિદ્યાર્થીઓને દીવાના બનાવી દેતી. ચૈસો પણ હતો, શિક્ષણ પણ હતું, નવનવાં વસ્ત્રાલંકાર એના દેહ પર સ્વયં શોભી બેસતાં ને ‘સ્ટાઈલ તો સુવર્ણની’ એમ અધાં ખુલ્લું ખુલ્લું કબૂલ કરતાં.

ખિચારા શરદને સુવર્ણ તો આકડે મધ લાધ્યા જેવી હતી. માતા જ્યારે કહેતી કે એને સારી રસોઈ નથી આવડતી, ત્યારે એ શાંતિથી માતાને કહેતો: ‘શિખવાડજે, અધું આવડશે, હોશિયાર છે.’

અહેન ભાઈ પાસે ફરિયાદ કરતી કે, મારાં ભાભીને તો બિતરેડ માંડતાં ય આવડતું નથી, કેવળ બિંચતાં ને ચિતરવાળી ચોપડીઓ વાંચતાં આવડે છે: ત્યારે ભાઈ વાતને હસી કાઢતો.

પણ આ વાતો સદા હસીને કાઢી શકાણી નહીં. સુવર્ણ ફરીથી સાસરે આવી ત્યારે છૂટથી એની સામે બોલાવા માંજું. આંતરકલ્લ ધીરેધીરે પ્રગટવા લાગ્યો.

સુવર્ણએ શરદને છતેસો રાખવા માટે એની પાસે જ એક માત્ર સૌંદર્ય-શણુગારની મૂડી હતી, એનો ઉપયોગ કરવા માંજો. સામા પક્ષે રસોઈકળા, શિવલુકળા, સ્વચ્છતાનો અજમાયશ કર્યો. આજે પૂરી રસોઈ ન રંધાય તો કાલે કાચી જ હોય. ઘરમાંગણું આજે અડધું મેલું હોય તો કાલે અધે માખીઓ બહુબહુલી હોય. ઘર અગવડ, આંતરકલ્લ ને ઈર્ષ્યાનું ધામ બની ગયું.

આખરે સુવર્ણાનો પક્ષ હાર્યો. પ્રતિને એના ફૂલગજરા, કામળા કદલીદલ જેવા હાથ, સુંદર ટીલડીથી ઓપતું વદન ઉત્સાહ આપી શક્યાં નહીં. સુવર્ણાનાં અમોઘ શસ્ત્રો એક પછી એક નિષ્ફળ ગયા હાજ્યાં. કેટલીકવાર સુવર્ણાનો શણગાર એમ ને એમ રહી જતો ને મનકલેશમાં રાત વીતી જતી. કેટલીકવાર શરદ શાન્તભાવે બેસી રહેતો, ઘણીવાર એની આંખો આંસુથી છલકાઈ જતી.

સુવર્ણા ને શરદ બંને રડતાં. આ સંસારગૂંચ ઉકેલવા તેમણે ધણા ધણા પ્રયત્નો કર્યા પણ જેમ જેમ પ્રયત્ન થતા ગયા, એમ એમ ગૂંચ વધતી ચાલી. આખું ઘર અશાન્તિનું ધામ બની ગયું. ન સારું રંધાય, ન સારાં કપડાં ધોવાય, ન ઘર બરાબર સ્વચ્છ થાય. ઘોડાના મોં પર ચઢાવેલા તોખરાની જેમ બધાનાં મોં ફૂલેલાં રહે. હાસ્યમંદિર જેવા ઘરમાં જાણે સ્મશાનીઆ ડાઘુઓએ કબજો કર્યો !

શરદ પ્રેમભાગિની સુવર્ણાને સંતોષ આપવા ઇચ્છતો હતો. માતાપિતાનો એ આગ્રાહિત પુત્ર હતો. હવે શું બને ?

૩

સંસારમાં સદા બને છે એમ, પાણીપતના આ મેદાનમાંથી સદાની શાન્તિ માટે સુવર્ણા અને શરદે ખસી જવું યોગ્ય ધાર્યું. વહુદીકરો જીદાં થાય એ તો હિન્દુ સંસારના ધરોધરની કળિયા—કહાણી હતી, એટલે લોકટીકાનો વિશેષ સંભવ તો નહોતો જ. સુવર્ણા સ્વતંત્રતામાં માનનારી હતી. સૂકા રોટલો પણ સ્વતંત્રતાથી ખાવો એ એનું જીવનધ્યેય હતું. એને પોતાના માટે આ સુવર્ણ અવસર હાજ્યો, પણ શરદ માથે કપરી કસોટી હતી. જે નાના છાંડને ઉછેરીને માળીએ ઘટાદાર વૃક્ષ બનાવ્યું, ને એની છાયામાં બેસવાનો જ્યારે વારો આવ્યો; ત્યારે જ વૃક્ષે ઘટા સંકેલી લીધી ! માતાએ ખાનગી

ભરતકામ કરી એને લાણીઓ હતો, પિતાએ ધરના ખર્ચાને પહોંચી વળવા વૃદ્ધાવસ્થાના દાર સુધી લાકડીના ટેકે ફેંકી નોકરી ખેંચી હતી.

શરદના જીદા થવાના સમાચાર પિતાને મળ્યા.

પિતાના હાથમાંથી એ દહાડે વ્રજવતી લાકડી પડી ગઈ. આશરો પર એ હાથના ટેકે ખેસી જતાં એણે કહ્યું: “અરેરે! તમે ઐરાંએ મારી જિંદગીનાં દશ વર્ષ ઓછાં કરી નાખ્યાં. વડુ તો શ્રીમંતના ત્યાંનાં ને બિનઅનુભવી હતાં, પણ શું તમારાં બધાં વર્ષ પાણીમાં ગયાં?”

સાસુજી સમાધાન માટે લેશપણ તૈયાર નહોતાં. કાં વડુ, કાં પોતે. તડ ને ફડ. ડોસાએ કપાળ ફટકું. હશે, જેવી પ્રભુની મરજી! લાકડી ફરીથી મજબૂત ટેકવીને પિતાએ નોકરી ચાલુ રાખી. શરદને આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે છાનો છાનો રડી પડ્યો. સુવર્ણાને તો નવા ધરની ધમાલમાં ખીજી કરી સૂઝ જ નહોતી. શરદ અને સુવર્ણાએ નવું ઘર વસાવ્યાના સમાચારથી જૂના મિત્રો ફરીથી આવજા કરવા લાગ્યા. ફરીથી સુવર્ણાની સ્ટાફલિની, એની વેણીની, એની લુલાયેલા કંઠની કદર થવા લાગી. પાર્ટીઓ, જલસા, મેળાવડા યોજવા લાગ્યા. જાણે નવું દાંપત્ય આરંભાયું.

આ બધી ધમાલમાં ગમે તેમ પણ શરદ જીલાતો હતો. સુવર્ણા શરદ તરફ બેદરકાર બનતી હતી. એને માટે મૂકવાનું ડાનું પાણી કામ કરનારી મોડી આવે તો ન મુકાય. શરદ કંડા પાણીએ સ્નાન કરી ઓફિસે ચાલ્યો જાય. ચામાં ખાંડ ફૂધ તો વધતાં ઓછાં ચાલુ જ હોય. રસોઈમાં નવીનતા કે મિષ્ટતા લાગ્યે જ જોવા મળે. કેટલીકવાર હોટલ, લોન્ડ કે રેસ્ટોરાંથી પણ લાવીને બંને ચલાવી લે. છતાં શરદની ન દાદ ન ફરિયાદ! માથું દુઃખે તો રૂમાલ બાંધીને

પડ્યો રહે. પગ દુઃખે તો કદી કદી દોરી ખાંધી લે ! એ મનમાં ને મનમાં વિચારતો :

“ હું તો ગમે તેમ ચલાવું, પણ સુવર્ણા શ્રીમંતનું સંતાન. એ સુખી હોય એટલે પત્યું. ” પણ જે વાતને એ પતેલી માનતો હતો એ વાત એમ ન પતી. એનું શરીર દિવસે દિવસે ધસતું ચાલ્યું. કંઈક થાક, સળેખમ, ઉધરસ વરતાવા લાગ્યાં. ઝીણો તાવ અવારનવાર આવળ કરવા લાગ્યો. દવાનાં થીગડાં ચાલુ રહ્યાં, એટલે નબતું રહ્યું.

● સુવર્ણાનો સુવર્ણ સંસાર વેણી, અલંકાર, સીનેમા ને પાર્ટી-ઝોથી ભરેલો ચાલતો રહ્યો. આનંદ, હાસ્ય ને કિલોલની એ દુનિયા !

૪

આનંદમય સંસારમાં આજ એક વિશેષ આનંદ ઉમેરાયો. સુવર્ણાના પિતાના ઘરની પડોશમાં રહેતી લખમી પરણીને આજ ગામમાં આવી હતી, ને તેના પતિએ સુવર્ણાના ઘરની સામે જ ઘર લીધું હતું. શંભુમેળા જેવું એનું કુટુંબ. બિચારી લખમી કદી નવરી જ ન પડે. ઉપરથી સાચુનાં મહેણાં, નણુંદની ટીકા ચાલુ જ હોય. વધુ દુઃખ તો બિચારીને પતિ પણ એવો મળેલો કે વાત-વાતમાં ધમકાવે.

કાંઈક દડાડો દેવદર્શને જતી લખમી એને મળતી. સુવર્ણા તરત કહેતી : “ અરેરે લખમી ! તારે તો ઘેર પણ વૈતરું ને અહીં પણ વૈતરું ! ”

“ બહેન, ઘર હોય તો કામ કરવું જ પડેને ! પુરુષ બિચારા આઠ આઠ કલાક પારકા શેઠની નોકરી કરે, ત્યારે આપણે તો આપણાં ઘરનાં માણસની ચાકરી કરતી છું ને ! ”

“એ તો ઠીક, પણ બહા કામ કરવા છતાં ઉપરથી મેણાં ? મારું તો માથું ફરી જાય !”

“ચાલતા ઘોડાને સહુ ચાખૂક મારે. એ તો ધીરે ધીરે સહુ સમજશે. સહન કર્યા વગર બહેન, સુખ ક્યાંથી ?”

સુવર્ણને આ જવાબ ન ગમતો. એને સહન કરવાની આ ફિલસૂફીમાં શ્રદ્ધા નહોતી.

આનંદના આવા દિવસો પસાર થતાં વાર નથી લાગતી. આખો દહાડો ધમાલ ! નવનવા મિત્રોનો રાફડો ! આજ અહીં જવાનું હતો. કાલે ખીજે. ધણી-ધણિયાણીના જીવનમાં નિરાંતની એ વાતો પણ ન થતી. થતી તો ફિલસૂફી, સિદ્ધાંત કે માન્યતાની મોંકાણુ ઊભી થઈ જતી.

શરદના સાસરિયામાં લગ્નપ્રસંગ આવતાં સુવર્ણને થોડા દિવસ માટે પિયર જવાનું થયું. શરદને વધુ રજા મળે તેમ નહોતું. એ છેલ્લા દિવસોમાં ત્યાં જઈને પાછો આવ્યો. ઘણા દિવસે આવેલી સુવર્ણને પિતાએ થોડા દિવસ વધુ રોકી.

શરદે આ બાબતમાં વાંધો ન લીધો. એને સુવર્ણથી નેટલી સગવડ મળતી, એનાથી વધુ અગવડ નહીં મળે, એની ખાતરી હતી. વળી શહેરમાં લોજના ક્યાં તોટા છે ? શરીરમાં કંઈક નરમાગરમી અવશ્ય રહેતી, પણ સાથે આવીને શ્રીમંતનું સંતાન સેવા પણ શું કરી શકે ? એ અહીં હોય કે ત્યાં, એને મન સરખું હતું.

દવા ચાલુ રાખ્યા છતાં આજ રાતે તો શરદને ખૂબ ઉધરસ આવી. કંઈક તાવ જેવું પણ લાગ્યું. આખી રાત પથારીમાં બેસી રહ્યો. સવારે ધીરે ધીરે ઊડીને ચા કરવા પ્રાયમસ ચેતાવવા જાય છે, ત્યાં બારણે કોઈએ ટકારા માર્યા. ‘જેયું તો લખમીની સાસુ !

“શરદભાઈ, આખી રાત ઉધરસ આવી ? વહુ અમારાં બહુ દયાળુ છે. સવારમાં જ મને કહ્યું કે બધું જ, શરદભાઈના ત્યાં કાઈ નથી, તો તમે જઈ આવો ને ! બિચારાને અગવડ પડતી હશે. પડોશીધર્મ તો બળવવો જોઈએને.”

“લક્ષ્મીએન કેમ ન આવ્યાં ?”

“મેં તો કહ્યું કે તમે જાઓ, પણ કહે કે ધરમાં કાઈ બાઈ માણસ નહીં, એટલે મારાથી ન જવાય.”

આટલી મર્યાદા ! સુવર્ણા કદી આવી વાતને લક્ષ્મીમાં પણ ન લે. શરદને એ વિચાર પણ ન આવે. આખરમાં લખમી અજ્ઞાન ખરીને !

“લખમી બહેન બહુ ડાહ્યાં લાગે છે.”

“હા ભાઈ, લખમી તો અમારા ધરની લખમી છે. પહેલાં તો ભાઈ, એમનું ધર સામાન્ય ને વહુનું ભણતર ઓછું એટલે અમારું મન જરા પાછું પડતું. વાતવાતમાં અમે તપી જતાં, પણ સામો અક્ષર કેવો ? શરદભાઈ, મારા નાના દીકરાને કંઈ દમનું નાનપણથી પામું. પણ શું શેક, તાપ ને ઓસડિયાં વહુએ કર્યાં, કે સારો થઈ ગયો. મારી એક દીકરીને હાથની ખોડ. દીકરીની જાત ને વળી ખોડખાંપણુ : મારો તો જીવ બળી જતો. પણ વહુએ રોજ ભાતભાતનાં તેલ ચોપડ્યાં ને ખોડ જતી રહી. એના સસરાને તો વહુના હાથની જ રસોઈ ફાવે. મને ને મારા પશવાને પહેલાં વહુ નહોતી ગમતી. હવે તો પશવો કહે છે : ‘બા, દેવી છે દેવી !’. વહુ મને તો ફૂલની જેમ જાળવે. કંઈ કામ કરવા ન દે. હું તપી જાઉં, પણ એ તો જાણે ઠંડા પાણીની માટલી.”

શરદ સાંભળી રહ્યો. એ પોતાનું દર્દ ભૂલી ગયો. કંઈ બિંદા વિચારમાં ઊતરી ગયો.

“ભાઈ, વહુ કહેતાંતાં કે સુવર્ણાને જલદી તેડાવી લેજો. આટલી ઉધરસ ને કંઈ દવાદાર જ નહીં? પીટયા શહેરના દાકતર તો એમનાં ખિસાં ભરે છે. બાકી શરદભાઈ, ધરના માણસ જેવું કોઈ એસડ જ નહીં.”

“એ ખરું, પણ બહેન! થકીને ગઈ છે તો ભલે થોડા દહાડા રહે. આજે કોઈ સારા દાકતરની દવા લાવીશ એટલે મરી જશે.”

જે દર્દ એ મટવાનું માનતો હતો, એ દર્દ વધતું જ ગયું. પણ લખમી અને એનાં સાસુએ સેવા કરવામાં કંઈ બાકી ન રાખી. રોજ લક્ષ્મી સુવર્ણાને તેડાવવા માટે કાગળ લખવાનું કહે. શરદ તેમની સામે કાગળ લખે, ને નાખવાના બહાને પોસ્ટની પેટી પાસે જઈ ફાડી નાખે.

“આટઆટલા કાગળ છતાં વહુ ન આવ્યાં?”

“આજકાલમાં આવવાનું લખે છે.” શરદ જવાબ દેતો.

સહુ રોજ રાહ જોતાં. લખમી અને એનાં સાસુએ શરદના માતાપિતાને પણ ખબર આપ્યા. પિતા દોડી આવ્યો. બાપદીકરા આંસુની નદીઓ વહેવડાવવા સિવાય કંઈ ન કરી શક્યા. ઘર તો ગૃહિણીઓનું હતું ને!

મોડી મોડી માતા આવી. કટાણું મોં ને મેણું મારતી આવી. શરદે માતાને નમસ્કાર કર્યા. મા કંઈ જવાબ આપ્યા વગર ચારેબાજુ જોતી બેઠી. એની જીભ કંઈ વેણ કાઢવા સળવળી રહી હતી. શરદે માતાને પાસે બોલાવીને કહ્યું :

“મા, હવે બહુ ચિંતા કરીશ નહીં. હું તો થોડા દહાડામાં આ કાળા પાણીની સગમમાંથી ફરીશ. દાકતરે ચોક્કસ કહ્યું છે. પણ મા, લોકો કહે છે કે, સ્ત્રી તો પારકા ધરની લક્ષ્મી છે. તું અને

સુવર્ણા; અનેને જોઈને એ વાત કદી સાચી ન માનત. પુત્રને બર-
ખનાર તારા જેવી માતાઓ જ્યાં હોય, પતિને બરખનાર સુવર્ણા
જેવી સુંદરીઓ જ્યાં હોય, ત્યાં લક્ષ્મીદેવીનો વાસ કેમ સંભવે? આ
તો ડાકણો શાકણો, ચૂરેલોનો સંસાર છે.” શરદને ખાંસી ચઢી આવી.
મોડીવારે શાન્ત થતાં ફરીથી એણે ચલાવ્યું:

“મા, મેં કદી ગુરસો નથી કર્યો. પણ વગર વાંકે મને કાળા
ખાણીની સળ કરનારાં તમને અને જણાંને શું કહું? એક તરફ
સગી જનેતા, બીજી તરફ જીવનસંગિની. અનેમાંથી એકેને મારા
પર દયા ન આવી, એકેને નમતું આપવાનું ન સૂઝ્યું? અરેરે, મને
ધરથી બહાર કાઢ્યો, છતે માખાપે રજાતો :કર્યો. સુવર્ણાને શું કહું?
એને લાવતાં તમને કેવા ઓરતા થતા હતા! લાવીને નભાવી પણ
ન લૂક્યાં? મા અને પત્ની, અનેએ મારી નાવ હુઆડી.” શરદને
હિંદરસ ચઢી આવી.

“મા, આ લખમીએનને ન જોયાં હોત તો હું નારીને નરકની
આણુ માનત! ખરેખર, પારકા ઘરની લક્ષ્મી તે આનું નામ. મા,
હું ચાલ્યો. મોટી પેઢે સંસારને ખતાવવા હવે રડજો. સુવર્ણાને
સદેશો મોકલજો કે તારા સિદ્ધાંત, તારી સ્વતંત્રતા હવે અખંડ બની
છે. સહુ આનંદો! મારા આનંદનો દિવસ પણ હવે નજીક છે.”

જીવનમાં કદી કોપી ન બનેલો શરદ છેલ્લી ઘડીએ કોપી બની
ગયો. એના શ્વાસમાં કફ બરાઈ ગયો. એ કાઢવા બહુ મહેનત કરી,
પણ ન નીકળ્યો. એનું પ્રાણપંખેરું ઝીડી ગયું હતું.

સહુએ આકાશને ગજવી નાખે તેનું કલ્પાંત કરી મૂક્યું.

૨. દીકરીનો બાપ

દુનિયામાં ધણાંય પાપ હશે: અને એની વધતી ઓછી સગઓ પણ હશે: છતાં હિંદુ સંસારમાં દીકરીના અવતાર જેવું પાપ અને એ પાપના બાપ બનવા જેવી બીજી કોઈ સગ વિદ્યમાન નથી.

ચોકશો મા ! નારાજ થશો મા ! આ અભિપ્રાય મારો, તમારો કે કોઈ બીનઅનુભવીનો નથી. સવિતા, કાન્તા, સમજી અને સરસ્વતી એવી ચાર ચાર દીકરીઓના બાપ બનવાનું સૌભાગ્ય કે દુર્ભાગ્ય વરનાર અમારા ગામના મલુકચંદ શેઠનો આ અભિપ્રાય છે.

મલુકચંદ શેઠ એટલે આખા ગામનો બેતાજ બાદશાહ ! આખા મલકમાં એની ફેં ફાટે ! સંઘ, મહાજનને નાતમાં એ આગેવાન. ગામમાં કોની મગદૂર છે કે એક નાના પારેવાને પશ્ચ ઇંગ્લ કરી શકે, એટલો દયાવાન અને એવો ભડ આદમી ! પણ આવા ભડ મલુકચંદ શેઠની સામે જ એની પારેવા જેવી મોટી દીકરી રિબાઈ રિબાઈને મરી ગઈ; ત્યારે આખો એક મહિનો એની આંખમાંથી આંસુ નહિ સુકાયેલાં.

સવિતા ફવી ગરવી અને ગરીબ છોકરી ! એના મોંમાં જીભ છે કે નહિ, એય કોઈ ન જાણે. સવિતાની મા રોજ મલુકચંદ શેઠને કહે : ‘ જીઓ ! મારી સવિતાને જરા સુંવાળાં સાસરિયાં જોજો ! કુટુંબ પણ ટાંચુ જોજો, જેથી કામના લચડિયામાં દીકરી ઘટાઈ ન મરે. નહિ તો એ નમાલમૂડી એવી છે કે કોઈ એને સાત દહાડા ખાવા નહિ આપે તોય ચૂંકારો કરશે નહિ.’

બહા મલુકચંદ શેઠને શિખામણુ આપવાની જરૂર નહોતી. પોતાની દીકરી માટે જોવામાં કોઈ કંઈ મળ્યા રાખે ! એમણે તો કાઠિયાવાડનું નાક ગણાય એવા સહેરમાં મોટા વજાવાળું કુટુંબ જોયું, નમણો એવો મુરતિયો જોયો, બર્થુલાદયું ધર જોયું, ને મોટી મોટી લાગવગ લગાવી. સત્તર સત્તર ધરનાં સગપણનાં નારિયેળ માછાં ઠેલાવી સવિતાનું નક્કી કર્યું. સામાવાળા મોંઘા થયા તો પહેરામણી આખા કાઠિયાવાડમાં પંકાય તેવી આપવાનું વચન આપ્યું.

પાઈ પાઈથી એકઠી કરેલી દોલત, મલુકચંદ શેઠે પાણીની માફક વાપરી. પહેરામણી એવી કરી કે સહુ દંગ થઈ ગયાં. વાળ-ગાળનના શોર મચ્યા ને સવિતા પરણી સાસરે સિધાવી. પાંચ પાંચ કાશળીને ઝાપટીને ખંખેરતાં મલુકચંદ શેઠે એટલું જ કહ્યું : 'હશે ! ખર્ચો તો ગળ ઉપરાંત થયો, પણ સવિતાનું સુખી મોં જોઈએ એટલે બસ. દીકરી ઘેર રેતી ન આવે એટલે ગંગ નાહ્યા.'

સવિતાને પરણીને ગયે બેએક વર્ષ વીત્યાં હશે, ત્યાં તો કાન્તાએ ખૂબ ગળું કરી લીધું. એખાંચ એણે તો હાથણી જેવું રૂપ કાઢ્યું. ભરાવદાર ચહેરા, લાંબા મુંડલો જેટલા વાળ, ધરતી ધમધમાવતી ચાલ અને કાયલ જેવો કંઠ. કાન્તાની મા તો એને ખડકીની બહાર જ નીકળવા ન દે. દેરે ઉપાસરે પણ સાથે જ લઈ જાય : અને રોજ મલુકચંદ શેઠને હવે મુરતિયો શોધવા જવા કહ્યા કરે.

મલુકચંદ શેઠ બિચારા હજી પાંચ હજારનેા ઘસારો પૂરો કરી ચૂક્યા નહોતા; વળી વાર તહેવારે દીકરીને કંઈ ને કંઈ આણુ-પરિયાણું કરવાનું ચાલુ રહ્યા જ કરતું : એમાં નવો ખર્ચો ને એટલી નવરાસ ક્યાંથી મેળવવાં; એ માટે એ મૂંઝાતા હતા. રૂનાં ભાવ બેસતા જતા. ખેડૂતો પર દર વર્ષે હિમ કે અતિવૃષ્ટિ-અનાવૃષ્ટિ ચાલ્યા જ કરતી હતી. અને ખેડૂતોનાં ધરમાં જ કોઠીએ કાણું હોય તો મલુકચંદ શેઠનાં ધરમાં ક્યાંથી આવે ? છતાં તેઓ ધણી વાર કહેતા : 'હું

અધુંય સમજ્યું છું કાન્તાની બા ! દીકરીની જાત તો ઉકરડી જેવી ! ઉકરડાને વધતાં વાર લાગે તો એને લાગે ! રંગેસંગે દીકરીની જાત છેકાણે પડે તેમાં સારું, પણ શું કરું ? એકાદ વર્ષ જરા ઠીક આવે તો બધો ઘાટ ધડી નાખું.’

બીજું વરસ ઠીક આવ્યું કે ન આવ્યું એ તો ખબર નથી, પણ મલુકચંદ શેઠ મુરતિયો શોધવા બહાર નીકળ્યા. બધાંય ગામ ફરી આવ્યા. જેનાં નામ લેતાં પણ અપશુકન થાય, એવા પાસે પણ ખુશામત કરી આવ્યા, છતાં કંઈ મનમાન્યું ન મળ્યું. ઘર સારું તો વર ઠીક નહિ ! વર સારો તો ઘર ઠીક નહિ ! વર અને ઘર સારું તો સગાંસંબંધીઓમાં સાર નહિ ! પચાસ એનો ટિકિટબાડાનો ખરચો કરી મલુકચંદ નિરાશ વદને ઘેર પાછા ફર્યા.

૨

એ દિવસથી સવિતાની મા કંઈકે ઉદાસ હતી. સવિતાના સાસરેથી એની એક બેનપણી આવી હતી, અને કંઈકે વાતચીત કરી ગઈ હતી; ત્યારથી એના દિલને એન નહોતું. એ બે દિવસથી સવિતાના બાપને આગ્રહ કરી રહી હતી કે જરા એક આંટો સવિતાને ત્યાં જઈ આવોને ! કહે છે કે દીકરી તદ્દન લેવાઈ ગઈ છે. ગઈ વખત કસુવાવડ થઈ ત્યારથી એનું શરીર ઓગળતું જ ગયું છે. સો સુવાવડ સારી પણ એક કસુવાવડ ખરાબ, એમ સહુ કહે છે, પણ કોઈએ એને અહીં રહેવા ન દીધી. ત્યાં લઈ જઈ દવા પણ ન કરાવી. અને મોટું ઘર એટલે કામકાજનું તો બહુ પૂછે !

‘હશે ત્યારે, એક આંટો જઈ આવું.’ એમ કહી મલુકચંદ શેઠ સવિતાના સાસરે જવા રવાના થયા. આઠેક કલાકનો રસ્તો હતો, ખપોરના ત્યાં પહોંચી ગયા. કંઈ કહેવરાવ્યું—કર્યું નહોતું અને અચાનક મલુકચંદ શેઠ આવેલા, એટલે બધું રમડા—લમડા પડેલું.

પણ એમનું ધ્યાન એ તરફ નહોતું. એમની આંખો સવિતાને સોંધતી હતી.

દૂર દૂર, પાણી જવાની મોરી પાસે સવિતા, વાસણોના ગંજ વચ્ચે બેઠી હતી. એના શરીર પર સાત ચીંગડાંવાળો સાડલો હતો. એ સાડલામાં કાયા સંતાડી કોઈ માનવીનું માળખું બેઠું હતું. એ એમની સવિતા હતી. એના મોંની લાલાશ કોઈ ચૂસી ગયું હતું. જાડી જાડી આંખોમાં નિરાશા ચમકી રહી હતી. પાસે રમતાં છોકરાં ધૂળ ઉડાડતાં એની પાસે આવતાં હતાં, ને સવિતા તેમને ધીરથી કલ્હા કરતી; ‘જો જો ! અડશે તો નાહવું પડશે.’

શરદીનો વખત હતો. અડધું તો ઠંડા પાણીએ નાહવું પડશે, એ બીકે છોકરાં થોડી વાર દૂર ખસી જતાં. મલુકચંદ શેઠે જાણ્યું કે સવિતા રજસ્વલા છે, ને રજસ્વલા ધરકામને અડી ન શકે, એટલે વાસણ ઉટકવાનું કામ એને સોંપાયું છે. પણ આટલી ઠંડી, એમાં આ ગંદો પોશાક ને એની વચ્ચે એક મજૂર પણ ન કરી શકે એટલું વૈતરું !

આખરે બાપનું દિલ હતું. મલુકચંદ શેઠ પાસે ગયા ને સવિતા તરફ જોઈ કહ્યું: ‘બેટા ! અત્યારે તો તારે ઠંડીથી બચવું જોઈએ. આટલું બધું કામ લઈ બેઠી છે, તે માંદી નહિ પડે ? તારા શરીર સામે તો જો !’

સવિતા હસી, પણ એ હાસ્ય હતું કે રુદન એ ન સમજાયું. એ કંઈ બોલે ત્યાં તો અંદરથી અવાજ આવ્યો: ‘અહો હો ! કાણુ વેવાઈ ! આવો ! આવો ! શું બાપ-દીકરીનાં હેત ! વાતો કરવાનો ઘણો વખત છે. એ તો આ જમાનો જુદો આવ્યો છે, નહિ તો અમારા વખતમાં તો આમ એકદમ પિયરિયાં સાથે બોલાવજ નહિ !’

મલુકચંદ શરમાઈ ગયા, ને વેવાણ પાસે પહોંચ્યા. સવિતાનાં

સાસુ વનમાં પ્રવેશ્યાં હતાં, છતાંય એમનો ફરસો ઓર હતો. એમની જીભ પર અજળ જોર હતું. ઘરમાં સાત દીકરાની સાત વહુઓ હતી, પણ મળલ છે કે કોઈ જિંદી આંખ કરી શકે ! સવારે પાંચ વાગે પથારીમાંથી જાગે તે રાતના અગિયારે જ્યારે તેમના પગ દાખી રહે ત્યારે તેમને મુક્તિ મળતી. નવરી વહુઓ ફાટી જાય, એ કારણે એમણે એકાદ બે નોકરોને પણ ઓછા કર્યા હતા, ને એવાર ગાય-ભેંસ વધાર્યાં હતાં. જે દિવસે કોઈ વહુએ સહેજ પણ ગુનો કર્યો ને સાસુજીના ફરમાનનો ભંગ કર્યો, એ દહાડે આખા ઘરમાં પાણીપત જમી રહેતું, અને વહુનો વાંસો ખોખરો ન થાય ત્યાંસુધી એ યુદ્ધ શાંત ન પડતું.

‘તમારી દીકરી ભારે હોશિયાર છે. આજ તમને બતાવવા જુઓને વેશ કાઢ્યો છે !’ વેવાણે આદરસત્કારમાં જ રામાયણ શરૂ કર્યું.

‘પણ હું આવવાનો છું, એવા સમાચાર મેં કોઈને નથી આપ્યા, પછી વેશ કાઢવાની વાત જ ક્યાંથી ?’ મલુકચંદ શેઠે ખુલાસો કર્યો.

સાસુજી છોલીલાં પડી ગયાં, પણ એ કાચી માટીનાં નહોતાં. એ જાણતાં હતાં કે આપણે દીકરી દીધી નથી કે કોઈનું સાંખી લઈએ. આ તો દીકરી લીધી છે. એકના બદલામાં બે જ ચોપડવાની હોય.

વેવાણે તડાકો કર્યો : ‘હવે એસો, શેઠ ! દીકરીનું ઉપરાણું લેવા નીકળ્યા છે તે ! દીકરીની જાતને તો કામ કરવું જ પડેને ? અને એવી બહુ સુવાળી હોય તો પછી ઘેર રાખવી તીને ? બહુ બાઈ ! અમારા ઘેર આમ ન ચાલે ! આ તો વલાવાળાનું ઘર ! રોજ એક પંગતે પચાસ બાણાં મંડાય !’

‘પણ, મારી કામ કરવાની ક્યાં ના છે? આ તો અભાગ્યેલી છે, માટે શરદીમાં ન બેસે તો સારું.’ મહુકચંદ શેઠે નમ્રતાથી જવાબ વાળ્યો.

‘અરે, તમે હાથડા, અમારાં બેરાંનાં ચરિતર ન સમજો! તમારાં લાડીલાં દીકરી શું મોટું કામ કરી નાખે છે? આ આજ માથું દુઃખે છે તો કાલે કમર તૂટે છે. આજે પગે કળતર થાય છે તો કાલે દાંત ઝલાઈ જાય છે. એ તો અત્યારના છોકરા નમાલા પાક્યા છે, નહિ તો ચોટલે ઝાલીને ચાર દીધી હોય તો બધા ઢોંગ નીકળી જાય.’

સવિતાના પતિદેવ ઘરમાં પધારતા હતા, એમને ઉદ્દેશીને વેવાણે પાછળનાં વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં. માતાનાં આ વાક્યોએ તેમની માતૃ-ભક્તિને ઉશ્કેરી મૂકી, પણ સસરાને જ્ઞેતાં શાન્ત પડ્યા, અને રાત્રે સવિતાને કેવા પ્રકારની શિક્ષા કરવી કે બધી ખોડ ભૂલી જાય; એના વિચારમાં પડ્યા.

મહુકચંદ શેઠ બીજો આખો દિવસ રહ્યા, પણ એક ચૂંકારે પણ ન કર્યો. સવિતાને મળ્યા પણ નહિ. એમની દશા એવા અપંગ માનવી જેવી હતી કે જે પોતાના મકાનમાં આગ લાગેલી નીરખી શકે, પણ છુઝાવવા ત્યાં પહોંચી ન શકે!

૩

મહુકચંદ શેઠ ઘેર આવ્યા, અને સવિતાની માના હેતાળ હૈયાને આઘાત ન પહોંચે તે માટે વેવાઈની મેમાનગતિનાં વખાણુ કર્યાં, જમાઈની આવડતને વખાણુ; સવિતા માટે પણ બેચાર શબ્દો સુખ ઉપજે તેવા કહ્યા. સવિતાની માના દિલને શાન્તિ વળી.

પણ એ શાન્તિ ટૂંક સમય માટે જ રહી. ત્રણેક મહિને એક

દહાડો કાગળ આવ્યો કે, ‘સવિતા માંદી છે, મોટા દાકતર કહે છે, કે હવાફેરની જરૂર છે, તો દેખત કાગળે તેડવા આવશો.’

મલુકચંદ શેઠ તરત જઈ પહોંચ્યા. વળતે દહાડે સવિતાને લઈ રવાના થયા, ત્યારે વેવાણે હસતે મુખે સૂચના કરી : ‘જુઓ શેઠ ! તમારી દીકરીને જરા સમજાવજો. એમને નબળાઈ રહે છે ને ખાવાનું ભાવતું નથી; પણ કામ કરીએ તો ભૂખ લાગે ને ખાવાનું લાવે ! અને ખવાય તો નબળાઈ રહે ક્યાંથી ? ધકુરીને કામ કરીએ તો કશુંય ન થાય ! અઈ, એ તો અમારાં જમાના !’ વેવાણે પોતાનો જમાનો યાદ કરવો બહુ ગમતો. દોઢ હાથનો ઘૂમટો, દસ દહાડે સ્નાન, દિવસે શૌચ જવા પણ બહાર ન નીકળવું, ગાંસડો કપડાં ઘોઈ નાખવાં; વગેરે વાતો તેઓ ખૂબ છતાથી રજૂ કરતાં.

મલુકચંદ શેઠે શાન્તિથી સાંભળી લીધું. પકડાયેલા ગુનેગાર જેવી એમની દશા હતી. દિલ કકળતું હતું. પારેવડા જેવી દીકરીનાં શરીર પર લોહીનો છાંટો દેખાતો નહોતો. ચાલતાંય એ લથડિયાં ખાતી હતી. એવી દીકરી ઉપર આ સિતમ !

સવિતા ઘેર આવી. એની માથી સવિતાના દેહાર ન જોઈ શકાયા. એણે જોરથી રડી દીધું. મલુકચંદ શેઠે સુખદુઃખ જોયાં હતાં. સહુને સાંત્વન આપી દવા શરૂ કરી, વૈદ્યે એને લોહીવા ખતાવ્યો.

દવા શરૂ થઈ ને સવિતા કંઈ ચાલતી-ફરતી થઈ ત્યાં તો તેના સાસરેથી તેડું આવ્યું. સવિતાની નણુંદનાં લગ્ન લેવાયાં હતાં. કામકાજ માટે બધી વહુઓને તેડાવી હતી, સવિતાને પણ તેડું હતું. મલુકચંદ શેઠે સવિતાની તબિયત બરાબર નથી, માટે હમણાં ઘેર રાખવા માટે માગણી કરી, પણ તેનો ખૂબ તોછડાઈભર્યો જવાબ આવ્યો.

સવિતા સાસરે ગઈ, પણ એ મોતને લેવા જ સીધાવી ! તેર

તાલુકામાં ડાંકો દેવાય એવાં નણુંદનાં લક્ષ થઈ ગયાં ને થોડા દહાડા વીત્યા, ત્યાં સવિતા હાડઆમ સાથે ફરી ઘેર આવી !

સાગ્રં પારેવાંને રોજ ચણુ આપનાર, પાણી ને પરબડી બાંધી આશ્રય આપનાર મલુકચંદ શેઠ પેટની ઝગણુ દીકરીને રક્ષણુ આપી શકવામાં અસમર્થ નીવડ્યા. એમનું દિલ વેદનાથી તરફડી ઝાક્યું.

પૈસા સામે તો એમણે જોયું નહોતું. વાર પરમે દીકરીને આપું ન થઈ જાય અને સમેવડિયામાં સાંભળવું ન પડે એ માટે પોતે કરકસર કરીને દીકરીને મોકલ્યા ક્યું હતું. અનંત વેદનાની ઝાળે દીકરીને જાળતી જોઈને પણ એ ચૂપ રહ્યા હતા. છાતી પર ધગધગતા અંગારા ધરીને પણ એમણે હસવાની કાશિશ કરી હતી. પોતાનું અપમાન પણ ઉદાર દિલે ખમી લીધું હતું, છતાં આ પરિણામ !

પોતે હીર-ચીર ભરેલા પટારા આપ્યા છતાં દીકરીએ સાડીના ચૂંથા જ આડ્યા. ટાણે-ટચકે સોનારૂપાના દાગીના આપ્યા છતાં એને એક પાઈ પણ દવા માટે વાપરવા ન મળી. અને નિરાધાર દીકરી પર થતો આ અધો અત્યાચાર એ દયાધર્મના પાળકે સાંખી લીધો !

વેદનાનો આતશ ઉગ્ર થતો જતો હતો; ત્યાં તો સવિતાની માની ચીસ મંભળાણી. સમજી મલુકચંદે જાણી લીધું કે પારેવડા જેવી સવિતા દુઃખમાંથી છૂટી ગઈ ! ત્રણ લોકમાં નર અને નારીને સરખે ત્રાજવે તોળનાર કાઈ ન્યાયાધીશ હોય તો ત્યાં ન્યાય કરાવવા એ ઉપડી ગઈ. ટૂંકામાં સવિતા ગુજરી ગઈ.

સવિતા જે દહાડે ગુજરી ગઈ, એ દહાડે એના સાસરે રોકકળ થઈ. પણ સદા સુહાગી રહેવા સરખાયેલા એના પતિદેવે તો જરી

લરેલો સાફે આંધ્યો ને જોળ આધો. સ્મશાન જવા જોટલુંય સગ-
પણુ એને રહું નહોતું.

અને ખીજે જ દિવસે સવિતાની જગાએ એની બેનનું માગુ
કરવા ધરના ગલદેરા(વૃદ્ધ) મલુકચંદ શેઠ પાસે જવા ગાડીએ બેઠા.

સવિતાની એહ પૂરી ખુઝાર્ધ નહોતી, ત્યાં તો પેલા આવી
પહોંચ્યા. મલુકચંદ શેઠનું દુઃખી હૃદય આજે કાખૂ બહાર ગયું. એમણે
મેંમાં જે શબ્દો આવ્યા તે કહી નાખ્યા, છતાં પેલા તો હસતા
હતા. સમજતા હતા કે દીકરીનો આપ રાંકમાનો રાંક છે. ઘડી પછી
ફાંસીની દોરીએ લટકનાર ગુનેગાર અગર એ શબ્દો ઉતાવળા કે
આકરા બોલી દે તો ખુદ જોલર અને ન્યાયાધીશ પણ સાંભળી લે છે,
તો પછી ખીજ કાણુ ?

મલુકચંદ શેઠ પોતાની હાયવરાળ કાઢી રહ્યા હતા; ત્યાં ધીમે
પગલે કાન્તા આવી પહોંચી ને આપના પડખામાં ભરાઈ પૂછવા લાગી:

‘ પિતાજી ! સવિતાનાં સાસરિયાં બહુ ખરાબ છે. એમણે બેનને
કમોતે મારી નાખી ! ’

સામે સૂરજનારાયણ અસ્તાચળમાં ડૂબી રહ્યા હતા. કાન્તાનું
માગું કરવા આવેલા મહેમાનો હસતા હસતા ભોજન લઈ રહ્યા હતા.
માથે એકાએક વીજળી પડી હોય તેમ મહેમાનો ચોંક્યા. ઉમરલાયક
છતાં બહારનાંઓનો સંકોચ ન રાખતી, પિતાના પડખામાં ભરાતી,
હૈયા સોંસરવું નમ્રસત્ય રજૂ કરતી આખા બોલી કાન્તાને મહેમાનો
આંખ ફાડીને જોઈ રહ્યા. શું આ કાન્તા કમર તૂટી જાય તેટલી
કળતર વચ્ચેય શબ્દોચ્ચાર નહિ કરતી અને નોકરચાકરો સામેય એક
હાથ ઘૂંઘટ ખેંચનારી રાંક સવિતાની માજણી બેન હતી. ?

‘ પિતાજી ! તમે બેનને કેમ તેડાવી ન લીધી ? ’

‘ બેટા ! મેં તેડાવી તો હતી પણ એમણે ન મોકલી. ’
મલુકચંદ શેઠે ટૂંકામાં પતાવ્યું.

કાન્તા ખીજવાઈ પડી. એણે ઉતાવળથી કહ્યું: ‘તો પિતા!’
દીકરી તમારી કે એની? દીકરીનો આપ કાણુ?’

મહેમાનો વિશેષ અસ્વસ્થ બન્યા.

‘બેટા! હું જ દીકરીનો આપ, પણ આપણા સમાજમાં દીકરીના
આપનો દીકરીને પરણાવ્યા પછી તેના પર કોઈ હક દાવો રહેતો
નથી! દીકરીનો આપ તો મોટામાં મોટો ગુલામ!’

‘ત્યારે તો હું પરણીશ જ નહિ, પિતા! હું તો તમારી જ
રહેવાની!’ કાન્તા લાડ કરતી દોડી ગઈ.

મહેમાનોના હાથમાં કાળીઆ થંભી ગયા.

મહુકચંદ શેઠ હસ્યા: ‘ગાંડી છોકરી!’

૩. ટાપીવાળો

ભાવનગર રેલ્વેનું એન્જિન ભાભા જેવું પાવો વગાડતું ઝલા-વાડની ભૂમિ પર માર્ગ કાપતું હતું. મધરાતનો શીળો પવન હમણાં જ દૂટયો હતો. કાઠિયાવાડનો દિવસ ભલે એના માનવીઓ જેવો કંગાલ હોય, પણ ત્યાંની રાત તો કાઠિ કાઠિયાણીની જોખન છટા લઈને ઊઘડે છે. ખુલ્લા વનવગડાને માથે નિરબ્ર આકાશ નવ લાખ તારાની ફૂલગુચ્છણી કરીને ખડું હતું.

વતનથી વિખૂટેલો બાણે દિવસે વતન જઈ રહ્યો હતો. ખગોળના અભ્યાસમાં કંઈક રસ, ને નીલમરેલા જેવું વ્યોમમંડળ નિહાળ્યું એટલે એ ઝગમગતા તારાઓની સામે મેં પણ મીટ માંડી.

હરણી મધ્ય આકાશમાં હતી. ને વ્યાધનો તારો છટકી ગયેલા શિકારની રાહમાં સ્થિર નયને જાણે ખડો હતો. વાદિમક્રી જાણે હજી તાજે જ રાફડા (વાદિમક્ર)માંથી નીકળ્યો હોય તેવો ચોખ્ખો હતો, ને શુક્રનો તારો—અરેરે એનું ને ધ્રુવના તારાનું બનેનું ભવિષ્ય સરખું. ન રમવું, ન હરવું, ન ફરવું! કાઠિ ધરડાની જેમ એક ઠેકાણે એસી ટગર ટગર જોયા કરવું.

“એ મિસ્ટર, જરા ખારી તો બંધ કરો ! જોતા નથી, હવા કેવી ઠંડી છે !”

સામા પાટિયે બેઠેલ એક લાઈએ મારા સ્વાધ્યાયમાં દખલ કરી. એને મારા પાંડિત્યની શી કદર હોય ! રે બેકદર હિંદીઓ ! આ

અજ્ઞાની વર્ગ તરફ મારો ક્રોધ ભલૂકી ઝીંઘાની તૈયારી કરી ગયો, પણ ખીજી ક્ષણે મારી સમજશક્તિએ ચૂંટી ખણી !

“ અધ્યા વેદિયા ! તારા પાંડિત્યમાં જોતો નથી, કે બધાંને કેવી હેરાનગતિ પડે છે ? જોને બિચારા કોકડું વળી ગયા છે. ”

મેં ખારી બંધ કરી. ડબ્બો ભરચક્ર હતો. મધરાતનો પહોર હતો. કેટલાકે બેઠા બેઠા જ માથું ઢાળી દીધું હતું. કેટલાંકે ઝિલાં ઝિલાં ઝિંધના નશામાં ‘ રીંગણાં તોળતા ’ હતા. નિર્જન વેરાન પ્રદેશની બોર્ડિંગમાં ભણેલ મને આકાશ કે પાતાળ સિવાય—સ્વર્ગનરકાદિ સિવાય ખીજી કશામાં રસ નહોતો.

મેં પણ ધીરે ધીરે ઝોકાં ખાવાં શરૂ કર્યાં.

ગાડી વેગથી આગળ વધતી હતી. ઝંધ તો આવતી નહોતી. તંદ્રામાં પડ્યો હતો. શાંકુતલનો એકાદ શ્લોક મનમાં રટતો હતો : ત્યાં મારે કાને શબ્દો અથડાયા.

“ ના રે મા ! વઢવાણની સાસરી ને દીકરીની કાયરી ! ગામડું મળે તો ગામડું, માત્ર ખાધેપીધે સુખી મળે તેવા એકલ દોકલને મારી દીકરી આપીશ, પણ ત્યાં તો નહિ આપું ! ”

વઢવાણની સાસરી ને દીકરીની કાયરી ! કેવું સુંદર લક્ષણ ! ‘ યત્ર યત્ર ધૂમસ્તત્ર તત્ર વહ્નિઃ ! ’ મેં ન્યાયની પરિભાષા સાથે એનું સામ્ય કર્યું, પણ તરત જ મને ખ્યાલ આવ્યો કે વઢવાણ એ તો ગામ છે. અરે ભલા ! આ લોકો તે કેવી વાત કરતા હશે ? એ તે કોઈ માનવલક્ષી સમાજ હશે કે જે કાકડીની જેમ કાપી, ચિરિયાં કરી, મીઠામાં બોળી, સૂકવીને દીકરીની કાયરી (અથાણું) કરતા હશે ?

મને આ વાતમાં રસ આવ્યો. મેં કાન માંડ્યા. આંખો બંધ રાખી હતી, કારણ કે આ કામ અવજોન્દ્રિયનું હતું—ચક્ષુરેન્દ્રિયનું નહીં.

“હવે તો હું થાક્યો. પૈસાનું પાણી કર્યું, પણ ક્યાંય મેળ ખાતો નથી. સાવ માણસાઈ મૂકી સામે પગલે કન્યા બતાવવા ગયા, તો મારા બેટા કહે છે, કન્યા શ્યામ છે ! એમને તો કોઈ રૂપનગરની રંભા જોઈએ !” પુરુષના શબ્દોની પાછળ વડવાનલ હતો. એણે વાત આગળ ચલાવતાં કહ્યું : “અમૃતની બા, તમારી વાત સાવ સાચી, વઢવાણુ-લીંમડીની સાસરી આકરી, પણ શું થાય ? ડોસો કુંવારો રહે, એ બને, પણ કોઈદી ડોશી કુંવારી દેખી ? સાપના ભારાને ઘરમાં ક્યાં સુધી રાખશું ?” એ તો પછી જેવું એનું ભાગ્ય !

મને આ વાતમાં રસ પડ્યો. સામે બેઠેલી આ શ્યામ છોકરી નાપસંદ થઈ. મેં અર્ધમીચેલ આંખે માખાપની પડખે બેઠેલ પંદર વર્ષની કન્યાના ચહેરા સામે જોયું. છોકરી શ્યામ તો અવશ્ય હતી, પણ ઘાટ કેવો સુંદર ! આછી આછી યૌવનની રેખાઓ એના શ્યામ દેહ પર લલક પેદા કરતી હતી. શું આ સંસારની સૌંદર્યપરખ !

હું ધીરેથી સળવળ્યો. માર્ગ કાપવા માટે મેં પણ આ વાતમાં રસ લેવાનો નિર્ણય કર્યો. આસ્તેથી બેઠક ઉપર સ્વસ્થ થઈ પેલા ગૃહસ્થને મેં પ્રશ્ન કર્યો :

“કાકા, પેલી તમે વઢવાણુની સાસરીની શી વાત કરતા હતા ?”

“ભાઈ, એ તો અમારી દીકરીઓવાળાની કર્મકથની ! આ દેશમાં લલે લાખ રૂપિયો પાસે હોય, પણ બે દીકરીઓ ઘેર હોય તો પછી નિરાંતે જીવ નહીં ને જિંદગીમાં સુખનો શ્વાસ નહીં !”

મને એ વાત ન સમજાણી. આ ભૂમિને અને દીકરીઓને એવું શું અલોળું હશે ? મેં તો મારો પ્રશ્ન ફરી પૂછ્યો :

“એ તો ખરું, પણ આ ‘વઢવાણુની સાસરી ને દીકરીની કાચરી’ એ સૂત્ર ન સમજાયું.”

પુરુષે કંઈ જવાબ ન આપ્યો. એના ચહેરા પર વાત કરવાની શરમને બદલે વાત કરવાનો કંટાળો હતો. પણ સ્ત્રીએ મારો પ્રશ્ન તરત ઝડપી લીધો. સામા માણસને આત્મીય બનાવવાની કળા સ્ત્રીને સહજ હોય છે.

“ભાઈ, તમે બણેલા છો, બણેલાઓને દુનિયાદારીની ગતાગમ ઓછી હોય છે, એટલે આ વાત તમને નવી લાગશે.” સ્ત્રીએ વાતની પ્રસ્તાવના બાંધતાં કહ્યું; સાથે સાથે એણે બણેલાંઓ પ્રત્યેનો પોતાનો નિબાલસ અભિપ્રાય જાહેર કર્યો. મેં પણ પ્રતિવાદને બદલે મૌન ઉચિત માન્યું, નહિ તો વાતનો રસ બગડવાનો સંભવ હતો.

“ભાઈ, વાત એવી છે, કે અમારા પડોષે સાખ-પાડોશમાં કલકતામાં વેપાર કરતા એક ભાઈ રહે છે. થોડા દહાડા પહેલાંની વાત છે. એમને દીકરી મોટી થયેલી. તાકડે વઢવાણમાં એક નાનો મુરતીઓ સંજો. ભાઈ, ધાયલનો જેમ ડબલ પગાર, એમ રાંડેલા મુરતીઆની આ દેશમાં બમણી કીમત !”

સ્ત્રી વાત કરતાં થોડી વાર થોભી. મને લાગ્યું કે આ દેશમાં ધણું ધણું નવું જાણવાનું છે. વાત આગળ ચાલી:

“બિચારે ચાર લાગવગવળા માણસોને વચ્ચે નાખ્યા. ખૂબ દોડધામ કરી. દીકરાના આપને કાઢીએ કંઈ ને કાઢીએ કંઈ મોટી વાતો કરી લલચાવ્યો. ચોવીસ શ્રીફળમાંથી એનું શ્રીફળ લેવાયું. લગ્ન થયું. પેલા પરદેશીએ બિચારે બન્યો એટલો કરકરિયાવર પણ કર્યો: લોહીનું પાણી કરી રજેલી કમાણી વિવાહમાં ખર્ચી. કન્યા જુઓ તો ભાઈ, રાંકના ઘેર રતન ! દીકરી સાસરે ગઈ, ને પહેલે જ પગલે કરિયાવર જેઈ સાસુ ભડકી:

“મારો રાયો વાતો તો મોટી કરી ગયો, ને આ તો નરશી મે'તાવાળું નીકળ્યું ! હજાર નાણિયેર હતાં. આ ન આવી હોત તો મારો

છાકરો વાદો ન રહેત ! એક કહેતાં એકવીશ હાજર !” ને દીકરીને માથે ત્યારથી માછલાં ધોવાં શરૂ થયાં. દીકરીની જાત, વળી કંઈક ડાહી એટલે બધું સહન કરીને બેસી રહી. માવતરને દુઃખનો એક અક્ષર ન કહ્યો. ભાઈ, એમાં માવતર પણ શું કરે ? ત્યાં સરકાર જેવી સરકારનું પણ કંઈ ન હાલે !”

સ્ત્રી વાત કરતાં થોડી વાર થોભી. ગાડી કોઈ રોશને કાલસા-પાણી લેતી હતી. મેં બધા માટે ચા મંગાવ્યો. મારા ચાના સત્કારથી બધાં ખુશ થયાં. વાત આગળ ચાલી :

“ થોડા દહાડા પછીની વાત છે. પેલી વહુ નદીએ ધોવા ગઈ હશે. ધોખીની ધોણુ જેટલાં કપડાં ને ખાવાપીવાનું વહુ જાતને તો એવું જ ને ! પાણી જેની ચા ને બે શેકેલી રોટલી ખાઈને ભર-ભાંખળામાં ગયેલી. બપોરના ચારે પાછી આવી, એટલે પેટમાં ભૂખની આગ લાગેલી.

“ કપડાંનો પોટલો મૂકી અંદર જઈ રોટલો ને છાશ લઈ ખાવા બેઠી, ત્યાં તો સાસુ ધમધમતી આવી : ‘ રાંડ, પૂછતી-ગાછતી નથી, ને ગળચવા બેસી ગઈ ? લૂગડાય પૂરાં સૂકવ્યાં નથી. ’ ને બિચારીને એટલે ઝાલી ઘસડી જઈને અંદર ઓરડીમાં પૂરી. થોડી વારમાં તો એનો વર પણ આવી પહોંચ્યો.

“ બંનેના હાથમાં કંઈક હતું. સાસુએ ચડપ લઈને પેલી વહુને ભોંય પર નાખી ને મોંમાં દૂધો દીધો. પતિએ ઘાંસલેટ છાંટ્યું ને દિવાસળી ચાંપી. બડકો થયો. બાઈએ છૂટવા તરફડિયાં મારતાં મોંમાંથી દૂધો નીકળી ગયો. એનાથી ખૂબ પડાઈ ગઈ. જીવતાં તો એણે જોરથી જીભ પણ હલાવેલી નહીં, પણ મરતાં એનો સાદ દૂરદૂર સંભળાયો. પાડોશી દોડી આવ્યાં. સાસુએ કદપાંત કરવા માંડ્યું : “ અરેરે, મારી વહુ ! ચિતબ્રમમાં સળગી મૂંઝી કાઢક બચાવો ! ”

“ખણું દોડ્યાં, પણ મોડું થયું હતું. માંસના સોચાળહાર નીકળી આવ્યા હતા. છતાં એ તરત મરી ન ગઈ. લોકના કહેવાથી મા-બાપને તેડાવ્યાં. એમને ગંધ આવી હતી. તેમણે મરતી દીકરીને પૂછ્યું: ‘બેટા, આ કાણે કર્યું!’

‘પેલા ટોપીવાળાએ!’ દીકરીએ એટલા શબ્દો કહી આંખ મીચી!

“લોહીની ધારે રોતાં માબાપ પાછાં આવ્યાં. ભાઈ, સંતાનની માયા બાપ ન જાણે. એ તો નવ મહિના પેટમાં સેવનારી જાણે! એ બામાં તો મારી પાડોશણ જૂરીજૂરીને મરી ગઈ. તમેજ કહો ભાઈ, હવે કેમ કરીને દીકરીને ત્યાં આપતાં જીવ હાલે!”

“પણ ત્યાં બધાય આવા થોડા હશે?”

“મારા ભાઈ, તમારી વાત સાચી. એ ગામમાં એવાંય છે, કે જેના પેટ અવતાર લઈએ તોય પ્રણયમાં પડીએ. પણ માનો ન માનો, દર વર્ષે આવી કંઈ ને કંઈ હોહા થાયજ છે. એકાદજે વહુઆરુ તો સળગી જ મરે છે. ડાહ્યાનો નિયમ છે, કે લય હોય ત્યાંથી દૂર ભાગવું!”

વાત કરનાર સ્ત્રીની આંખોમાં આંસુ હતાં. વાત સાંભળનાર કન્યાની કાળી કાળજીથી આંખોમાં નિરાધારતા હતી. પુરુષના મોં પર થું હતું, તે સહેજે કળાતું નહોતું. એણે એકાએક મૌન તોડ્યું.

“અને ભાઈ, અમૃતની બાને આ વાતનું દુઃખ થાય છે, મને તો એનું એટલું દુઃખ નથી થતું. દીકરીને પરણાવી એટલે આપણી મટી પારકી થઈ. એ આબરૂસર મરે, બાપના કુળની લાજ રાખીને જાય; એટલે ગંગ નાહ્યા. પણ રાજકોટમાં એક ઘટના બનેલી, એ સાંભળીને તો મારાં રોમરોમ ઘ્રૂણાં ઊડેલાં.” પુરુષ જરા ટટાર થયો. મેં તેની વાત તરફ લક્ષ આપ્યું. તેણે આગળ ચલાવ્યું.

“વાત એવી બની કે સાસુ અને પતિએ મળીને વહુને ઠેકાણે પાડી, ને ઘરની પાસેના અવાવરુ ટાંકામાં મડદું નાખી દીધું. ગામમાં વાત ફેલાવી કે વહુ કન્યા હતી, કોક બાવા સાથે લગવાડ હતો, અંધારી રાતે નાસી ગઈ.”

“ભાઈ, માઆપને તો જીવતર ભારે થઈ ગયું. દીકરી ગમે તેવા મોતે મરી ગઈ હોત તો તેમને એટલું દુઃખ ન થાત. આ તો દીકરી એમની સાત પેઢી પર કલંક આપતી ગઈ. પણ આપને પહેલેથી વહેમ કે દીકરી મારી રાંક અને સુશીલ હતી. આવું કામ કદી ન કરે. પણ હવે શું થાય ? દીકરીના નાસવાની વાતોને દિવસે દિવસે કલ્પનાના ઘોડા બોડાવા લાગ્યા. કોકનું ઘસાતું બોલવામાં ન જાણે આ સમાજને ભારે સ્વાદ આવે છે. માઆપને ચારે તરફથી ફિટકાર પડવા લાગ્યો. એના મોં પર કાળી મેશ લળી ગઈ. ઘરમાંથી બહાર નીકળવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. અરેરે, દીકરી કરતાં પેટે પથરો પડ્યો હોત તો સારું થાત.”

“ત્યાં પાપ પીપળે ચઢીને પોકારવાનું હશે. ચોપડાના હિસાબે રાજની જપ્તી એ ઘરમાં આવી. તપાસતાં તપાસતાં ટાંકામાં નજર કરી, તો કાઈ મડદુ પાણીમાં તરે. ગંધગંધના ગોટા નાક ફાડી નાખે. પોલિસે મડદું બહાર કાઢ્યું. દાકતરી તપાસ થઈ, તેમાં જણાયું કે કાઈએ બાઈને ગુંગળાવીને મારી નાખી છે. દીકરીના આપને આ સમાચાર મળ્યા ને એ તો રાજીનો રેડ થયો. એણે લાગવગ લગાવી પોલિસ પાસે ચાંપતી તપાસ કરાવી. ચૌદમા રતનની પાસે સાસુ માની ગઈ. એણે કપૂલ કર્યું કે “વહુ જરા ‘દાધારીંગી’ હતી. મારા દીકરાને આંખના કણાની જેમ હતી. એ વારે વારે કહેતો; ‘મા, દેશમાં આટઆટલી કન્યાઓનો સુકાળ ને મારે ગળે આ મહુ કાં વળગાડ્યું.’” છોકરાનો જીવ ઘર પરથી ઊડી ગયો. એ બહાર રખડવા લાગ્યો. એની કમાણી પણ જ્યાં ત્યાં ખરચાવા લાગી. અને

અહીં તો કન્યાઓ કાડિયારુની જેમ ઊભરાતી હતી. એકના ભાગમાં દશદશ આવે તોય વધી પડે. ઘણા દીકરીઓવાળા કન્યા આપવા તૈયાર હતા, પણ જીવતી શોકચ પર આપવા કાઠની હિંમત નહોતી. આખરે અમે મા-દીકરાએ ન છૂટકે, કઠણ મને આ રસ્તો લીધો.” વાત કરનારનો શ્વાસ ભારે થઈ ગયો. એ થોડી વાર થોભ્યો, ને ઝેલે ઘણો ભારે થાક લાગ્યો હોય તેમ કહેવા લાગ્યો.

“ ભાઈ, કાટકચેરીમાં તો પૈસાવાળા ને લાગવગવાળા ફાવે. એ હત્યારાં મા-દીકરાને થોડા દહાડા મૂંઝવણ રહી, પણ ધીરે ધીરે બધું થાળે પડી ગયું. દીકરાને બીજી કન્યા પણ મળી. પણ સહુથી વધુ મોટી વાત તો એ થઈ કે દીકરીનાં માઆપની ઇકાતેર પેઢી કલંકથી બચી ગઈ. દીકરી દુઃખની મારી અશીણ ઘોળે, ફૂવો પૂરે, આત્મ-હત્યા કરે, એનો વાંધો નહીં, પણ એ દુઃખમાંથી જીવતા જીવે નાસી છૂટવા યત્ન કરે એ કદી ન બને. ન જાણે આપણાં ઘરોનો ચાર દીવાલો વચ્ચે આવી કેટલીય પારેવડીઓ મરવાની તક મળવાના અભાવે જીવતરના દસરડા ખેંચી રહી હશે.” વાત કરનારે એક શ્વેત નિઃશ્વાસે દિગંત તરફ નજર ઠેરવી.

રેશન આવી ગયું હતું. મેં હાથ જોડીને સહુની વિદાય લીધી. સ્ત્રીએ કહ્યું: “ ભાઈ, અમે હેતપરનાં. નીકળો તો એ તરફ જરૂર આવજો.”

મેં ડોકું ધુણાવી હા કહી.

થેલી ખિસ્તરો લઈ હું બહાર નીકળ્યો. ઘણું દિવસે વતન પાછો ફરતો હતો, પણ અરેરે, મન કંઈ મગ્નમાં નહોતું.

સવારમાં જૂના મિત્રો આવી પહોંચ્યા. “ ટોપાવાળાનાં ટોળાં ઝતર્યાં ! ” નું સુંદર સ્વરાજ્ય-ગીત તેઓ લલકારતા હતા.

“દોસ્ત, તારું નામ સ્વયંસેવક તરીકે લખવાનું છે.”

“કેમ ?”

“અહ્યા, એમાં પૂછે છે શું ? સ્વરાજ્ય નથી લેવું !”

મન તો થઈ ગયું કે કહી દઉં કે આવો સમાજ ન્યાં હોય ત્યાં તો નહીં જ. છતાંય ન રહેવાયું, બોલી દીધું:

“આવો સમાજ સ્વરાજ ભોગવી શકશે ?”

“આ સમાજનો પ્રશ્ન નથી, રાષ્ટ્રનો પ્રશ્ન છે.”

“રાષ્ટ્ર પણ સમાજમાંથી જ જન્મે છે ને ?”

સહુ હસી પડ્યા. એમને હું ગાંડો લાગ્યો. તેઓ ઉતાવળમાં હતા એટલે થોડી વાર પછી આવવાનું કહી ‘ટોપીવાળાનાં ટોળાં ઊતર્યાં !’ ગાતા ગાતા ચાલ્યા ગયા.

“ટોપીવાળાની વાત પછી, પહેલાં આ ટોપીવાળાની જમાતની ખબર લેવી પડશે.” મેં ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં કહ્યું.

એક મચ્છરે જાણે હાથીને પછાડવાનો નિર્ણય કર્યો.

૪. પાધડીએ મંગળ

કાઠિયાવાડમાં તો કાંપ મોટું શહેર છે. એ કાંપશહેરના નાક સમ઼ આતમચંદ શેઠનાં ત્રીજી વારનાં પત્ની જ્યારે આજે સવારે મુજરી ગયાં, ત્યારે તો આખા ગામમાં હાહાકાર વર્તી ગયો. એ દહાડે આખું ગામ નાહવા બેતરું. શેઠને મોટી ઉંમરે ખોટ આવી.

‘ભાઈ, આ કળબુગમાં દીકરા-દીકરી કોનાં ? દીકરીઉં કાલે સવારે સ્થસરે જશે ને દીકરાના ધરમાં વહુ આવી એટલે તમે સમજો જ છોને !’ ગામના પટેલ ગણાતા ઉકાશેઠે આંખમાં કૃત્રિમ આંસુ લાવતાં કહ્યું.

‘હવે તો દહેરું બહું ને થાનક બહું. ધરમાં તો કોઈ સાથે બોલાય એવું રહ્યું નહિ. બે ટંક ઘેર જમવાનું. આ તો વનવાસ મળ્યો !’ ખીજ એક રમશાનિયાએ માથે ધોતિયું બરાબર ઓઢતાં કહ્યું.

પણ આ ચર્ચા વિખરીત દિશા તરફ જતી જોઈ આતમચંદ શેઠનાં રાજના ચા-પાણીના સાથી ખેમાશેઠ તાડુકી બેઠયા.

‘એસો, એસો, મારા ભાઈ ! આવી વાતું શું કરો છો ? શેઠને ક્યાં મોટી ઉંમર થઈ છે ? ચાલીસ વરસે વિલાયતમાં તો પહેલી વાર લગ્ન થાય છે. અત્યારથી અમારે એમનું જીવતર કંઈ બાળી નથી નાખતું. પેલા મફશેઠ ને માણકાશેઠની સ્થિતિ તો જાણો છો ને !’ ખેમાશેઠે મફશેઠ અને માણકાશેઠનું નામ બોલતાં એક વિચિત્ર પ્રકારનો આજો કર્યો.

આ ચાળાની પાછળ—આ કટાક્ષની બીતર એક ગંભીર ચર્ચા છુપાયેલી હતી. આ જ ગામના મકાશેઠ અને માણુકશેઠ અરાબર ખેંતાલીસ વર્ષની ઉંમરે રાંચા હતા. તાકડે ધંધામાં ખોટ આવી, એટલે બેરોનો નેગ જામ્યો નહિ. પછી તો ઘરમાં મોટા દીકરા ને મોટા દીકરાની વહુઓ. લાજ—મલાજવાળું ઘર એટલે બંને જણાએ સવારનો સમય ઉપાશ્રયે, બપોરે જમીને તરત દુકાને અને રાતના ન જાણે કોના ત્યાં, કોના ઘરે, કેટલીય ભલી—નરસી વાતો એમને માટે થતી હતી.

‘પણ કન્યા કોણ આપશે ?’ એક જુવાનથી ન રહેવાયું.

‘અરે, શહેરની બજારમાં ખેસનારને કન્યાની ક્યાં ખોટ છે ? કેટલાય ગામડાવાળા બિચારા રોજ આંટા ખાય છે. એમને શહેરની ચક્લીનાં પાણી ને ચક્કીના લોટની રઢ લાગી છે; એમને ઘરમાં હાથણિયું જેવી દીકરીઉં હવે ઊંધવા દેતી નથી.’ ખેમાશેઠ જરા ધસાતા શબ્દોમાં સાચી સ્થિતિનો તાગ આપ્યો.

‘હા ભાઈ હા, હેમના ટગલા પાસે ક્યો આંધળો ન થાય ? પણ અહ્યા જરા દયા—ધર્મ મનમાં રાખજો ! એાતમચંદ શેઠનેય સુધારજો. પારકાની છોડીના ભવ બગાડશે મા.’ લાડકાશેઠ ગામમાં ધર્મી તરીકે પંકાતા હતા, એમણે ઉપરના શબ્દો ઉચ્ચારી ખોતાનું ધર્મીપણું સિદ્ધ કર્યું.

‘લાડકાશેઠ, તમે તો મા’તમા ગાંધીના આશ્રમમાં જઈ ખેસો. વ્યવહારનાં કામ તો એમ જ હાલે !’

ખેમા શેઠના પડકારાથી હાલ તરત માટે આ વાદવિવાદનો અંત આવ્યો. અને હેમી શેઠાણીને પૂરતા લાકડે બાળી સહુ મોટી પોક મૂકતા ઘેર આવ્યા.

એ દહાડે ગામમાં પાખી પાળી અને ધંધાપાણીના આ નવરાશને વખતે ઓતમચંદ શેઠે અને ખેમાશેઠે ભવિષ્યનો કાર્યક્રમ નક્કી કરી લીધો. ઉપયોગી માણસોની નોંધ લઈ લીધી. આખરે છૂટા પડતાં, ખે વાક્યમાં ઓતમચંદ શેઠે સાર બધો કહી દીધો:

‘ભાઈ ખેમા, એમ સમજશું કે બે વર્ષ કમાણા નહોતા. બાકી પૈસા સામું જોઈને જીવતર બગાડી નંખાશે ! કાનાં છોરું ને કાનાં વાછરું ! આ તો કળજીગનો જમાનો ! ઘડપણમાં ચાકરી કરનાર તો જોઈશેને ?’

૨

હેમી શેઠાણીની ઉતરક્રિયા પૂરતી રીતે પતી ગયા પછી, ખેમા શેઠે કેડ બીડી. બજારમાં જ્યાં ત્યાં વાત છેડી ખેસતા.

‘ભાઈ, શું કહું ! ઓતમચંદ શેઠ તો પૂરા વેદિયા. ચાર દહાડા પહેલાં લીલાપુરના બે જણ આવ્યા હતા. હેબતપરવાળા બિચારા રોજ આંટા ખાય છે. બૈરી પાછળ શેઠ તો બિચારા અડધા થઈ ગયા, પણ એમ રોયે-ધોયે કંઈ મરેલાં સજીવન થાય. એ તો મન વાળતું રહ્યું. ભાઈ, સાચી વાત તો પાંચડિયે મંગળ એટલે કાઠની શી કરી ચાલે !’

‘પાંચડિયે મંગળ !’ બધા આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયા. હેમી શેઠાણીના ગુજરવાનો મહાન ભેદ, અદસ્ય રહસ્ય હવે દષ્ટિગોચર થયું. મહાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી એડીસને જ્યારે વીજળીના દીવાની શોધ કરી હશે ને એક ચાંપ દાબતાં આખું ગામ દીવાથી ઝળાંહળાં થઈ ગયું હશે, ત્યારે પણ આટલું આશ્ચર્ય નહિ થયું હોય; એટલું ‘પાંચડિયે મંગળ’ સાંભળી થયું.

‘ખરી શોધ કરી તમે, ખેમા શેઠ ? ભાઈ, ગ્રહ-નક્ષત્ર પાસે વસિષ્ઠ જેવા બ્રહ્મજ્ઞાનીનું પણ ન ચાલ્યું તો પછી બીજાનું શું ગણું ?’

આ તો પાધડીએ મંગળ, એટલે શું થાય ? એમાં બિચારા દાકતર વૈદ્યનું ય શું ચાલે ?’

‘પણ હવે ખેડિકર રહેજો. ખાસ મુંબઈથી ભુલેશ્વર પરના મહારાજ તેડાવ્યા છે. પૂજન-પાઠ, હોમ-હવન ! મંગળને પાધડીએથી ફેરવવાનો જ ! અને એ ફેરવાણો એટલે પછી દરિયામાં દોટ મૂકા તોય મોત ન આવે. જૂનાં શાસ્ત્ર અમસ્થાં લોકો પૂજતાં હશે ?’ ખેમા શેઠે વાતને મજબૂત કરી.

‘ભાઈ ખેમા, એક વાત દોસ્તીને દાવે પૂછું છું હો ? લોકો કહે છે કે શેઠને શરીરમાં જ એવો રોગ છે કે ઘેરીને ભરખી જાય છે.’ એક જણાએ ધીરેથી પૂછ્યું.

‘વાત કરો મા ભાઈ, એ તો શેઠના ઈર્ષ્યાળુ લોકોએ વાતો ફેલાવી છે. શેઠનું શરીર તો જીવ્યો, કેટલી અશ્રક ને કેટલી ભસ્મ ! જ્યોતિષી કહે છે કે પૂરી ચાર વીશીનું આવખું છે !’

આ વાતો ભલે ખીજને હાસ્યારૂપક કે નગણ્ય લાગે, પણ જે દુનિયામાં ખેમા શેઠ જીવતા હતા એ દુનિયામાં આ વાતોનું ખૂબ મહત્ત્વ હતું. આજ દુનિયાની એકાદ વહુ પરણીને જે દહાડે ઘેર આવી, એ દહાડે એકાદ બાળક માંદું પડે કે મરી જાય તો આવનાર વહુ જિંદગીભર અપશુકનિયાળ મનાય, એનું સ્થાન અદ્ભુત જેવું બની જાય. આ જગતમાં પૈસાની ચીર ખાતાં ભૂત વળગતું, ને સારો સાડલો પહેરતાં વાધરણુ વળગતી.

ધીરે ધીરે આ વાતો હવાની માફક પ્રસરવા લાગી. ભુલેશ્વરના મહારાજ અને કોઈ મોટા મહાંત પણ આવી આવીને આઠ દહાડા રહી ગયા. ખેમા શેઠ ગામડાંઓ તરફ ચાલ્યા. ઉધરાણીનું તો બહાનું પણ ગામેગામથી કન્યાઓનું લિસ્ટ કરી લાવ્યા.

પણ આ તો કાઠિયાવાડને ? ગાડરિયાં ટાળા જેવી આવડત ! એકાદ જણ કન્યા આવવા તૈયાર થયો એટલે બધા ઊલટી પડવાના. ખેમા શેઠે એનો પણ વેંત કાઢ્યો.

૩

લીલાપુરવાળા શેઠની દીકરી લગભગ ૨૨ વર્ષની થઈ ચૂકી હતી. મોઢે શીળીનાં ચાદાં, રંગે સ્યામ અને જરા અક્કલ હોશિયારી પણ ઓછી. નાટક સીનેમાના જમાનામાં આવી કન્યા કયો જીવાન લે ! બિચારા શેઠ પૂરા મૂંઝાયેલા; અને ખાટી છાશ જેવી આ કન્યાને હવે તેઓ ગમે તે ઉકરડે દોળી દેવા તૈયાર હતા. ખેમા શેઠે તેમને સાધ્યા. ખૂબ આશા આપીને કહેણ મૂકવા વઢવાણ બોલાવ્યા.

આખા ગામમાં સવારથી જાહેરાત થઈ રહી હતી કે લીલા-પુરવાળા આવી રહ્યા છે. ગાડીવાળાને વરંધી અપાતી હતી, કંદોઈના ત્યાં ધમાલ હતી, વારે વારે સહુ કહેતા : ‘ભાઈ, ખેમાન આવવાના છે.’ ગામમાં સમાચાર ફેલાયા કે ઝૂટ ખીણ કન્યાઓવાળા સાબદા થયા. સાંજ સુધીમાં તો લગભગ બારેક કહેણ આવી ચૂક્યાં. ખેમા શેઠે વાણિયાવિદ્યા વાપરી, લીલાપુરવાળા શેઠને સ્પષ્ટ કહી દીધું કે અમારાથી બધાના મોં તોડી ન લેવાય. વ્યવહારનાં કામ વ્યવહારની રીતે જ થાય. એક વાર કન્યાઓ જોઈ આવવા દો ! તમે નિશ્ચિત રહેજો.’

ખીજે દહાડે કન્યા જોવા ખેમા શેઠ નીકળ્યા. ખેમા શેઠને ખાનગીમાં બોલાવીને ઓતમચંદ શેઠે છખી બતાવી કંઈક કહ્યું. ખેમા શેઠ ગેલમાં બોલ્યા : ‘મૂંઝાશો મા ! રૂપ રૂપની રંભા.’

અને ખરેખર એમ જ કર્યું. લખતર ગામની કન્યા એમના મનમાં વસી ગઈ. ગૌર વર્ણ, લાંબું અણિયાળું નાક, મોટો ભરાવદાર

અંખોડો, ચાલમાં જાણે કાઈ હાથણી ચાલી ! ઉંમર પણ વર્ષ વીસની. અંત્રેજી જે ચોપડી ભણેલી. નામ પણ સરિતા ! આવતાં વેત ધરતો ભાર ઉપાડી લે એવી !

લખતરના શેઠ પોતાની સૌંદર્યવતી પુત્રીને આપતાં કચવાતા હતા, પણ મુરતિયાની અછતે તેમને મૂંઝવ્યા હતા. શેઠની ઉંમર ઉપની નક્કી કરીને બીજે દિવસે કંકુના કચ્યાં થોડા દહાડામાં તો ટોપલો એક ભરીને ધરેણાં આવ્યાં. જે લોકાના મનમાં સહેજ વસવસો હતો એ ધરેણાં જોઈ નીકળી ગયો. સરિતા પણ એક વાર તો થનગની ઊઠી.

શુભ મુદ્દતે લક્ષ્મ પતાવી દેવાની પણ ઉતાવળ હતી. બન્ને જણા એ જ ભાંજગડમાં હતા. ત્યાં તો સરિતાનો એક ભાઈ રંગૂન રહેતો હતો, તેનો તાર આવ્યો. એણે લખ્યું હતું કે ‘આતમચંદ શેઠની શરીરપરીક્ષા કર્યા વગર લક્ષ્મ ન કરશો, નહિ તો હું વિરોધ કરીશ.’ આ વિરોધનો અર્થ જેમા શેઠ જાણતા હતા. આજના વાંદરાં જેવાં અટકચાળાં છોકરાંનો તેમને પોતાને પણ અનુભવ હતો.

સાંજે કન્યાના બાપે દીકરાના તારની વાત કરી એટલે જેમા શેઠ ભડભડી ઊડ્યા. ‘શેઠ, દીકરીના બાપ છે. બહુ ફેલ કરશો તો અહીં તો એક કહેતાં અગિયાર હાજર છે. લીલાપુરવાળા શેઠ તો બિચારા લાંબવા બેઠા છે. મારો વિચાર તો હવે ઝટ પતાવવાનો છે.’ જેમા શેઠે આંખ ઊંચી કરીને કહ્યું, અને ઉપસંહાર કર્યો કે ‘આતમચંદ શેઠ કહેતા હતા કે તમારા દીકરાને પેઢી પર મૂકી દેવો. તમારી બીજી દીકરી માટે પણ એક સાટું ઘર એમની નજરમાં છે. શેઠ, તમેય હવે લખતર છોડી કાંપમાં આવોને ? એ તો વાડ વગર વેલો ન ચઢે.’

ભલા, આટઆટલી લાલચો પાસે કાણ ન ચળે ? દાકતરની વાત ભુલાઈ ગઈ, અને સૌ હાએ હા ભણવા લાગ્યા.

‘ઝટ પતાવો !’ ઓતમચંદ શેઠે દૂંકાણુમાં સૂચના આપી દીધી. ઝટ લગન લેવાયાં. સવારે જ્યારે ગામલોકોએ સાંભળ્યું ને કન્યાને જોઈ ત્યારે બધાએ એક જ અભિપ્રાય આપ્યો: ‘કાગડો દહીંથરું લઈ ગયો.’

લગ્ન પછી તો શેઠ નવી પત્ની પાછળ એટલા ઘેલા બન્યા કે દુકાન પર એમની હાજરી ઓછી રહેવા લાગી. આ લગ્નને ગુમાસ્તા આશીર્વાદ પાઠવતા હતા.

૪

દિવસો ને મહિનાઓ વીતતાં કંઈ વાર લાગે છે ! વસંત, શિશિર ને હેમંતના ચક્રાવા ચાલ્યા જ કરે છે. પણ સરિતાના દેહ પરથી વસંત જાણે વિદાય લેતી હતી. થાક એના દેહ પરથી ઊઠતો નહોતો. મોટી ઉંમરે શેઠ જ્યારે રસિક બનતા જતા હતા, ત્યારે સરિતા નીરસ બનતી જતી હતી. એને જાણે દુનિયામાં કશુંય મનગમતું નહોતું.

છતાં સરિતા આજ્ઞાંકિત હતી. ‘દાકરી ને ગાય દોરે ત્યાં જાય’ એ સૂત્ર એને નાનપણથી પઢાવવામાં આવ્યું હતું. કેટલીક વાર દેહમાં અસહ્ય કાળી બળતરા ઊઠતી ત્યારે એ છાની છાની રડી લેતી. રંગુનવાળો એનો ભાઈ એ દહાડે મોડો પડ્યો હતો. પરણેલી એને પાતાળ પણ ન સંધરે. એ નિરાશ હૃદયે પાછો ગયો. પણ ત્યાં બેનના સમાચાર મળ્યા. કમને ધણે દહાડે એ બેનને મળવા આવ્યો, ત્યારે રૂપરૂપના અંબાર સમી સરિતાને રૂપહીન બનતી જોઈ વ્યાકુળ બની ગયો.

‘બેન, આપાએ કાળું કૃત્ય કર્યું.’

૧૬, હવે બોલીને બગાડીશ મા ! કાઈના દોષ શા માટે કાઢવો ? મારું જ લાગ્ય ! પણ ભાઈ ! કેટલીક વાર એવી કાળી વેદના થાય છે કે ધીરજ ગુમાવી બેસું છું.’

‘લાગ્ય ?’ ભાઈ ધીરજ ગુમાવી બેઠો, “લાગ્યની વાતો કરનારા મોટા ધર્મીજો ન જોયા હોય તો. અરે, લાગ્યની ફિલસૂફી છાંટનારા આ તારા સાધુઆવાઓ કંદમૂળની બાધા કરાવશે, રાત્રિ-ભોજનની બાધા કરાવશે, પણ આવાને બૈરી પર બૈરી લાવવાની બાધા નહીં કરાવે. ચાર ચાર બૈરીની ગરદન મારનાર પાંચસો હજાર ખર્ચી એક મહોત્સવ કરશે તો સમાજ બધું ભૂલી એની વાહવાહ કરશે.”

‘અમારો બૈરીનો અવતાર જ એવો, આખી જિંદગી જીવત-મૃત્યુલા જેવી જ કાઢવાની.’

“કાણે કહ્યું કે બૈરીનો અવતાર એવો ? એ તો કાઈ બદમાશોની ચાલબાજી છે.”

“બદમાશ કહે કે ગમે તે કહે ભાઈ, આ સમાજની દીવાલો એવી અભેદ છે, કે તારા જેવા હજાર નવલોહિયા માથાં પટકી પટકીને મરી ગયા, એક કાંકરી પણ ખેરવી શકાણી નથી. માથાં પટકનાર કાંતો ધીરે ધીરે એ જૂના રંગમાં રંગાઈ જાય, નહિ તો હડધૂત થઈ જીવનો જાય. ભાઈ, કાઈ મુસદ્દી સમાજશાસ્ત્રીએ નર ને નારનાં બે પક્ષાંને પહેલેથી પાસંગમાં જ ખોટાં જોખવા માંડ્યાં છે. નરનું પક્ષુ સદા નમતું રહે એ માટે ન જાણે કંઈ કેવી છૂટછાટો, સ્ત્રીનું પક્ષુ સદા હળવું રહે એ માટે ન જાણે કંઈ કેવાં બંધનો. આ ગગનચુંબી દેવાલયો, આ જોગી જતીઓ, આ થાનક અપાસરાઓ, આ સમાજસેવકો ને લોકસેવકો; અમારે માટે આ ભવને અર્થે નકામાં. શાન્તિ રાખ, ભાઈ ! આ દેશની દરિદ્રતા તો નીરખા ! ઘેર ઘેર રાંડીરાંડો, કળિયાકંકાસ, એમની સંપત્તિ પણ એમની

વિપત્તિ જેવી. આજમરણનો પાર નહીં, પારકાની દીકરીને ઝંખે કરનારની પેટની દીકરી શું રાજ માણશે? શાન્તિ રાખીને જજે, ભાઈ! હવે તારી બેન થોડા દહાડાની મહેમાન છે. એને તું હવે નહીં બચાવી શકે!”

“જરૂર બચાવીશ, આકાશપાતાળ એક કરીને પણ બચાવીશ.”

“ભાઈ, નહીં બચાવી શકે. આ સમાજ ભોરીંગનો ભરડો તારા જેવાથી નહીં તૂટી શકે. તોડવા જઈશ તો નાહકનો તું તૂટી જઈશ.”

“ભલે તૂટી જઈ, પણ તને અહીંથી છોડાવી જઈશ. આ કસાઈખાનામાં જ્યાં પશુને છરાથી ખોતરી ખોતરીને મારી નાખવામાં આવે છે, ત્યાંથી બચાવીને લઈ જઈશ.”

“ગાંડો મારો લઈલો. મને તું છોડાવીને લઈ જઈશ, તો પણ તું મને જાળવી નહીં શકે, એવી આ સંસારની વ્યવસ્થા છે. મારા માથે એટલી મોટી લાંછના આવશે કે ગંગાનાં નીર પણ મારાં પાપ ધોઈ શકશે નહીં, કાઈ તીરથ મને પવિત્ર કરી શકશે નહીં, કાઈ ધર મને સંઘરીને શુદ્ધ રાહી શકશે નહીં. પરણેલી સ્ત્રીની મુક્તિ એક જ રીતે અને તે યમરાજને હાથે. એને પરણાવી ચોરીના અગ્નિને સોંપી એટલે એ આપની નહીં, માની નહીં, ભાઈની નહીં, પતિ જીવાડે તો તેની ને યમ તેને મારવાની મહેરબાની કરે ત્યારે તેની. પણ મારું એક કામ કરીશ?”

‘શું?’ નિરાશ ભાઈને કંઈક આશા આવી.

‘હું એક જ તારી બેન નથી. આ સમાજની પ્રત્યેક બેન-દીકરીને તું મારા સરખી જ ગણજે, ને મારા જેવું ભાગ્ય કાઈ બીજી અબળાના લલાટે ન લખાય તેટલું કરજે. હું તો હવે મડદું બની ગઈ છું. આ ધમણ ચાલતી બંધ થઈ એટલે આ દેહનો ભાર પણ

ઓછો થશે. છેલ્લું છેલ્લું એટલું ઈચ્છું છું, કે કાંઈ મારા જેવી કન્યા આ વેદનામાં, આ સતત જલતી ચિતામાં ન અંપલાય એટલું જોજે!”

ભાઈ ચૂપ રહ્યો, કંઈ ન બોલ્યો. પણ એના તપાવેલા તાંબા જેવા મુખ પર દૃઢ નિશ્ચયની રેખાઓ તણાઈ રહી હતી.

“મારો બનેવી છે, નહિ તો આજે જ!” ભાઈએ કમીજની આંધ્ર ચડાવી.

“જો, એવું ન બોલીશ, ગમે તેમ તોય મારા દેવ છે. એ તો આપણું ભાગ્ય!” તે શાણી બેન ભાઈને સાંત્વન આપવા નજીક સરી, અને એને શાંત પાડતાં કહ્યું : ‘જો આમ આવ, ખરું કારણ તો એમને પાદ્મડિયે મંગળ છે. ખૂબ જપ-તપ કર્યાં, પણ મંગળ ન ખર્યો એનું શું થાય?’ જેમા શેઠે ભણાવેલા પાઠ સરિતા ભણતી હતી.

‘તો પછી શા માટે પરણે?’ ભાઈ આટલું બોલીને ચાલી નીકળ્યો. એને કાઠિયાવાડનો સૂકો પ્રદેશ જાકારો દર્ષ રહ્યો હતો. એ પણ જાણે કહી રહ્યો હતો કે મારો શાપ છે, જ્યાં સુધી આ દેશમાં દીકરીઉં સુખી ન થાય ત્યાં સુધી એક લીલું ઝાડ પાંગરશે નહિ; એકે સરિતા સદાકાળ વહેશે નહિ! ધોમધખતો મધ્યાહ્ન અહીં લાવા રસ વરસાવજો! સંપત્તિ તમને સંતાપજો!

પણ આ તો લાગણીવેડા! આવાઓના વિચાર ઉપર કંઈ દુનિયા ચાલે છે? હજી તો એ રંગુન પહોંચી ફરી ડામ થતો હતો, ત્યાં દેશમાંથી તાર આવ્યો.

‘સરિતા ઝંખે છે. જલદી આવ.’

સજો બાપ માંદો હોત તો એ પાછા ન ફરત, પણ ગરીબ

ગાય જેવી સરિતાને ક્રમ દુઃખ અપાય? એ ઝડપી ગાડીઓમાં મુસાફરી કરતો કાંપ આવ્યો ત્યારે ખેલ ખલાસ થઈ ગયો હતો. મોટે રસ્તેથી એક શય સ્મશાન તરફ જઈ રહ્યું હતું. શયની પાછળ રહેલા ખેમા શેઠે ભાઈને જોયો. ઈશારો કરી સાથે લીધો.

ભાઈની ખે આંખોમાં જાણે દાવાનળ સળગ્યો હતો. એના દિલમાં તો મેઘગર્જનાનાં પ્રચંડ તાંડવ જમ્યાં હતાં. શય ગોઠવાયું ને અગ્નિ ભભૂકી ઊઠ્યો. ઓતરાદો પવન મુસવાટા મારવા લાગ્યો.

એહ બરાબર સળગી રહી હતી. પાસે જ ટોળે વળેલા ડાહ્યોએની વચ્ચે સ્થાન લેતાં ખેમા શેઠે ધીમેથી કહ્યું.

‘ભાઈ, દવા-દારૂમાં શેઠે કંઈ પાછું જોયું છે? પણ કર્મની બલિહારી, ઘણાં ઘણાં જપ-તપ કર્યાં, પણ પાત્રડિયે મંગળ આખરે નડ્યા વિના ન રહ્યો! ભોગવનારીનું ભાગ્ય ઓછું, ખીજું શું?’

‘પાત્રડિયે નહિ, તારી જાતીએ મંગળ ખેસાડું છું. સાલા ડામીજ!’ ભાઈ કકળી ઊઠ્યો. મરેલી ખેનની નિંદા! એણે મનનું સમતોલપણું ગુમાવ્યું, ખેમા શેઠની જાતીમાં એક લાત લગાવી દીધી. ‘સાલા દલાલ! કાળા રોગથી ભરેલા છે ને દોષ મંગળનો!’

અથા ડાહ્યોએ ભાઈને પકડી લીધો, અને શાન્ત પાડ્યો. કોઈના મનમાં આ બનાવનું દુઃખ નહોતું. સહુ સમજતા હતા કે ખેમો શેઠ આ જ લાગતો છે.

‘કહી દેજો તમારા શેઠને! ફરીથી કોઈની દીકરીનું જીવતર બગાડ્યું તો ગળું જ પીસી નાખીશ. ભલે સરકાર ફાંસી દે!’

આ સમાચાર ઘેર લાલ પાઘડી ને કંકુનો ચાટલો કરી ખેડેલા શેઠે સાંભળ્યા, ત્યારે એમના હોશકોશ ઊડી ગયા. આ પહેલાં તો

આ સંસારમાં વરલાડો ઘેર જઈ કંસાર જમતો. આજે વખત ફર્યો ને વરલાડો કેવળ ગોળની કાંકરી ચાખી શુભ શુકન કરે છે! આતમચંદ શેઠ ગોળનું દડણુ મોમાં નાખવા જતા હતા ત્યાં આ સમાચાર સાંભળી દડણું હાથમાંથી પડી ગયું ને મોં ફાટ્યું રહ્યું. ત્યાં ને ત્યાં તેમણે જણાવી દીધું ‘કાલે ઉપાશ્રયે જમીને ચોથા વ્રતની અભિચર્યની, આધા લઈશ, હવે તો સંસારથી ધરાઈ ગયો.’

શેઠે વ્રત લીધું. આ વાત પર કાળનો પડદો વીંટાયો, પણ પેલા ભાઈના દિલમાં પ્રગટેલી ચિનગારી હજી ઝુઝાઈ નહોતી.

૫. રાંડેલો મુરતિયો

મોરબી શહેરની ઊભી બજારે આજે એક જ સમાચાર ચર્ચાઈ રહ્યા હતા. કાશીરામ ટપાલીઆએ હમણાં જ જુદી જુદી દુકાનોએ લગભગ દશેક કાગળો વેચ્યા હતા; અને એ કાગળો જ આ સાર્વજનિક ચર્ચાનું નિમિત્ત બન્યા હતા.

કાગળોનો મુદ્દો એવો હતો, કે લખા શેઠના સીંગાપોર રહેતા પ્રેમાની વહુ ધડી બે ધડીની મહેમાન છે ને કહેણનાં નાળિયેર આવવાં શરૂ થઈ ગયાં છે, માટે ઝટ ચેતજો !

લખો શેઠ એટલે કાણુ ? ભલે આજે વેળા-કેવેળા જેવું ચાલતું હોય, પણ લખાશેઠનું ઘર એટલે શું ? એક વાર તો સાત વહુઓ એક સાથે પાણી ભરવા નીકળતી ને એ વખતે ભરખખરે એ નાનકડી નવેલીઓનાં સોનારૂપાનાં ઘરેણાંનો ઠાઠ જોઈ કયો દીકરીનો બાપ ઓશિયાળો નહિ થયેલો ? ખુદ લખાશેઠ જ ચાર વાર પરણેલા ! ચોથી વારના લગ્ને પણ પંદર નાળિયેર આવેલાં. બે ઘોડાની ફેરીનના દાખલા આજે પણ હજી ધરડાં-ખૂદાં યાદ કરે છે !

પણ ગામમાં કેટલાક ચોખલિયા લોકોનું કહેવું એવું પણ હતું કે ભાઈ, લખાશેઠને ત્યાં હતું ત્યારે બધું હતું, પણ અત્યારે શું ? આજે તો જીવ વિનાનો દેહ છે ને ! આ ગયા પરમ રોજની વાત છે. ભર મળરકે લખાશેઠ કંઈ ચીજ-વસ્તુ બગલમાં દખાવી શરાફને ત્યાં ગયા હતા ને શરાફે રોકડું પરખાવી દીધું હતું કે “લખાભાઈ ! પીચગુલના દાગીના સોનાના ભાવે વેચતાં સરકારની વગર ભાડાની

કાટડીના મહેમાન થવું પડશે.” અને મુરતિયાને વળી કાણે જોયો છે ? ત્રણ ત્રણ વરસે મહિનો માસ આવે ! શું કમાય છે, શું વાપરે છે એ કાણ જાણે ? એ તો હુંગરા દૂરથી રળિયામણા !

પણ વ્યવહારશાસ્ત્રના નિષ્ણાતોનો અભિપ્રાય સહુથી જુદો પડતો હતો. “ગાંડા થયા, ગાંડા ! નાની ઉંમરે રાંડેલો મુરતિયો મળે ક્યાંથી ? નવેનવા મુરતિયામાં તો કેટલું જોવાનું હોય ? ઘર કેવું છે, કુળ કેવું છે; પૈસાટકો કેવો છે, સગાંસંજાંથી કેવાં છે; ત્યારે રાંડેલા મુરતિયામાં આવું કશું જોવાનું નહિ ! ત્યાં તો અધું જોવાઈ ગયેલું. જઈને ઝટ નાળિયેર મૂકી દેવાનું !” પંચ્યાશીએક વર્ષના લાલજીભાઈ ચૌદશિયાએ પ્રાચીન લગ્નશાસ્ત્રનો સોનેરી નિયમ સહુને કહી સાંભળાવ્યો.

“અને લાલજી કાકા ! એના ઘેર કેવા કેવા વસાવાળાએ કન્યાયું ઉતારી છે, એ જાણો છો ? પેલા ધાંગધ્રાના ચિકાણીની; પેલા ખાટાદના અગડિયાની; પેલા લીંમડીના શેઠ કુટુંબવાળાની ! અને આ ડાહ્યાઓ હવે ઘર, ખાર ને કુટુંબ જોવા નીકળ્યા છે !” માણકાશેઠે લાલજી શેઠની વાતને સમજાવેલો આખો.

ગમે તેમ, પણ આ વાત સાંભળી ગામના પોપટ શેઠ તો ઊંકળી પડ્યા : “આંધળા થાઓ મા આંધળા ! ગઈ કાલે તો ગમે તેમ હતું; આજની લખા શેઠની સ્થિતિ તો જુઓ ! એ તો આંધી મૂઠી લાખકી, ઔર ઉઘાડી વા ખાય. ખીજા મુરતિયા ન મળતા હોય તો દીકરીઓને અંધારે દૂવે દોરી જાયોને !”

ઘેર સાત સાત પુત્રીઓ કુંવારી હોવા છતાં પોપટ શેઠની આ વાત સાંભળી સહુ દિંગ થઈ ગયા. એમની જગ્યાનમાં એવું શહેર હતું કે ઘરડા લાલજી કાકા પણ પોતાની વાતને ફેરવી તોળવા લાગ્યા, “ભાઈ ! પોપટ સાચું કહે છે. અમારે તો સાડે છુદ્ધિ નાકા જેવું કહેવાય આપા !”

“ના રે લાલજી કાકા, ભઈસાળ એવું ખોલી મને શરમાવશો મા ! આખા ગામમાં પૂછવા ઠેકાણું તમારા સિવાય અમારે ખીણું કયું છે !” પોપટ વાણિયા વિદ્યા અજમાવી અને આગળ કહ્યું : “પણ મરું તો કહેવું એમ હતું કે મેં સીંગાપોર એક કાગળ લખ્યો છે. મારા કાકાની દીકરીનો ભત્રીજો ત્યાં રહે છે. બધી વિગત પુછાવી છે. એચાર દહાડામાં જવાબ આવી જશે. પછી કહેણ ક્યાં નથી મુકાતાં ! બાઈ કંઈ હમણાં જ ગુજરી ગય તેમ થોડી છે ! ક્ષયરોગ છે. ખીજાય આઠ કાદે !”

પોપટ શેઠની જાન સામે આડીજીભ કરી શકે એવો માડી-જયો એ શહેરની બજારમાં તો નહોતો ! દયાતા-અપાતા સહુ પોતપોતાની દુકાને પહોંચી ગયા.

૨

લખા શેઠ અત્યારે મોરબીમાં રહેતા હતા. મૂળ તો ઘરનાં ઘર હતાં, પણ હમણાં બહાર પરામાં એક ભાડાના મકાનમાં રહેતા હતા. લોકોને એ વાત કરતા કે “ઘર આપણે ત્યાં ગીરા છે. નવાં મકાન ચણાવવાનું પેમે ધણી વાર લખે છે, પણ હવે એવા આરંભ-સમારંભ મારે નથી કરવા. ક્યાં ત્યારે ખૂબ ક્યાં. હવે મેં તો પેમાને લખી દીધું છે કે તું અહીં આવે ત્યારે તને સૂઝે તેમ કરજે !”

લખા શેઠના ઘરમાં કુલ આઠેક માણસ હતાં. પેમાની વડુ રૂખી એક માસથી બિમાર હતી. દાકતર કહેતા કે એને ક્ષયરોગ જેવું છે. ઘરનાં માણસ વાત કરતાં કે મૂળ હાડ નબળું ને માઆપને ત્યાં પૂરી કેળવણી નહિ મળેલી એટલે આમ થાય છે.

વહુની બિમારી વધતી ચાલી. થોડા દહાડા અચાર ચાલ્યો કે વહુ પાકી છે. કામકાજ ન કરવાના આ બધા ઢોંગ છે.

એ ઢોંગ નહોતા, એ વાતની ખાતરી રૂખી સવારથી સાંજ સુધી કામ કરીને, ઢળીને, ખાંડીને, કપડાં ધોઈને આપતી. પણ પહાડની જેમ એ ઓગળતી હાલી હતી. ઉધરસ તો રાતે ઓંધવા ન દે !

સાસુએ મોંમાં મીઠું રાખવા, મીઠાની રાખ પીવા ખૂબ ખૂબ કહ્યું ત્યારે વડુ માની ! દશ દહાડા પહેલાં ચોખાનું ઓસામણ પોતાના હાથે પાચું, પણ વડુ દાધારંગી. ઝાલટી કરીને કાઢી નાખ્યું !

એક રાતે ઉધરસ એવી ચઢી કે લખાણેની ઓંધ બગડી. સવારે એમણે કહ્યું :

“વડુ માટે દવા લાવજો ; ઉધરસ બહુ લાગે છે.”

“ઠે જ તો,” શૃદ્ધિણીએ મોં ચઢાવતાં કહ્યું. “પણ ઉપચાર કરે તોને ! કોઈનું કહ્યું ક્યાં માનવું છે ? જરા ચોખાનું ઓસામણ પિવાડયું ત્યાં તો કાઢી નાખ્યું. દાકતરની વખ જેવી દવા એ શી રીતે પીવાની ?”

શૃદ્ધિણીની વાતની મજા એ હતી કે તેઓ જેને માટે વાત કરી રહ્યાં હતાં, જેને વિષે દોષારોપણ કરી રહ્યાં હતાં, તે માનવ ગુનેગાર હાજર હતું, છતાં જવાબ દઈ શકતું નહોતું. ઘરનાં અધિપતિ પાસે દાદ કરિયાદના-અચાવના એ શબ્દ કહેવાનો હક્ક એ વડુ બની ત્યારથી જીનવી લેવાયો હતો.

વાત ત્યાંથી થોભી, પણ વડુની ગિમારી ન થોભી. ઉધરસ વધી, તાવ આવવા લાગ્યો. સાસુજનાં કદુ કરિયાતાં વડુએ આરોગ્યાં, પણ કંઈ ફાયદો ન દેખાયો. એક દહાડો વડુ સૂતી, સાસુએ મહેણાં ઘણાં માર્યાં, પણ કામના બોજથી થાકેલી વડુમાં, સતત આરના ઘોચાચાથી નિસ્તેજ બનેલા બળદની જેમ નવું જેમ ન આવ્યું.

એ દહાડે દાકતર આવ્યો. એણે જે વાત કરી એથી લખાણે ને તેમનાં શૃદ્ધિણી ચમકી ઝડપ્યાં.

“હાય, હાય, વહુ જશે ?”

“જનારને કાણુ રોકી શકશે ? પણ હવે તમે સમજો તો સારું. તમારા આ વર્તાવમાં કદી ખેમાનું લવિષ્ય ન અગાડો.” પતિએ આંખ કાઢીને કહ્યું.

તેજ ધોડાને આટલી ટકારની જ જરૂર હતી. સાસુજીએ વહુની સારવાર માટે કેડ બીડી, દિવસરાત એક કરી દીધાં. અમદાવાદના પાદરથી મોસળીનો કરડિયો, ભાવનગરથી દાડમ; અરે, વહુને ભાવા થયા તો મુંઝવેથી હજવાનાં પડીકાં આવ્યાં.

ગર્ભકાલે વાત નીકળી કે વહુ હવે ધડી-એ ધડીની મહેમાન છે; એટલે તો કન્યાવાળાઓનો દરોડો શરૂ થયો. વહુની ખબર પૂછવાને બહાને લગલગ ગામપરગમના આવીસેક કન્યાવાળાઓ આવી ગયા. લખાશેહને આડી-અવળી વાતોમાં પોતાની ઇચ્છાઓ પણ રજૂ કરતા ગયા. જૂનું પૂરાણું સગપણ સંભારી આપ્યું.

“ભાઈ, જે થશે તે જલદી જ થશે ! સારા ધરના મુરતિવાના તો રમશાનમાં જ ચાંચલા થાય ! અને એમાં જ સારા ધરનું પ્રમાણુ ગણાય ને ?” લખાશેહના મળતીઆ આમ આડકતરી રીતે ઉતાવળનું સૂચન કરી રહ્યા હતા.

પણ વહુ ખબરદાર નીકળી ! જમ સાથે પણ ખૂંચ આપડી ! દાકતર કહેતો હતો કે સાંજ ન ભાળે; અને એણે તો રાત પણ કાઢી નાખી ! કન્યાનાં કહેણ કહેવા આવેલાઓની મંઝવણુ વધતી જતી હતી. ઘેર ખાતાં ખાતાં પણ તેઓ ઘેરાંઓને સૂચના આપતા કે “બુઓ ! પ્રાણુપાક સંભળાય કે તરત નાના ચીકોને ખબર આપવા દુકાને મોકલજો ! વહુ ધડી-એ-ધડીની છે. કંઈ કામકાજમાં ભૂલ ન થાય ! નહિ તો આજી અગડી જશે !”

“પણ આટલી ઉતાવળ શા માટે ? મુરતિયો તો જોવો હતો.

ને ? ” માતૃસ્વભાવની આ ચિંતાનો જવાબ બહુ જ અધ્યાત્મથી ભરેલો મળી રહેતો !

“ ગાંડી લાગે છે ! આટલી પડાપડીમાં મુરતિયો જોવા રહ્યો તો સમજી શકી જઈએ. આટલા બધા ભેગા થયા છે, તે કોઈએ તપાસ જ નહિ કરી હોય ? અને વળી કરમમાં લખેલું કાણ મિથ્યા કરનાર છે ? આપણી સમજીનું ભાગ્ય સારું હશે તો ખારાપાટમાં પણ પાણીની શેરો ફૂટશે, ને ફૂટેલું હશે તો તું કે હું શું કરીશું ? માઆપ તો દલાલ છે. ”

કર્મની આટલી ફિલસૂફી પછી ખુદ કોઈ તત્ત્વવેત્તા જ ને શાસ્ત્રાર્થ કરવા તૈયાર ન થાય તો બિચારી અણુધડ-અભણ સમજીની આની શી તાકાત !

૩

“ અરે, આ શાની ખૂમ ? વહુ છૂરી ! ” સમજીની બાએ ખૂમ મારી.

“ હેં હેં, લાવ મારો ખેસ, લાવ. ” સમજીના બાપાએ ખૂબ ઉતાવળ આદરી ને ઝટ ખડકીએ આવ્યા. પણ હાથ રે ! નસીમ બે ડગલાં આગળ ને આગળ ! એ પ્રાણપોક તો લખાશેઠની પછવાડેની શેરીમાંથી આવતી હતી !

સમજીના બાપાએ ઊંડો નિસાસો નાખ્યો ને લાકડી લઈ લખાશેઠની ડેલીએ ખચર-અંતર પૂછવા ચાલ્યા. લખાશેઠનું આખું ઘર અત્યારે એક જ ઉત્સુકતામાં હતું કે નવાં કહેણ ફેટલાં આવે છે !

લખા શેઠ ડેલીએ બેઠા હતા. મોઢા પર કૃત્રિમ શોકની ઘેરી રેખાઓ પથરાઈ રહી હતી. આવનાર-જનારનું આદરસન્માન કરતી

એમની કુહાડા જેવી જીભમાંથી અમન વરસતું હતું ! સમજીના આપાએ કહ્યું :

“કેમ, વહુને હીક તો છેને ?”

“શાતું હીક, શિવલાલ શેઠ ? વેઢ્ઢીય વેદી રહી છે !”

“ભગવાન છુટકારો કરે તો હીક, હવે તો એવું લાગે છે, ‘કેમ શેઠ ?’” શિવલાલ શેઠે લખા શેઠના દિલની વાતને વાચ્યા આપી.

“એમ જ તો. ગઈ કાલ બપોરનાં દવાદાર બંધ કર્યાં છે. મેં કીધું કે ભાઈ, હવે વહુના આત્માને અલડાવશે મા ! દાકતરનું તો તમે સમજો જ છો ને, પૈસાની જ વાત ! કહે કે “એક ઈન્જેક્શન આપું : કદાચ ઠંડ મુઢી શુદ્ધિ રહેશે.” પણ મેં તો એવા સોચા ઘોંચવાની ના કહી ! સાંજથી તો એને ભોંચે પણ લીધી છે : પણ કંઈ આત્મા અને દેહની લેણાદેણી એકદમ છૂટે છે ?”

“શેઠ, આવું ભયું—ભાઈયું ઘર છોડતાં જીવ પણ કેમ હાલે ? અરેરે ! બિચારી એાજા કમી ! વખત આવ્યો ત્યારે ભોગવવા ન રહી !” શિવલાલ શેઠે વાતનો મીઠાશથી તાર મેળવી લીધો; અને ધીરેથી પેટની વાત કહી દીધી. “જીએને, એના પછી તમારે બીજે શોધવા જવાનું જ નહિ : મેં તો અત્યારથી આપણી સમજી આપી જ દીધી સમજો !”

“હીક, હીક, એ વાતને હવે અત્યારે શું છે ? બધું હીક જ થશે. આપણો સંબંધ અત્યારે ક્યાં નવો છે ? હાં. હાં, પણ પેલું કાણ આવે છે ?” લખા શેઠે રસ્તા પર નજર કરી.

“અરે, પોપટ શેઠ; બિચારા બહુ મુઝાયેલા છે. જન્મ જેવી સાત છોડીએ ઘેર છે. મલક આખો ફરી વળ્યો, પણ કોઈ ઠેકાણે તાકડો જ બાજતો નથી; મને તો દીકરીમાં જ કંઈ ‘કવા’ જેવું લાગે છે. કેટલાંય જેવા આવી ગયા, પણ કોઈએ કંકુના ના કર્યા.” શિવલાલ શેઠે પાણી પહેલાં પાળ બાંધી.

“ આવો ! આવો , પોપટશેઠ ! અને પેનું ઠાણુ આવે છે ? ”

“ અરે, વઢવાણુવાળા દલીચંદ શેઠ ને પરસોતમ શેઠ ! ”

“ સાડાબારની ફાસ્ટમાં આવ્યા લાગે છે ? ”

“ હા, હા, પાછળ બીજા ચાર જણુ પણ આવે છે. ” ગાડીથી ઊતરીને આવતા એક પાડોશીએ વાત કરી.

“ હે ” પોપટ શેઠનું મોઢું ફાટી રહ્યું.

“ પોપટશેઠ, તમે ક્યાંથી ? ” બીજા આવનારાઓએ આશ્ચર્ય સાથે પ્રશ્ન કર્યો.

“ હેં હેં હેં ! ” પોપટશેઠે વાણિયાશાહી હાસ્યમાં ઉત્તર આપ્યો. મહાપ્રાણુ ગણાતો હકાર હેં હેં નું રૂપ ધરીને જ્યારે વણિકશ્રેણના કંઠમાંથી નીકળે, ત્યારે તેનું સામર્થ્ય ભલભલા પ્રશ્નકારને નિરુત્તર કરી દે છે.

શહેરની ભર બજારે લખાશેઠને ત્યાં તરતમાં ન જવું એવો નિર્ણય કરનાર વાણિયાઓ, જ્યારે એકબીજાને છેતરી પહેલાં પહોંચી જવાની રમત રમતાં આ રીતે છેતરાઈ ગયા ત્યારે તેમનાં મુખકમલ જોવા જેવાં હતાં !

ચતુર કાગડો એક વાર ડગાયો હતો એવી વાર્તા હિતોપદેશમાં છે; પણ ચતુર વાણિયા આમ સહેજ સહેજમાં ડગાઈ ગયા એ બનાવ પહેલવહેલો હતો. છતાં ફેરવી તોળતાં ન આવડે એનો વણિકજન્મ શા કામનો ? આ વણિકશ્રેણીએ ‘ તેરી બી ચૂપ ને મેરી બી ચૂપ ’ ને ન્યાયે એકબીજાના પોતનો પ્રકાશ ન કરતાં કામ આગળ ચલાવ્યું.

“ દલીચંદ શેઠ, સાચી વાત કહું છું. આ આખા તેર તાલુકામાં

લખા શેઠ જોવો નરમંડો ક્યાં ભાળ્યો ? એની રાખરખાપત કેવી ? એના ઘેર સાળું માંદું એ આપણા ઘેર સાળું માંદું ! ” પોપટશેઠે એક અજબ મુસદ્દોને છાજે એવી છટાથી પ્રસ્તાવના બાંધી અને છેવટે કહ્યું : “ શેઠ, કેમ વહુને શાતા છે ને ? ”

“ રામ રામ કરો મારા શેઠ ! ” લખા શેઠે લાંબો મૂંઝવણનો નિશ્વાસ નાખતાં કહ્યું. “ પોપટ શેઠ ! શાતા-ખાતાની વાતો કેવી ! શ્વાસોશ્વાસ પૂરા થાય છે. છવ ભારે કર્મી ખરો ! બોળિયું છોડતો જ નથી. બાકી ભગવાન માથે રાખીને કહું છું કે શેઠ, દવા કરાવવામાં પાછું વાળી જોયું નથી હો ! કીધી એટલી કરી. તમ જોવાએ બતાવ્યાં એટલાં ઓસડિયાં કર્યાં; વૈદ્ય, દાકતર ને જતિનો તો તૂટો રાખ્યો નથી. તમને વાત કહું કે ભૂવા ને ડાકલાં પણ કર્યાં. દોરા ધાગા પણ કર્યાં. પૈસો પાણીની જેમ વાપર્યો, પણ કંઈ કારી જ ન ફાવી ! ” લખા શેઠની આંખોના ખૂણામાં અશ્રુનાં બે ચાર બિંદુ હતાં. એ આંસુ વહુની બિમારી પર શોક દર્શાવવા નિમિત્તનાં હતાં, કે પૈસો પૂરપાટ વાપરી દીધો એ માટેના પશ્ચાત્તાપ અંગેનાં હતાં; તે કળી શકાય તેમ નહોતું. પણ આટલા હૃદયભેદક વિવેચન પછી એ આંસુઓ પૂરતી અસર પાડત્રા માટે જરૂરી હતાં; એ વાત તો નક્કી હતી.

“ લખા શેઠ ! ભાવિલાવ ! બનવાનું હોય એને મિથ્યા કાણ કરી શકે ? બાકી દેનારે તો દીકરી દેવના ઘરમાં દીધી છે ! આટલું હેત ! સસરાની આંખમાંથી વહુ માટે આંસુ ! ક્યા અભાગીઆએ જોયાં ! ” પરસોતમ શેઠે ગળગળે સાદે કહ્યું.

“ સાચી વાત છે પરસોતમ શેઠની ! નહિ તો લખાશેઠ જોવાને કન્યાનો ક્યાં તોટો હતો ? આપણા ગામમાં તો કન્યાઓ બિભરાર્ધ પડી છે. મા-બાપો મૂંઝાર્ધ પડ્યાં છે. મોટી મોટી સાપના ભારા જેવી દીકરીઉં ઘરમાં રાખી હવે તો મા-બાપથી બહાર ઊંચા

સાદે બોલાય તેમ રહ્યું નથી. ” લખાણેકના મળતિયા એક ભાઈએ આવેલા શેઠિયાઓને શરમાવે તેવો ટોણો માર્યો.

પોપટ શેઠ જોવો ચતુર વણિકનર આ ટોણો ખમી ખાય તેમ નહોતો. એ જવાબ આપવા જતો હતો ત્યાં એને આત્મભાન થઈ આવ્યું. પોતે કોણ છે ? સાત દીકરીઓનો આપ ! દીકરીના આપને વળી સવાલ-જવાબ શા ! દીકરીના આપને તો દુનિયાની ઓશિયાળ ?

અને એમાંય આ મુરતિયાની અછતવાળા જમાનાને જોયો ! સારો મુરતિયો કે સાટું ઘર મહામહેનતે મળે ! તેમાંય વળી ગામડું ન જોઈએ. ગાંધીજીએ ભલે ગ્રામ્યોદ્ધાર પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી, પણ આ વણિક તો ગામડાં છોડતાં જાય છે. દીકરી ગામડામાં ન હોય ! શહેરમાં ભલે ખર્ચે ડાળી કરી ખાતો હોય, પણ એ મુરતિયો સારો ! પરિણામ એ આવ્યું કે ગામડામાં કુંવારા પુરુષોની સંખ્યા ને કન્યાવિક્રયો વધતા ચાલ્યા. ખીજી તરફ શહેરી મુરતિયાઓની અછત ઊભી થવા માંડી.

પોપટ શેઠની જ વાત કરીએ. એમનો ભાણેજ જ સેજકપરમાં રહેતો હતો. ઘેર એ ખેતર, દેશિક મેંસો, નાનકડી શરારી દુકાન, ખાર મહિને ખાધા ખરચી ઉંપરાંત પાંચસો-સાતસોનો ખચાવ. પણ એવા ભાણેજને કોઈ કન્યા જ ન આપે. સહુ કહે : “ભાઈ ! ગામડામાં મળૂંરી કરી દીકરી તૂટી મરે ને શ્વાસ ખાવાનો વખત ન મળે !” પોપટ શેઠે કેટલાકને તો ખાનગીમાં પેસા આપવાની પણ વાત કરેલી. પણ મુંબઈનું પાણી લાગી દીકરી ગુજરી જાય એ હા, પણ ગામડું તો નહિ. આખરે એ ભાણેજને અમદાવાદ શહેરમાં મીલમાં નોકરી રખાવ્યો અને ઘરનો ધંધોધાપો છોડાવ્યો કે તરત જ સગપણનાં ખેચાર નાળીએર હાજર થયાં.

એટલે આ અધી મૂંઝવણોને કારણે એકને બદલે બે ચોપડાવનાર પોપટ શેઠ ખમી ખાઈ ગયા. વખતની બલિહારી છે ને ?

૪

કાઠિયાવાડના આ નામીયા વણિકગ્રંથોની પાર્લામેન્ટ ડેલીએ બેઠી બેઠી રૂખીના મૃત્યુની કાગના ડોળે રાહ જોઈ રહી હતી, ત્યારે ત્યાંથી થોડે દૂર એક જુદી પાર્લામેન્ટ રચાઈ રહી હતી.

ઝોઝામાં ઝોઝા અજવાશવાળી એક ઝોરડી, જાતજાતના અવાજોથી સજીવ અને ગર્ભ હતી. ‘બફા સો નફા’માં માનનારા વડીલોએ ઘર બાંધતી વખતે બારી માટે ખૂબ વિરોધ રાખ્યો હતો. લાજમલાજ માટે પણ બહુ બારીબારણાંવાળાં ઘર ફીક ન ગણાતાં. ઝોરચકારથી પણ એ ફીક રક્ષણ આપતાં.

આવા ઝોરડામાં ધોળી દૂધ જેવી ચાદર પાથરેલી પથારીમાં એક હાડપિંજર જીવનના છેલ્લા શ્વાસ ખેંચતું હતું. કપડાં આટલાં જલદી એણે કદી ન બદલેલાં. અને આજે તો રોજ નવાં...જાણે સાસુના પ્રેમનો સ્રોત વહી નીકળ્યો હતો.

એની પાસે કફ નાખવાની કફદાની હતી; પણ ચારેક દલાડાથી સાફ થયેલી હોય તેમ જોવાતું નહિ. એક અર્ધ ઉટકયા વાટકામાં થોડું પાણી પડ્યું હતું.

કપડામાં લપટાયેલી વસ્તુ થોડીવારે સહેજ હાલતી-ચાલતી હતી, પણ શક્તિ હવે વહી ગઈ જણાતી હતી. એની પથારી પાસે જ બેઠેલું આ સ્ત્રીઓનું ટોળું ઊંચે સાદે વાતચીત ચલાવી રહ્યું હતું. અને એ સહુની સામે એક જ અવાજ બોલી રહ્યો હતો.

એ હતાં રૂખીનાં સાસુજી ! રૂખીના શરીર કરતાં, એનાં ગુણ કરતાં એ પોતાનાં દવા-દારને બહુ યાદ કરતાં. કયો દાકતર આવ્યો ને કેટલા રૂપિયા લઈ ગયો; કયો વૈદ્ય આવ્યો ને શું આપ્યું; એની જ વાત હતી. વધારામાં તેઓ ગણી રહ્યાં હતાં, કે રૂખીની તબિયત જોવા કોણ બાઈ કેટલી વાર આવી ને કેટલી વાર કોણ ન આવી !

તેમાં પણ મોસંબીનાં પારસલ, દાડમના કરંડિયા ને પેમાના તારની ધમાધમ : આ વર્ણનો અદ્ભુત હતાં.

નાનો ચોરડો આટલા શ્વાસોશ્વાસથી ગંધાર્ધ ઊડ્યો હતો. એમાં પણ ગાજતા છીંકણીના સડાકા ને તેનાં ઊડતાં રજકણો ઘણાના નાકને હિતેજિત કરી મૂકતાં હતાં, અને અપશુકન થવાની બીકે પણ ન્યારે આવતી છીંક રોકવાને મહેનત થતી ત્યારે મુખકમળ જોવા જેવાં બની રહેતાં. સ્વચ્છતાને અહીંથી હંકારી કાઢવામાં આવી હતી, શાન્તિને દેશવટો અપાયો હતો. મરનારનું મોત ગમે તેમ થાઓ, પણ જીવનારની આખરૂની ગંડાર્ધ અહીં જોવાઈ રહી હતી.

૫

આખરે રામે રાવણ માર્યો. રૂખીના આત્માએ આ નશ્વર દેહની માયા છોડી, ઘીના દીવાના ઝાંખા પ્રકાશમાં, ધર્મોદ્ધાના ગાજતા સૂરમાં છેલ્લી વિદાય લીધી.

વિધિવધાન શરૂ થયાં. લાલ લાલ ચૂંદડી ઓઢીને રૂખીનો દેહ ઊપડવા તૈયાર થયો.

“અરે, ચૂંદડીનો છેડો ફાડ્યો કે નહીં ?”

“અરે, એમ અમે કંઈ જુલોએ. આંખમાં પણ મેશ લગાડી દીધી. ધરડાંની જરૂર તો આવી વેળાએ જ ને !” એક વૃદ્ધાએ પોતાની ઉપયોગિતા પ્રગટ કરી દીધી.

સ્મશાન પર જ કેવળ સોળ કહેણ ખાનગીમાં આવ્યાં. એમ તો સ્મશાન પર જ આંધાનું નક્કી થઈ જત, પણ લખારોંઠનાં માતુશ્રીનું સ્પષ્ટ ફરમાન હતું કે હવે એવું ઘર જોવું કે જેથી મારા પેમાને પરદેશ ન રહેવું પડે ! એના સસરાના વેપારવણજમાં જ જોડાઈ જાય.

સોળ વધતાં એ, વધતાં ત્રણ, વધતાં એ, કુલ ત્રેવીશ કહેણ ઘેર આવતાં હાજર થયાં. સહુ સહુની લાગવગે પણ શરૂ થઈ ચૂકી. રૂખી તો ભસ્મ થઈ ગઈ. રોતી હશે એની જણનારી મા ! બાકી અહીં તો લક્ષ્મીની શરૂઆત જોવી ધમાલ ચાલુ થઈ. કન્યા જોવા જનારાઓએ લાપસી ને ઘી પર હાથ મારવા માંડ્યા. વહુ ગઈ ને જાણે ઘરમાંથી ડાંદરડી ગઈ : એમ અધું ભુલાઈ ગયું.

ખરેખર ! લાગવગ અને ઝોળખાણે લખા શેડને મૂંઝવી દીધા. પણ સહુની તડામારનો લખાશેડે એક જ જવાબ દીધો.

“ જુઓ ! આ વલ્લાવાળાનું ઘર છે ! તડામાર કરશો એ નહિ ચાલે ! તેરમા પહેલાં નક્કી કર્યું એ વાત તો કંઈ કહેવાની ન હોય ! બાકી ઉપર પડતા ન આવો ! અમને જરા ઘરઆર તો જોવા દો ! ”

“ એક તો છોકરી લેવી ને આ તુમાખી ! ” પોપટ શેડનું દિલ બળવો કરી ડાડ્યું.

“ પણ ભાઈ ! રાંડેલો મુરતિયો ક્યાંથી ? આ તો પરખેલું પેખેલું ને નીવડેલું સો ટચનું સોનું ! ” આરણ્યામાં બે-પાંચ કહેણ લઈને આવતા સદ્ગૃહસ્થોએ જરા ઉતાવળમાં વાત કરી.

પોપટે એ જ વાતની પુનરાવૃત્તિ કરી !

“ સાચી વાત ભાઈ ! રાંડેલો મુરતિયો ક્યાંથી ? ”

૬. વાંઢાઓનું ગામ

વસંતના લાંબા ને સુંદર દિવસો હતા. આંખાવાડીએ ફરીએ પાકી ગઈ હતી, અને વૃક્ષઘટાઓમાં એસીને ફાયલ આખો દિવસ ટહુકાર કરતી હતી. દિવસો જ અતિ સુંદર, એમાં લગ્નના યોગ; એટલે ગામડે ગામડે અને શહેરે શહેરે ઢોલ, ત્રાંસા ને શરણાઈઓના મીઠા સૂર સંભળાતા હતા. ધૂધરિયાળી વેલો ધમધમતી દેખાતી હતી. અને પીઠી ઓળેલાં વરવધુ સેકન્ડ ક્લાસની સવારી કરીને અથવા વેલોમાં એસીને જતાંઆવતાં જોવાતાં હતાં.

ઝોલરાતા યૌવનવાળી નવમુઝાઓ અને કુસુમકળી જેવી કુમારિકાઓ લગ્ન અને શરમનાં અંધનો ફગાવી કંઈ છૂટા મૂકી ગાઈ રહી હતી. સ્ટેશને સ્ટેશને જલસાઓ જામતા, વેંવાઈ ને સગાંવહાલાંને સંઘ જામતો. વર્ષો પહેલાં તો સાસરે જતી કન્યા પિયરિયાંના વિયોજે છાતીફાટ રડતી સંભળાતી. અન્નાપૂર્યા ઘર વિષે, પિછાન વગરના પતિ અનતા પુરુષ વિષે અનેક કલ્પનાઓ કરતી એ ટૂંજતી. આજે તો ટપાલવાળાએ સુખ કરી આપ્યું. ફવારાં જ પ્રેમપત્રોથી ને છૂપાં રસભર્યાં મિલનોથી લગ્ન દૂર કરી એટલી કન્યાઓની આંખોમાં આજે આંસુ નહોતાં. એ સખીઓ સાથે રેશમી રૂમાલ, અત્તરની શીશી ને ગુંદિયા કંકુની કંઈકે ગલીપચીવાળી ચર્ચામાં મસ્ત હતી.

કાક દેવું કરીને, કાઈ ઘરગાર ગીરો મૂકીને, કાઈ માગીલીખીને આ લગ્નના ઉત્સવમાં ભાગીદાર બન્યું હતું. એકારી, ભૂખમરો, દુકાળ જાણે જગતમાં કદી હતાં પણ નહિ ને હશે પણ નહિ. અને એમાં પણ દીકરીઓનાં માઆપ ! તેઓએ તો કેડ બાંધીને સાત પેઠી ઉગ્નજવા માંડી હતી.

હું અને મારો ઓળખીતો દામોદર પણ આવી એક જનના સભાસદ બન્યા હતા. અમેય નવાં ઇસ્ત્રીબંધ કપડાં ચઢાવી, ચક્ષમા ઉપર પણ રોડગોડગની સોનેરી ફ્રેમ મઢાવી, હાલી નીકળ્યા હતા ! ગાડીના ડબ્બામાં જનજનતાનાં માણસો હતાં. એકે ધીરેથી કહ્યું :

‘ભાઈ, વખત એવો આવવાનો છે, કે એક એક મુરતિયાને દશ દશ કન્યાઓ પરણાવવી પડશે. શું મુરતિયાની અજ્ઞત !’

‘વાહવાહ, ત્યારે તો ઓર મગ્ન આવશે. કાઈ ઇરાની કવિ કહે છે તેમ એક સાંધવા માટે, એક સાંધવા માટે, એક પાણી ભરવા માટે, એક પગચાંપી માટે, એક પથારી માટે, એક મારવા-ઝૂડવા માટે, એમ જુદાં જુદાં ખાતાં ખોલી શકાશે. ’ મેં જરા ધીમેથી મશ્કરી કરી.

પણ મારી આ મશ્કરી પેલા સદ્ગૃહસ્થને ભારે પડી હોય તેમ જણાયું. મેં તરત વાત ફેરવી :

‘લલા, આ નાતવાળાઓ મુરતિયાઓનું લિસ્ટ શા માટે નહિ રાખતા હોય ? કન્યાવાળાઓને પણ સમજાણ પડે !’

‘હા, હા, એ વાત સાચી છે. ’ મારા પડખે ખેડેલા દામોદરે ચાલતી વાતમાં એકદમ ટહુકો પૂર્યો. ‘મુરતિયાઓનું લિસ્ટ ખરેખર જરૂરી છે. આ તો વરસ્યા ત્યાં સૂશળધાર, નહિ તો પાણીનું દીધું થ નહિ. ’

‘પણ એનું બીકું કાણ ઝડપે ?’ પેલા ગૃહસ્થે કહ્યું.

‘હું તૈયાર છું. બોર્ડિંગો ને છાત્રાલયોમાં દીચાતા ફરવું એના કરતાં આ શું બોલું ?’ દામોદરે સ્વયંસેવક તરીકે નામ નોંધાવી દીધું.

‘હં હં, હં. વાંદા લાગો છો ? કયું ગામ ?’

‘અમરાપર. ’ દામોદરે જરા ઊંભીલા પડી જવામ વાળ્યો.

‘અમરાપરમાં એક જ વાણિયો પરણેલો.’ પેલાએ જરા કટાક્ષમાં કહ્યું.

આ વાક્યનેા ગૂઢ અર્થ કંઈ સમજાયો નહિ, અને તે માટે આગળ કંઈ પ્રશ્નોત્તરી ચાલે તે પહેલાં તો અમારું રોશન આવ્યું. પણ સુધી ઘસડાતા ખેશવાળા ને ખૂમ ખૂમ આંટાવાળી કસૂબલ પાણડીઓવાળા વેવાઈ દેખાયા. ‘પધારો શેડિયા, પધારો શેડિયા’ ના આદરમાન સાથે અમને નીચે ઉતાર્યાં.

અને પછી તો એ જન, એ વેલ, એ ગાણાં ફટાણાં, એ જમણ ને એ રમણ, એ તાણ ને એ મતાણ: અધામાં ત્રણ દિવસ તો જાણે સુંદર સ્વપ્નની જેમ સરી ગયા.

અને અમને વિદાય મળી. સરખે સરખી સાહેલીઓએ સુંદર ગીતથી ‘પરદેશી પોપટા’નું ઉપનામ આપી વિદાય આપી.

ત્રણ દિવસની શેડાઈ પૂરી થઈ હવે તો પાછી નોકરીની વેક કરાવવા રેલગાડી અમને ઉપાડી શહેર તરફ દોડવા લાગી.

૨

અમરાપર વચ્ચે આવતું હતું. રોશનથી ચારેક ગાઉનું ઝેટું હતું. દામોદરે એકાદ રાત ઊતરવા ખાસ આગ્રહ કર્યો. દામોદરનો અને મારો લાંબોયે નહિ તેમ ટૂંકાંયે નહિ એવો પરિચય હતો. ઉંમરમાં એ મારાથી મોટો હતો; પણ એનું એક લક્ષણ મેં પારખી કાઢ્યું હતું. એ સ્ત્રીઓ પાછળ ઘેલો હતો. એની વાતોમાં એકદમ લસ, ઘોળ, મુરતિયા અને કન્યાના પ્રશ્નો ઉભરાઈ આવતા. ગરબાઓનો એ ખાસ રસિયો હતો. નાચ-ગાનના જલસામાં એ બારે ટિકિટ ખરચીને પણ જતો. કાઈ ચાલી જતી સ્ત્રીનો કેશ-કળાપ નિહાળી રહેવામાં ચાલતાં ચાલતાં કેટલીય વાર ફોકર ખાઈ

એસતો. કાંઈ રસભર્યાં પતિપત્નીને સાથે ચાલતાં જોઈ એને કંઈ કંઈ થઈ જતું. છતાં દામોદરનો પરિચય આટલેથી પૂરો કરું, તો જાણ્યે-અજાણ્યે પણ તેને અન્યાય થઈ એસે.

પ્રથમ મને લાગેલું કે દામોદર નીતિનો ઢીલો હશે, આ બધાં લક્ષણ લ'પટતાના હશે. પણ આ મારી ભૂલ થોડે દલાડે મને આપોઆપ સમજાઈ ગઈ. એ કુંવારો હતો, પણ વેરાગી નહોતો. ભૂખ્યાને અન્ન તરફ ભાવ થાય તો, એ અપરાધ તો નથી. અને એ વખતથી મને એનો પરિચય સારો લાગતો.

દામોદર જે ચાલીમાં રહેતો, એની પડખે જ એક ગૃહસ્થ પોતાના કુટુંબ સાથે રહેતો હતો. કુટુંબ સામાન્ય રીતે ગરીબ. જોકે દામોદર પણ ગરીબ તો હતો જ, છતાં એકલો, એટલે પાસે રકમ ઠીક ઠીક બચે. પેલા ગૃહસ્થને યોગ્ય ઉંમરની એક કન્યા હતી. સહેરનું જીવન એટલે એક ઘરમાં બનતું બીજાની નજર બહાર ન જાય.

કન્યા સહેજ દેખાવટી હતી. એ રવંશમાં એસી વાળ ઝોળતી ત્યારે દામોદર તાકીને એની સામે જોઈ રહેતો. એ ત્યાંથી નીકળે એટલે દામોદર અચુક તેની સાથે કંઈ ને કંઈ વાતો કરે. ધીરે ધીરે એની ઝોળખાણ વધી. પૈસા રૂમલોની આપ લે પણ થઈ. પરિચય વધતો ગયો. માઆપે વિરોધ ન કર્યો. દામોદરને લાગ્યું કે નક્કી પોતાનો એકો પાર થશે. એણે પોતે એકલા કરેલા એક હામર રૂપિયાની વાત પણ કન્યાના આપને કરી.

બધું નક્કી જેવું જ હતું. કન્યા ને દામોદર પણ જાણતાં હતાં. ત્યાં એકાએક બધી બાજુ પલટાણી ને આ ગૃહસ્થ ઘર છોડીને બીજે રહેવા ગયા. કન્યાનાં લગ્ન પણ બીજે થઈ ગયાં. આ વેળા દામોદરના જીવને ખૂબ જ દુઃખ થયેલું. બિચારી કન્યાને દૂવે નાખી હતી. લાગવગના જોરમાં ને પૈસાના લોભમાં એક વ્યસની સાથે એને પરણાવી હતી.

એક દહાડો દામોદરને એ કન્યાનો પત્ર મળ્યો. એ પત્ર એ જ ચાલીની એક કામ કરનારી લાવી હતી. પત્રમાં કન્યાએ દામોદરને પત્ર લખવા તેમજ અમાસે અમુક સ્થળે મળવા સૂચવ્યું હતું.

દામોદરે એ પત્રનો જવાબ વાળેલો. એણે જણાવેલું કે હવે તું પરસ્ત્રી થઈ કહેવાય. અને શાસ્ત્રમાં પરસ્ત્રી માતા સમાન કહી છે, માટે બીજું કામકાજ હોય તો ખુશીથી કહેવરાવજે.

સંસારમાં જેમ ચાલે છે તેમ, દામોદર પણ એ કન્યાના પરિચયનો ખોટો લાભ ઉઠાવી શકત. અને એની સ્ત્રી-વિષયક આટલી આસક્તિ જોતાં તેમજ એની ઉજળતી યુવાની જોતાં એ બનવું સંભવિત હતું. કેટલાયે એવાં દૃષ્ટાંતો જાણમાં હતાં, છતાં દામોદર એ રીતે નીતિવાન હતો.

રસ્તે જતી સ્ત્રીનો મનોમુગ્ધ કરનાર કેશકલાપ, પૂર્ણચંદ્ર જેવું મોં, સાગના સોટા જેવી દેહચળિટ ટીકી ટીકીને જોનાર દામોદરની, એ સ્ત્રીઓ તરફ કામદળિટ નહોતી; પોતાના વિચારોમાં રમી રહેલ, પોતાની અલુધડ કદપનાએ દોરેલ પોતાની પ્રિયતમા પત્નીનું એમાં એ પ્રતિબિમ્બ નિહાળતો હતો. મને પણ લાગતું હતું કે આપણે પ્રગ્નના દરેક વર્ગને સરખું ખાવા-પીવા મળે તે માટે ચળવળ ચલાવીએ છીએ, તેમ જો સંસારમાં બધાનો પરણવાનો જ અસરખો હોય તો સદુ પોતપોતાને યોગ્ય પ્રિયપાત્ર મેળવી શકે તેવી ચળવળ પણ શા માટે ન ચલાવવી ?

૩

આપણે સહેજ આડા રસ્તે ફેટાયા. અમારે દામોદરના ગામ અમરાપર જવાનું હતું. રસ્તેના પર ઝોનરી એક ગાડામાં ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. હિંદીના કંઠાલ ગામડાઓ જેવું એ ગામડું હતું; કેવળ ખેતી પરજ નભનારું. વાણિયાઓ બ્યાજવટાવ પંદર નભતા.

અહીં વાણિયાઓનાં પંદરેક ઘર હશે. દામોદર એક પછી એક પોતાનાં સગાંને ત્યાં લઈ ગયો. ઘર અધાં સાફસફ, સ્વચ્છતાના નમૂના જેવાં. માણસો પણ અહુ મીઠા, ખડતલ ને મહેનતુ. ધૂળ, માટી ને ઢેકાં જેતાં ગામમાં તો એકાદ દહાડો પણ રહેવું ગમે તેવું નહીં; છતાં આ ભોળા લોકોનાં દિલમાં એવી મમતા ભરી હતી કે તેમને છોડતાં દુઃખ થાય.

વાતવાતમાં એક વૃદ્ધ પુરુષને હું પૂછી ખેડો, ‘કાકા, તમારે સંતાન કેટલાં?’

‘એક પણ નહિ.’

મને આ વૃદ્ધના શબ્દો પર દિલદર્દનો ભાર લાગ્યો. એ ભાર હળવો કરવા મેં આગળ પ્રશ્ન કર્યો:

‘કાકા, એ તો જેવી વિધાતાની મરજી. પણ સંતાન થયાં જ નહિ કે જીવ્યાં જ નહિ?’

મારો પ્રશ્ન સાંભળી કાકાને જરા સંકોચ થતો લાગ્યો. તે ખોલ્યા : ‘ભાઈ, હું પરણ્યો જ નથી, પછી સંતાનની વાત કેવી?’

અચાનક પેલા સફળસ્થવાળી વાત મને યાદ આવી: ‘અમરાપરમાં એક જ વાણિયો પરણ્યો.’ મેં તરત જ વાત ફેરવી નાંખી. અમે બીજી વાતોએ ચઢી ગયા.

દિવસ તો પૂરો કરવો રહ્યો. દામોદર અને હું સમી સાંજના ગામને પાદરે આવેલી વાડીઓમાં ફરવા ગયા. સૂર્યદેવતા પશ્ચિમ આકાશમાં ઢળતા હતા. ગોધણુ ગામ તરફ ધસતું હતું. પંખીઓ કલરવ કરતાં માળા ભણી જતાં હતાં.

‘આ વસ્તાભાઈની વાડી આમ તો એ અમારા કાકા થાય. વાડીમાં જન્મીને દાડમડી ખૂંચ વાવી છે.’

અને ખરેખર દાડમડીનાં લાલચોળ કૂલોથી આખી વાડી ખીલી ઊડી હતી. વસ્તાભાઈ વાડીએજ હતા. એમણે અમારું સ્વાગત કર્યું, અને હોંશપૂર્વક પાકાં ગરુ જેવાં જમરૂખ ને દાડમના રસનો આસ્વાદ કરાવ્યો. મીઠાશમાં વસ્તાભાઈની વાતો કે દાડમનો રસ; આ એમાંથી કાણુ ચટે, એનો નિર્ણય કરતાં મુશ્કેલી પડે તેમ હતું.

જમરૂખની મિજબાની માણ્યા પછી વસ્તાભાઈએ પાણીનો ગ્લાસ હાથ ધોવા આપ્યો. હાથ ધોઈ થોડું પાણી પીવા જતો હતો ત્યાં તો દામોદરે દોડી આવી ઝપટ મારી પ્યાલો છીનવી લીધો. એ ક્રોધમાં ધ્રૂજતો ધ્રૂજતો બોલતો હતો:

‘વસ્તાભાઈ, તમે મારા કાકા, મારા મુરખીયે ખરા; તમારા પર મને હેત છે, એટલે તો મહેમાનને તમારી વાડીએ સહુથી પહેલાં લાવ્યો. પછી તમારે સમજવું જોઈએ. તમે જાણો છો કે આ તો નાતગતનાં કામ.’

વસ્તાભાઈ શિયાવિયા જેવા થઈ ગયા. તેમણે કહ્યું: ‘મેં પાણી હાથ ધોવા આપ્યું હતું, પીવા નહોતું આપ્યું. મારો શો ગુનો?’

‘પણ કૂવાનો કોશ ક્યાં નહોતાં ચાલતો? એમાંથી જ લાવવું ને! કાકા, આ તો નાતગતનાં અધન.’

આ બેની વચ્ચે મારી દશા તો તદ્દન વિચિત્ર થઈ પડી. વસ્તાભાઈ દામોદરના કાકા થાય ને કાકાભત્રીજ વચ્ચે આટલો, પાણી પણ ન પીવા જેવા ગંભીર વિખવાદ શાનો? પણ થોડીજ વારમાં આગન્તુક બાઈથી વાતનો પ્રવાહ બદલાયો.

ગડાં, લાલ હિંગળોક કપડાં પહેરેલી ત્રીસેક વર્ષની બાઈ બે વાહરડીઓ દોરતી ત્યાં આવી પહોંચી. આપણા કુટુંબની સ્ત્રી આટલી ઉંમરે તો ઘરડી ડોશી બાગવા માંડે, દાંત પડી ગયા હોય, અને માથાના ઝટિયાં પણ સુગરીના માળાની જેમ ઝરી ગયાં હોય, પણ

આ બાઈ પૂર્ણ તંદુરસ્ત હતી. જરા ઊંઝળું સ્નાન કરી, ઊંઝળાં કપડાં પહેરે તો રૂપમાં ભલી ભલી શેકાણીઓય પાણી ભરે. એણે વિશાળ કપાળમાં મોટો ચાંદલો કર્યો હતો, હાથ પર રાતા ચૂડા પહેર્યા હતા, ગોરવણી આમડી પર છુંદણાં હતાં ને મુંદર હડપચી પર એક નાનું શું છુંદણું જોનારને કવિ અનાવતું હતું.

‘કેમ છો રાધા કાકી !’ દામોદરે મોં પર કૃત્રિમ હાસ્ય લાવતાં કહ્યું. પણ રાધા કાકીના કાન પર અમારો સંવાદ અથડાઈ ગયો હતો. રાધા કાકીએ બ્રહ્મટિ ચડાવતાં કહ્યું,

‘દામોદર, યાદ રાખજો કે થોડાંક વર્ષમાં ગામમાં એકે વાણિયો જોવા નહિ મળે. પચાસ ઘરનાં પચીસ, ને પચીસનાં પંદર ઘર તો કર્યાં. હજી તમારી નાતજાત ન જળે કેટલાનું નખખોદ કાઢશે !’

સાળાના કાઈ આકરા પ્રિન્સીપાલને જવાબ દેવા સહેલો હતો, શહેરના પોલિસ અમલદાર સામે આકરી આંધવી સુગમ હતી, પણ રાધા કાકી સામે જવાબ દેવા, એ જોવા તેવાનું ગળુ નહોતું.

‘ભનુભાઈ, જરા તમે જ ન્યાય કરજો.’ રાધા કાકીએ વગર પૂછયેગાળ્યે માંદું નામ ઉપગ્રવી કાઢ્યું. ‘સાંભળ્યું’ ને, કે તમે છાપામાં લખો છો તો તમે બધું સમજી શકશો.’

અને છાપામાં જેની લખેલી એ ચાર જેરીઓપડી લીટીઓ છપાય તેને મહાન પુરુષ માની લેનાર આ વર્ગે મને ‘કાઈ’ મોટો માણસ લેખી લીધો. શહેરમાં દાદરા ઘસતા થાકીએ તોય કાઈ છાપામાં લખવા તો શું, છાપાં વાળવા પણ ન રાખે; એને ગામડા ગામમાં કેટલો માનમરતબો. દિવાળી વખતે કાઈ પત્રના સંપાદકે મારી એક વાર્તા છાપી નાખેલી ને એમાં મારો ફોટો મૂકેલો. દામોદરના હાથમાં એ છાપું આવેલું, ત્યારથી મારા પર એને લાવ થયેલો. દામોદરે મારી લાયકાતના વર્ણનમાં અહીં એમ જ કહેલું.

‘જયરા લેખક છે. જાપામાં પણ એમની છબીક આવે છે.’

અને આનું જ કારણ હતું કે જગતના મશહૂર લેખક ‘જોન ગંથર’ ને એના દેશમાં જોટલું માન મળતું હશે, એટલું જ માન મને આ ગામકું આપતું હતું. ગમે તેમ પણ રાધા કાકીની સાથે વાત કરવામાં મને આનંદ આવતો જણાયો.

‘ભનુભાઈ, હું તો પટલાણીના પેટની છું, પણ મારો આપ વાણિયો હતો.’ વાત કરવાની એની પદ્ધતિ નિખાલસ લાગી.

‘શું આંતરજાતીય લગ્નો અહીં પણ થવા લાગ્યાં?’

‘એ તમારી આંતર કે આંતરની વાત હું નથી સમજતી. આટલામાં કોઈ પરાયું નથી એટલે કહું છું હો કે ભનુભાઈ, આટલા વાણિયાના ઘર તમે ફર્યા પણ કોઈના ત્યાં સ્ત્રી જોઈ? અને એક વાણિયાની શેરીમાં કેટલાં કેટલાં વાણિયાનાં ઘર ખડેર જોવાં ગિલાં છે, તે જોવાં? આ ગામમાં વીસ વર્ષથી લઈને એશી વર્ષના ખૂદા કુંવારા છે, હાથે રોટલા ટીપતા ધુમાડાથી આંધળા થયા છે, ઘરનું વાશીદું ને દૂર પાણી ભરતા ઘરડા થયા છે. આખા અમરાપરમાં એક જ વાણિયો પરણેલો.’

‘કાકી, હવે જીલ મોંમાં નાખશો. પારકાને મોંએ ફજેતી શું કામ કરો છો?’ દામોદર વચ્ચે તાડુકી ગડયો. ‘એને પોતાનું સ્વમાન ઘસાતું લાગ્યું.’

‘દામોદર, મને પારકા ગણે છે? અને આમાં ફજેતી શી? મેં તો નિશ્ચય કર્યો છે, કે મારાથી ખનશે ત્યાં સુધી તમારાં દુઃખ દૂર કરવામાં મદદ કરીશ. રાધા કાકી, મને પરાયો ન લેખશો.’ હું આપમેળે તેમનો ખની ગયો. આ વાતોમાં મને મોટી ઇતેજારી ગિપજ હતી.

‘ના, મારા વીરા, એ તો ખાનદાનનું મોં જ કહી આપે. દામોદર, આમ ને આમ આખર અને નાતજાત લઈને ફર્યા કરશે તો મસાણુમાંય ચૂંદડી નહિ બાળો. મારા આપની પણ એ દશા થયેલી. આ ગામનાં પચાસ ઘરમાં એનું ઘર ઉજળું. એણે નિશ્ચય કર્યો કે મારે તો ઘર વસાવવું, પણ આ તરફ કન્યા કોણ ઉતારે? અમારા ધંધા ખેતરેના. અમારા કૂવા પચાસ હાથ ઊંડા! નવ મહિના પાણીની તાણુ, છાણુ વાસીદાં પણ બારે; અને એમાં રેલવેલ (ટ્રેન) થતાં તો આ ગામ છેટાં પડ્યાં. પૈસા લેવાવાળા સિવાય કોઈ ન જ ડોકાય. આખરે મારે આપ બોટાદ પાસેના ગામમાંથી સાત હજારે પરણી આવ્યો. પણ કદિલ્લુઈ એમ ઓછી ન થઈ. આટઆટલાં જાણુ—માટી ને ગારગોરમટીમાં એ બિચારી અધમૂઈ થઈ ગઈ. પહેલી જ સુવાવડે કાચની અંગડીની જેમ નંદવાઈ ગઈ. હવે બીજાવારનાં લગ્ન માટે તો બીજા દશ હજાર જોઈએ. અને મારા આપના ઘરમાં દશ હજાર ઘાસના પૂળા પણ નહીં. તાકડે મારી મા રાંડી. એને પણ આગળ પાછળ કોઈ નહીં. નાત જતે બણા ધમપછાડા કર્યા, પણ મારા આપે કહ્યું: ‘કન્યા લાવી આપો તો એને નહીં પરણું.’

નાતવાળાઓએ કહ્યું: ‘કન્યા ન મળે તો વાંદો રહે. અમારા સામું જોતો નથી?’

‘મારે મારું ઘર ઉજળડ નથી કરવું. ગામમાં સાધુસંન્યાસીને ખાવા ખટકું રાટલો મળે એવું તો રાખો! મારે આપદાદાના ઉધાડા દરવાજા બંધ નથી કરવા.’ અને મારે આપ તો પટલાણીને પરણવા તૈયાર થયો.’

વાતના વેગમાં રાધા કાફીના હાથમાં રહેલી રાશ ઢીલી પડી ને વાછડી છૂટીને નાઠી. વાતમાં વિદ્ય આવી. દામોદર તો ચુપ થઈને બેઠો હતો. તરત વાછડી આંધીને પાછાં ફરતાં રાધા કાફીએ કહ્યું:

‘અરે, લાવો જો પ્યાલો. મહેમાન માટે થોડો દાડમનો રસ લેતી આવું. આપણી કર્મકથની તો ક્યાં પૂરી થવાની છે !’

૪

ક્ષણવારમાં ચક્રચક્રતો પિત્તળનો પ્યાલો દાડમના રસથી જલકાતો ભરીને રાધા કાકી હાજર થયાં. સૂરજ આથમી ગયો હતો. સંધ્યાનાં કેસરવર્ણાં ફિરજો વનસ્પતિને ઓપી રહ્યાં હતાં. વનવગડનો દૂર દૂરની વનરાજિમાંથી આવતો વાયુ આહ્લાદ આપી રહ્યો હતો.

વાયુની પ્રચંડ લહરીમાં રાધા કાકીના માથેથી વસ્ત્ર સરી પડ્યું. વચ્ચે પાંથી પાડીને બાંધેલા ઘનશ્યામ વાળ, પુષ્ટ ગરદન ને કેસરવર્ણાં પ્રકાશમાં ઝગમગતો કપોલપ્રદેશ, અને હાથમાં દાડમના રસનો ગ્ળમ. મારી કલ્પના એક વાર સ્વર્ગીય વિહાર કરવા લાગી.

‘લનાભાઈ, મારો બાપ તો લડનો દીકરો હતો. એણે તો ડંકાની ચોટ પર લગન કર્યાં. પટેલની અને વાણિયાની નાતે બણે કાદવ ઉડાડ્યો, તોફાનનો તાગડો રચ્યો, પણ અધુરું નિરર્થક. એમના સંસારનું પહેલું સંતાન હું. પણ અમારી સ્થિતિ તો ઘોખીના કૂતરા જેવી થઈ. ન અહીંના રહ્યા કે ન તહીંના રહ્યા. મારા બાપને ગામમાં કોઈ શેર મીકુંય ન ધીરે. લજે ખૂરે એને ત્યાં કોઈ ન ગય. એક વાર મારી મા સુવાવડમાં ને મારા બાપને કોણેરા થયો. એની સેવાચાકરી કાણુ કરે ? ગિયારો દવા કે દાકતર ન દેખી શક્યો ને કમોતે મૂઓ.’ રાધા કાકીની આંખોમાં આંસુ હતાં. હવે એવધુ બોલી શકે તેમ નહોતું એણે ધીરેથી દામોદર તરફ જોઈને કહ્યું :

‘દામુભાઈ, બાકીની વાત તમે પૂરી કરો !’

‘હું શું કહું ? એવે ટાણે વસ્તા કાકાનાં પ્રથમનાં વહુ નાનાં બાળ મરી ગયાં. હવે એને કાણુ સાચવે ? કાકાએ રૂપિયા બચાવે

વેર્યા, પણ કન્યા કોઈ આપે તો ને ? આ રાધા કાકી એમના ખેતર-માં કામ કરે ! અવારનવાર છોકરાંનાં મેલાં ધૂએ. કાકાને લાગ્યું કે ભલે મા પટલાણી પણ આપ તો વાણિયોને ! એમણે લમ્મ કયું. આજે કાકા જેવું ગામમાં કોઈ સુખી નથી. પણ નાતગત તો કહે છે, કે આપને કાલેરા થયો ને કમોતે મૂઓ, ન જાણે વરતા ભાઈની શી ગતિ થશે. !' દામોદર વધારે વાત ન કરી શક્યો.

સંધ્યા આથમી ગઈ હતી. હું ઊભો થયો. રાધા કાકીને કહ્યું : 'કાકી, શહેરમાં વાણિયા ને વ્યાપારી, પટેલ ને સુતાર વગેરે લમ્મ થાય છે, પણ એ તો મનની વાસનાનાં પ્રેર્યાં ! તમારા લમ્મ તો સાચાં છે, રત્નનાં છે, સુખદુઃખનાં સાથીપણાં છે. વળી કાક દી આવીશ. રાતનાં જવું છે, એટલે હવે રગ્ન લઈશ.'

'ભનાભાઈ, સુખેથી જાઓ. પણ મેં સાંભળ્યું છે, કે તમે મોટા લેખક છો ને છાપામાં તમારી છપીઉં છપાય છે, તો આ ગામ માટે કંઈ કરજો ! આ દામોદરના દાદાને ઘેર એક રસોડે ત્રીસ માણસ જમતું. આજ તો ઘરની ચાર ભીંતો લીપે એવુંય કોઈ રહ્યું નથી. આ ગામ જીવે એવું કંઈક કરજો !'

મેં ડોકું ધુણાવી હા પાડવામાં જ મારી માનદશાની સલામતી પરખી. વિચારમગ્ન બની દામોદરની પછવાડે પછવાડે દસડાતો હું સ્ટેશન ભરે ચાલ્યો.

૭. મુંબઈનું પાણી

રૂપી મારી બાળપણની સખી હતી. પાડોશમાં રહેતાં બાળકો કળિયા કરતાં કરતાં જે રીતે મિત્રાચારી બાંધી લે એ રીતે મારી મિત્રતા એની સાથે બાંધાઈ હતી. દિવસો સુધી અમે એની સાથે રમેલાં જમેલાં.

પછી તો રૂપી મોટી થઈ. પહેલાંની જેમ એ સાથે દોડવાની શરતમાં ન ઊતરતી. પાસેની બોરડીથી બોર તોડી લાવવામાં મદદગાર ન થતી. એ કંઈક ગંભીર થઈ હતી. મેં સાંભળ્યું હતું કે છોકરા કરતાં છોકરીમાં ડહાપણ જલદી આવે છે. એ ગમે તેમ હો, પણ રૂપીમાં આવેલું આ ડહાપણ મને ગમ્યું નહોતું. હું એની આ વર્તણૂક વિષે ટીકા કરતો. સારાંશે અમે બે પહેલાંનાં જેવાં નહોતાં રહ્યાં.

એ દિવસોય વીત્યા. પિતાજી હજી મને લણવા શહેરમાં મોકલી રહ્યા હતા, ત્યાં તો રૂપી પરણી ગઈ અને થોડા દહાડામાં સાસુરેથી પાછી પણ આવી. આ વખતે વાતો થતી હતી કે રૂપી હવે તો મુંબઈ જવાની. એનો વર ત્યાં બેઠકમાં નોકરી કરે છે.

ગમે તેમ, પણ રૂપી મુંબઈ જાય એ મને નહોતું ગમતું. મુંબઈ તો સ્ત્રીઓ માટે કાળું પાણી છે, એવી માન્યતા મારા મનમાં ધર કરી બેઠેલી. રૂપી એક દહાડો મારા ઘેર મળવા આવેલી. મેં તો કહી દીધું: ‘રૂપી, તું મુંબઈ જાય છે એ ઠીક નથી.’

‘કેમ ?’

‘ચહેરાની આ લાલાશ નહિ રહે!’ મારા જવાબ માને ન ગમ્યો. જુવાન સ્ત્રીની આવી મશ્કરી હિંદુ સંસારમાં થઈ શકતી નથી, પછી તે નિર્દોષ હો કે સદોષ. પણ રૂખીએ તો સ્વાભાવિક રીતે જ જવાબ વાળ્યો કે ‘ન જાઉં તો શું કરું?’

રૂખીના આ જવાબે મને વિચારમાં નાખી દીધો. મેં પણ મનમાં તે મનમાં જ કશું કે હિંદુ સંસારની એક બાળા પતિ કાળા-પાણીએ રહેતો હોય તો પણ, ત્યાં ન જાય તો શું કરે?

આ પછી વધુ સવાલજવાબમાં હું ન ઊતર્યો. મા માનતાં હતાં કે મારા કરતાં રૂખીમાં ડહાપણુ વધુ છે. મને પણ લાગ્યું કે ડાહી રૂખી પરણ્યા પછી તો ડહાપણુનો ભંડાર બની છે. થોડા દિવસો બાદ એક સારા સથવારે રૂખી મુંબઈ જવા તૈયાર થઈ. ભાતાં-પોતાં થયાં. સગારનેહી ભાગોળ સુધી ગયાં. હું પણ પાછળ પાછળ ગયો. મારા મનમાં તો થયા જ કરતું કે રૂખી મુંબઈ ન જાય તો સારું, પણ કદાચ પેલો પ્રશ્ન એ ફરીથી પૂછી બેસે કે ‘ન જાઉં તો શું કરું?’ તો એનો જવાબ મારી પાસે નહોતો.

જવાબ બોળવા માટે મેં મનના સંચાઓને ચાલુ કર્યા, પણ અંતે મને લાગ્યું કે કદાચ જવાબ જડી પણ આવે, છતાં અહીં આટલા સમુદાયમાં એ જવાબ કહેવાની જોગવાઈ પણ નહોતી, એટલે બધી માથાકુટ પડતી મૂકી.

મેં મન વાળ્યું. ધમધમાટ કરતી ગાડીમાં રૂખી મુંબઈ જવા રવાના થઈ.

દોઢેક વર્ષ પછી રૂખી સાસરેથી પાછી આવી. લાલ ગાજર જેવી રૂખી આ વખતે ઘોળી મડમ જેવી બનીને આવી હતી. કાનમાં

સુંદર એરીંગ હતાં, ગળામાં નવી ફેશનનો નેક્લેસ હતો, હાથમાં અમારા ગામમાં હજી સુધી કોઈએ ન જોયેલાં બ્રેસલેટ હતાં. ધોળી ધોળી ચામડી ઉપર 'પીળું' પીળું ધમરક સોનું ખૂબ સુંદર લાગતું.

પોશાકમાં પરિવર્તન થયું હતું. સાડી તો એની એ હતી, પણ પહેરવાની છટા કંઈ ન્યારી જ હતી. વાળના ગુચ્છા પણ કંઈ જુદી જતના હતા. વાતોમાં પણ જુદી સફાઈ હતી. સારાંશમાં અધાની વચ્ચે રૂપી જુદી જ ભાત પાડતી હતી. ગામનાં લોકો રૂપીના ભાગ્યની પ્રશંસા કરતાં; રૂપીનાં માયાપ પણ કંઈક અભિમાન લેતાં હોય તેમ જોવાતું. એ કહેતાં: “ભાઈ, શહેર તે શહેર અને ગામકું એ ગામકું. રાણીદાસી જેટલો ફેર.”

મારું મન આ અધી વાતોમાં નહોતું. હું તો એકાદ માઈલની ગાડામાં મુસાફરી કરવાને લીધે રૂપીને થાક લાગ્યો હતો ને તેની નિશાની તરીકે એનું ખુલ્લું મોં ધમણ જેવું હાંફતું હતું તે જોઈ રહ્યો હતો. એનો શ્વાસ પણ વધુ ચાલતો હતો, પણ આટલા અધા વચ્ચે કંઈ ખોલી શકાય તેમ નહોતું.

બીજી સવારે હું રૂપીને ઘેર અમરતો ગયો. રૂપી આ વખતે એની ટ્રંક ઉઘાડીને અંદરથી કંઈક કાઢતી હતી. મારા સ્વભાવ પ્રમાણે હું તો પૂછી બેઠો:

‘રૂપી, આટલી અધી કાચની શીશીઓ શું કામ લાવી છે?’

‘એ તો દવા છે.’

‘દવા શું કામ?’

‘ભાઈ, છેલ્લા ચારેક મહિનાથી મારી તબિયત બરાબર રહેતી નથી. દાકતર-વૈદ્યો પાછળ ઠીક ઠીક પૈસા ખર્ચ્યાં, પણ કંઈ સુધારો ન થયો. આખરે સર્જનને મોટી શી આપી બતાવ્યું, તો એણે કહ્યું કે મુંબઈનું પાણી લાગ્યું છે. હવાફેર માટે મોકલો. આ શક્તિવર્ધક

દવ.એ સાથે લાવી છું. કેટલીક સવારે, કેટલીક ભોજન પહેલાં તો કેટલીક તે પછી ને કેટલીક સાંજે લેવાની છે. દવાથી ને હવાફેરથી સુધારે થઈ જશે.’

‘તે મુંઝઈનું પાણી કેવું હશે ને કેવી રીતે લાગતું હશે?’ મેં પ્રશ્ન કર્યો. પહેલાં તો રૂખી પોતે પણ તરત જવાબ ન આપી શકી; છતાં થોડી વારે કંઈક વિચાર કરી એણે કહ્યું:

‘પાણી તો દેખાય આપણા જેવું, પણ ઘણાને લાગી જાય. મારી પાડોશનાં ઘણાંયને પાણી લાગતાં મેં જોયા છે. કેટલાકને તો મરતા જોયા છે. મુંઝઈમાં બધું સાતું પણ આટલું ખોટું.’

‘મુંઝઈને હું કાળું પાણી કહું છું, એ વાત ત્યારે સાચી ખરી. આપણાં શહેર માત્ર સ્ત્રીનાં સ્નમશાન છે. વૈસા કમાવા સિવાય ને ઉડાવવા સિવાય કંઈ જોગવાઈ નહીં.’

‘ભાઈ, મુંઝઈ તો બીજું સ્વર્ગ છે.’

‘ત્યાં ખાવાનું શું?’ મેં સ્વર્ગ કેવું છે એ જાણવા પ્રશ્ન કર્યો.

‘ખાવાનું વળી કેવું? સવારે ચા, બપોરે દાળ ભાત, રોટલી ને શાક, સાંજે તો કોઈક દિવસ જ રાંધીએ. ફરવા જઈએ એટલે એવડો ભોજ ખાઈએ, કેવો મીઠો સ્વાદ! હું તો માનું છું કે મુંઝઈનાં અડધાં નરનારી એમ જ ખાતાંપીતાં ને લહેર કરતાં હશે.’

‘ત્યાં રહેવાનું કેવું?’ રૂખીએ ખાવાના પ્રશ્નનો બહુ મીઠો જવાબ આપ્યો હતો, પણ મને એ રુચ્યો નહોતો.

‘રહેવાનું માળામાં. મુંઝઈમાં રોટલો સહુ આપે, પણ એટલો કોઈ ન આપે. રહેવાનો માળો આપણા રસોડા જેવડો જ, પણ સાંજે ફરવા જઈએ, સીનેમા જોવા જઈએ; એટલે પથારીમાં પડ્યા કે તહેલા સવારના આઠ!’

‘એક માળાની એક એરડીમાં જ રાંધવાનું, નાહવાનું, ખાવાનું ને સૂવાનું?’

‘હાન્તો ! માળા એટલે એ તો પંખીના માળા જેવા ! ત્યાં કંઈ ઘંટી થોડી છે, કે મૂકવાની જગા જોઈએ, ભેંસ થોડી છે, કે વાડો જોઈએ, વડાણું, છાશની વાત જ નહીં. ખાવું પીવું, હરવું ફરવું, સીનેમા નાટક જેવાં. જોઈએ તે તૈયાર મળે. હાથ હલાવવાની જરૂર જ નહીં.’

આ પછી મેં ખીજ પ્રશ્નો ન પૂછ્યા. એએક મહિનામાં તો વગર દવાએ રૂખી સાજ થઈ ગઈ. ત્યાં તો ખચર આવ્યા કે રૂખીના પતિ વીશી-સોજમાં જમતા જમતા માંદા પડ્યા છે, એટલે રૂખીને તાબડતોચ જવાનું છે. રૂખી ગઈ, આ વખતે પણ મને લાગ્યું કે રૂખી મુંબઈ ન જાય તો સારું !

પણ જ્ઞાતા. રૂખીને એની મરજીવિરુદ્ધ મુંબઈ જતી રોકનારો હું કોણ ? કેના લક્ષ્મીનો અધિકારી ?

૩

દિવસો. મહિનાઓ ને વર્ષો વીત્યાં. હું દાકતરી પરીક્ષા આપી દાકતર થયો. વિધિવશાત મારા ગામના દવાખાનામાં જ મને જગા મળી. રૂખી વચમાં એકાદ વખત આવી પણ ગઈ. રૂખીની સુખ-સમૃદ્ધિ જોઈ અમારા ગામનાં ઘણાં માઆપોએ પોતાની દીકરી માટે મુંબઈ શોધવાની ખામેશ રાખી હતી. કેટલીકને મુંબઈ મળી પણ હતી.

એ બધી પરણી પરણીને મુંબઈ જતી, ને સારા મનમાં થવું કે એ ન જાય તો સારું. કંઈ ત્યાં પાણી ખેંચવા માટે ફવા અને માથે હેલ ચઢાવીને જવાની શેરીઓ હશે ? ઘંટીઓ હશે ? ખુલ્લી હવા ને તાજાં છાશ દહીં હશે ? અને આ બધી વસ્તુઓ સાથે સ્ત્રીજીવનના

આરોગ્યનો કેટલો સંબંધ ! લોકો શહેરી બની માંદલા બને એના કરતાં જંગલી રહી આરોગ્યપૂર્વક જીવે એ મને વધારે ગમતું.

એક વાર હું પણ મુંબઈ જઈ આવ્યો. મુંબઈ મને બધી રીતે ગમ્યું, ત્યાંના લોકો ડાહ્યા લાગ્યા; પણ શરીરની બાબતમાં આટલા બેદરકાર કેમ રહે છે એ ન સમજાયું. રહેવાને ચકલા જેવા માળા, ખાવાનાં તમામ કુપચ્ચો, હવાનું નોમોનિશાન નહી, ચોખ્ખો સૂર્યપ્રકાશ અસંભવ ! અહીંનું પાણી ન લાગે તો શું થાય ?

મને તો એમ લાગ્યું કે અધિકારપદે આવું તો એક વાર આ સોનાની નગરી ખાલી કરી ફરી સ્વાસ્થ્યની દબે વસાવું. પણ આ તો શેષઅલ્લીના વિચારો હતા. ફરીથી ગામમાં આવી મારા ધંધે લાગી ગયો.

દિવસો સુધી રૂખીના કંઈ વર્તમાન નહોતા. એક દહાડો એકાએક સ્ટેશનનો એક્કો આવી ઊભો રહ્યો. અંદરથી ગાંસડી ઉડાવીને બહાર કાઢે એમ કાંઈને ઊંચકી બહાર કાઢ્યું. અરે, એ તો રૂખી. શરીરે ઘરેણાં પૂરતાં હતાં, એ જ ડાઠમાઠ ને એ જ વાળના ગુચ્છ પાઉંલા હતા, કેવળ શરીર વધુ ઘાળું થયું હતું. એનામાં બોલવાનો દમ નહોતો. આંતરડા નયનાં થયાં હતાં ને ખાધેલું પચતું નહોતું.

એની આંખોની આસપાસ ગોળ કાળાં કુડાળાં થઈ ગયાં હતાં. શરીર તો હાડપિંજર જેવું થયું હતું. અવારનવાર હીરટીરિયા જેવું પણ વરતાતું. મેં એનું શરીર તપાસ્યું. મુંબઈ શહેરના મોજશોખે અને આહારવિહારની પ્રતિકૂળતાએ એના શરીરને શોષી લીધું હતું. મને લાગ્યું કે એને ક્ષયના કીટાણુઓએ પકડી લીધી છે.

ગામનાં હવા-પાણીએ ફરીથી એનામાં જીવનનો સંચાર કર્યો; પણ ત્યાં તો પુનઃ મુંબઈનો પત્ર આવ્યો. અમ વખતે મેં હિંમત કરી રૂખીને કહ્યું : ‘તું મુંબઈ ન જાય તો ?’

‘મને પણ એમ લાગે છે કે હું મુંબઈ ન જાઉં તો? મેં મુંબઈ છોડી બીજે વસવા તેમને કાગળ પણ લખેલો, પણ ભાઈ, ભણેલાને શહેર સિવાય બીજો આશરો કયો? ગામડા ગામમાં રહીને ખાવું શું? તેમની ઇચ્છા પણ છે, છતાં શું કરે? હવે તો મુંબઈનું નામ લઉં છું ને મન પાછું પડે છે; પણ શું થાય?’ રૂખીના આટલા શબ્દો પાછળ લાંબો ઇતિહાસ હતો.

રૂખીને જવું પડ્યું; એ ગઈ. હું મારા કામે લાગ્યો. બેએક મહિને સાંભળ્યું કે રૂખી સદાને માટે ચાલી ગઈ. એના ઘેર રડારાળ થઈ રહી. મારી બાલસખી સ્વર્ગે સીધાવી.

સગાંવહાલાંઓએ મોટી પોકા મૂકી, પણ એમ હવે રૂખી પાછી આવે એવી નહોતી. આ પછી અમારા ગામમાં બે જણ એક વાત માટે પ્રસિદ્ધ હતા:

કાળા પાણીની જેલમાં બાર વર્ષ કાપી આવેલો એક જનપૂત કહેતો કે ભાઈ, કાઈ ગુનો કરશો નહિ, કરો તો પકડાશો નહિ, પકડાઓ તો ઈશ્વર એને કાળા પાણીએ ન મોકલે.

હું નાની નાની કુંવારિકાઓને કહેતો : ‘બહેનો, કાઈ સહેરીને પરણશો નહિ. પરણો તો શહેરમાં જશો નહિ; શહેરમાં જવ તો પણ ઈશ્વર તમને મુંબઈ જેવાં શહેર ન બતાવે!’

પણ ગાંડાનાં તે ગામ વસતાં હશે? મારી મૂર્ખતાનું ભાન મને ત્યારે જ થયું કે આ રીતની મારી રોજ સલાહ પૂછનારી બાળાઓ પરણતી હતી, સાસરે જતી હતી ને ઘણીય મુંબઈમાં લહેર કરતી હતી. હું વિચારતો કે શું દુનિયામાં હું જ કેવળ મૂર્ખ છું, જે ન માની શકાય ને ન આચરી શકાય તેવી વાતો કહું છું!

૮. ચેરાચેલી

મૃત્યુ શબ્દ પાછળ અવસ્ય વેદના છે. કરુણ અવસાન પાછળ અલગત એક ગમગીની છે. આત્મહત્યાના શબ્દ પાછળ એથીય વધુ વેદના અને ગમગીની હશે; પણ તમને અદ્ય પરિચિત એવા આ ‘ચેરાચેલી’ શબ્દ પાછળ જે વેદના ને ગમગીની છે. એ કદાચ સદુને ઝાંખી પાડતી હશે.

મારા શબ્દો પર ઇત્યાદ ન હોય તો મારા ઘર પડખે જ રહેતી સુમંગલાને પૂછી જુઓ ! એણે ઘણી વાર ‘ચેરાચેલી’ પદ્યથી છૂટવા મૃત્યુ વાંછ્યું હશે, ફવા-વાવની ઇચ્છા કરી હશે; પણ ભક્ષા નિર્બળને મરવાનું સુખ પણ ક્યાંથી !

છેલ્લાં સાતેક વરસથી તો એને માળાપ ઘર બહાર નીકળવા દેતાં નથી, એકલી આડોશીપાડોશીને ત્યાં પણ જવા દેતાં નથી. ઘરમાંય નવાસવા મહેમાન સાથે છૂટથી વાત કરવાની એને રજા નથી ! બહુ હસીને ન બોલાય; નહિ તો લોંકા ‘વેખલ’માં ગણી નાખે એ ડર ! બહુ જોરથી ચલાય નહિ; નહિ તો લોંકા ‘છૂમ્મી’ સમજી લે એ ભય ! બહુ વાત ન કરી શકાય; નહિતો લોંકા ‘વાયડલ’ ગણી લે એ આફત !

લોંકા શું કહેશે ને શું માનશે; એના પર જ સુમંગલાનું જીવન નિર્ભર ! આ વાત તે કેમ મનાય ?

શા માટે ન મનાય ? ખુદ સુમંગલાને પૂછી જુઓને ? લોકોને ખાતર એને કેવા કેવા વેશ કરવા પડ્યા ? કેટલીક વાર સામાન્ય

ગામડિયણુ જેવો, કેટલીક વાર ગામડિયણુ પણ શહેરમાં આવેલી છોકરી જેવો, કેટલીક વાર તદ્દન શહેરી છોકરી જેવો ને ઘણી વાર તો છટકેલ લાગે તેવો પોશાક પણ પહેર્યો.

વાળની રામાયણુ પણ ઓછી ન થઈ ! કાઈ વાર વાંકા સેંથો, તો કાઈ વાર મીંડલા અંખોડો, તો કાઈ વાર જલેખી અંખોડો, તો કાઈ વાર છૂટી વેણી. ઘણી વાર સીધી પાંચી પણ લેવી પડતી ને કાટકાંગરા પણ મૂકવા પડતા.

ચાક, ચિપિયા ને બો-પિનના ઠંઠારા પણ રાખવાના. અરે ! ચાંદલામાં પણ ફેરફાર થવાનો. કેટલીક વાર નાની ટીલડી, કેટલીક વાર પૈસા જેવડો મોટો ચાંદલો, કેટલીક વાર મુંદર આડ પૂરવાની. અરેરે ! સિનેમા નટી જેવી એની દશા હતી ! અન્નપત્ત, નટી રાજ આવા શૃંગાર કરતી; સુમંગલાને અડવાડિયે, પખવાડિયે કે મહિને કરવા પડતા.

લગભગ સાતેક વરસથી આ કાર્યક્રમ ચાલુ હતો. પણ દૂવામાં ન હોય તો અવાડામાં ક્યાંથી આવે ? આજનો જમાનો ફેશનનો. કાળા મેશ કાનજીભાઈ રૂપરૂપની રંભા માગે. સીનેમા નટીઓના કોટા પરથી પત્નીના રૂપની કલ્પના થાય. ભણા, એવા જમાનામાં બીને વાન સુમંગલા કેમ ચાલે ?

ઘરમાં સહેજ ફુરસદ મળતી કે સુમંગલાના વિવાહની જ વાતો શરૂ થતી. જાપે તો દોડા કરવામાં મણા નોતી રાખી, અને માએ બાધાઓમાં કચાશ નહોતી મૂકી. વાત જેમ આગળ વધતી ગઈ તેમ વિવાહ પણ આગળ વધતા ગયા, જાણે થોડાની રેસ ચાલી.

ગઈ કાલની જ વાત છે. સુમંગલાને જેવા બહાર ગામથી બે જણા આવેલા. એ ગામ તો કાકિયાવાડમાં શહેર ગણાય. સુમંગલા શહેરી છોકરીને જાજતો પોશાક પહેરી હાજર થઈ. વાતચીત પણ

મુંદર કરી. શિવજીભરતના નમૂના પણ મહેમાનને ગમ્યા. ગરબાની બેએક કડીઓ પણ ગવરાવી.

‘ઘેર જઈને જવાબ લખ્યું. ભરોસો રાખજો.’ એમ કહી મહેમાનો વિદાય થયા. મુમંગલાના બાપને અને માને લાગ્યું કે હવે વર્ષોની મુંઝવણ ટળતાં વાર નહિ લાગે. આજે સાંજે મહેમાનો ઘેર પહોંચશે, રાતે વિચાર કરશે અને કાલે મેલમાં ટપાલ નાખશે એટલે પરમ દિવસે સવારના પહોરમાં સારા સમાચાર મળી જશે.

એ બે રાત મુમંગલાએ અવનવાં સ્વપ્નોમાં પસાર કરેલી. એણે પોતાના પાડોશમાં રહેતા સુરેશની પાસેથી સરસ્વતીચંદ્રની ગુણિયલનું ચરિત્ર વાંચેલું. ગુણિયલ થવાની એની આકાંક્ષાએ એના હૈયામાં બે રાત આનંદની ભરતી કરેલી.

‘ભલે ‘એ’ થાડું કમાતા હોય, રૂપાળું કરકસરથી ઘર ચલાવીશ. ચાકળા, તોરણ, ગલેફ, ગાદી એવાં મુંદર ભરીશ કે ઘર ઝળાંદળાં થઈ જશે. પુરુષને તો કાયા ધસીને કમાવું પડે, ને આ જમાનામાં ઘી-દૂધ સારાં ક્યાંથી મળે ? ઘેર ખાસ આગ્રહ કરીને એક ભંસ પણ રાખીશ.’

બે રાત પછીના પ્રભાતની ખૂબ ઉત્સુકતા હતી. આખરે એ પ્રભાત પણ આવ્યું ને કમનસીબી પણ સાથે આવી. કાગળમાં ત્રણ જ શબ્દ હતા : ‘હાલમાં વિચાર નથી.’

મુમંગલાના બાપના દિલમાં ભડકા થઈ ગઈયો : ‘વિચાર નહોતો તો શું મૂંડાવા અહીં આવ્યા હતા !’

‘એમાં દાઝે બળે શું વળે ! આપણી દીકરીમાં જ ખોડખાંપણ એટલે આ દશાને ! નહિ તો સાત વરસથી આ ઉપાધિ હોય ! જુઓને એના હેડની ચંપા, ચંચળ, કાન્તા ને કમળાને ઘેર બેબે ધોડિયાં બંધાયાં.’

આપે દાંત કચકચાવ્યા. એણે રાજપૂતાનામાં ચાલી રહેલા ‘દૂધપીતી’ કરવાના રિવાજ વિષે વાંચ્યું હતું. દીકરીને જન્મતાં જ તેઓ મારી નાખતા અને એને ‘દૂધપીતી’ કરી એમ કહેતા. સુમંગલાના આપને એ રિવાજની ઉત્પત્તિનો અનુભવ થઈ ગયો, છતાં ગુસ્સો વશમાં રાખી એણે એટલું જ કયું :

‘બીજું તો મને કંઈ લાગતું નથી. સુમંગલાની મા ! પણ આ વણુ ટકાના લોકો આટલો મિઝાજ કરે એ જ લાગી આવે છે. જેની પીઠ જેતાં પાપ લાગે, એનાં માં ખોલાવવા પડે છે. જમના તો જુઓ ! પારકા દોકરી લેતાં આંખ, કાન, નાક, વાળ ને ચાલ-ચાલની પરમ સુંદરતા મળે છે, ને ઘરની દોકરીના માથામાંથી તો તૂંચો જ ઓછી થતી નથી, એનું શું ?’

‘કહે, લોકોને કહેવાનો વખત છે, તે કહે. પેલા શેડવાળા કહેતા હતા કે તમારી સુમંગલાને વાળ ઓછા છે, સહેજ ભીનો વાન છે તે માટે લાંબુ નહિ પણ મોટું થાળી જેવું છે.’ સુમંગલાની માએ સાંભળેલી વાત કરી. એના આપે ત્રાંખા નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

અંદરના ઓરડાના કમાડની ચિરાડમાંથી સુમંગલા આ બધું સાંભળી રહી હતી. એના દિલ પર જે છૂરીઓ ચાલી રહી હતી, એનું વાળુંન અશક્ય હતું. દિલના દર્દને આંખોએ પાણીનું રૂપ આપી બહાર ફેંકવા માંડ્યું. એ દહાડે એ ખાઈ ન શકી. માએ બધું આશ્વસ્થ કર્યો, પણ એ ન બોડી. મા ખૂબ જ ચિડાણી ને ખોલી : ‘હાથ રે. આ પથરો મારે પેટે કાં પડ્યો ! ગાંડ મરતી ય નથી ! ફૂવા-અવાડો મળે છે કે નહિ, તે રોજ સહુને સંતાપે છે ?’

સુમંગલા વિચાર કરી રહી હતી, કે શું સ્ત્રીજીવનની કમનસીબીને ફૂવા-અવાડા પણ ઓછી કરી શકશે ? હવે તો એ કમનસીબીને જારી રાખવા ફૂવા પર પણ જાળીઓ ટીપી દેવાઈ છે.

કૌરવો અને પાંડવોના મહાભારતમાં શ્રીકૃષ્ણની કંઈ જરૂર નહોતી, તોય તેઓ વિષ્ટિ કરવા ગયેલા; કેમે કરીને આ કુરુક્ષેત્ર અટકે! આ પ્રસંગ મહાભારત જેવા હશે કે નહિ, તેની તો સુરેશને ખબર નહોતી; પણ ગરીબ ગિયારી સુમંગલા માટે કાઈ કેટલાંય વિષ્ટિ ચલાવવાનું એણે નક્કી કર્યું.

એક દહાડો સવારે કાંઈ ને કહ્યા કારણે વિના સુરેશ અમદાવાદ જાપડી ગયો. અમદાવાદમાં રાણપુરથી થોડે દૂર આવેલ ખાખા જેવા ગામ ભાંડકાનાં ખેત્યાર કુટુંબો રહેતાં હતાં. આમાં કમળસીનું કુટુંબ હીક હતું. ત્રણ દીકરા હીક કમાતા હતા ને આજે એ પૈસે ઉજળા હતા. અલખત, કમળસી શેઠ ભાંડકામાં તો ખીડીની દુકાન ચલાવતા ને મોટો દીકરો જોઈતો તેલમરચાંની ફેરી કરી ખાતો. કાંઈની લાગવજે તેઓ શહેરમાં આવ્યા ને કાપડિયાની દુકાને જોઈતાને નોકરી મળી. શહેરી ગુમાસ્તાઓ કરતાં આ ગામડિયો ગુમાસ્તો શેઠને ગમી ગયો. શાકમરચાં લાવે, શેઠાણીને રાંછ રાખે, મેમાનોની ખાતર કરે. આમ શેઠ-શેઠાણીની તેના પર મહેરબાની ઊતરી. પછી તો લાગવજે બધા ભાઈ નોકરીએ બેસી ગયા.

સમય, અવસ્થા અને સંજોગો નોતાં 'જોઈતો' હીક ધાગ્યો. વળી શહેર, સુખની નોકરી, કુટુંબકીલો પણ સારો. કાલનું તો આજે કોણ પૂછે છે?

અમદાવાદ જઈને સુરેશ એમના ઘેર જ ઊતર્યો. આવવાનું કારણ તો ખરીદીનું બતાવ્યું; પણ રાતે સ્વાભાવિક રીતે આ પ્રશ્ન ઠેડ્યો.

‘કમળસી શેઠ! જોઈતો ઉંમરલાયક થયો, હવે કંઈ વિચાર કરોને. કાલની કાને ખબર છે?’

‘એમાં વિચાર કરવા જેવું શું છે? સાતથી આઠ દીકરિયું-વાળા આંટાફેરા ખાય છે. પણ અમારા બનેલીનું કહેવું છે, કે જરા ધરપત રાખજો. આજે તો લોક મૂંઝાયેલું છે. ધીરે ધીરે ફેકાણું એવું મળશે, કે કાલે જોઈતાને ગાદી પર બેસવાનું આવશે.’

‘એટલે શું તમે પરવિક્રય કરવા માગો છો?’

‘ના રે ના. પણ ઉતાવળ શા માટે કરવી? આજે મૂરતિ-યાનો દુકાળ છે, કન્યાનો નહિ.’

‘પણ હું હીક ફેકાણું બતાવું તો? કન્યા સારી, ઘર સારું, ખેસો પણ જમાના પ્રમાણે હીક.’ સુરેશે પોતાની વાત રજૂ કરી.

‘હાલે.’

‘...ગામના દોશી દેવચંદને બાણો છો?’

‘એની દીકરી ને? હવે માફ કરો શેઠ! જેને ન મળતી હોય એને કહેજો. ઝટિયાનું (વાળનું) જ ક્યાં ફેકાણું છે. એવી બોલી બાગણીઓ કાવી મારે મારું ઘર નથી લગવવું!’

‘પણ શેઠ! મારી વાત સાંભળશો કે નહિ? અલખત એના વાળ ટૂંકા છે; પણ તમારે શું એને વેણી ગુંથાવી મરાઠણોની માફક મહાજવા મોકલવાની છે?’ સુરેશે લોટું લોટાથી કપાય એ ન્યાયે વાત શરૂ કરી. ‘શેઠ! આપણે ત્યાં તો લાજ-મલાન્તે! વળી પાંચી સુદ્ધાં કયે દહાડે દેખાડવાની? આટલી ગુણમાં તો બીજી સીતા છે. કોઈ નવ: જમાનાની અંપલ ને ચિપિયાવાળી લાવશો તો આ તમારો ઘસરડો નહિ ખેંચે! આ લાજમલાન્તે નહિ રહે! ઝટ મોઢા પર ચોપડાવશે. લાંબો વિચાર કરજો. કાલ મટી ભત્રીજા ન થવું પડે. ક્યાંક પૈસાદારની પુત્રી હશે તો તો તમારે ગુલામી કરવી પડશે.’

‘હા, હા, ભાઈની વાત સાંભળી છે.’ ઘરમાં બેઠેલાં દોશીમા

ઉપર વાતની અસર થઈ. એણે એની રીતે વાત દસાવી કે ધીરે ધીરે સહુના ગળે ઊતરી ગઈ. આ પ્રયત્ન લાકડે માંકડું વળગાડવાનો ન હતો; અને સુરેશને પાકા વિશ્વાસ હતો કે એક વાર સુમંગલાને કોઈના તોર જવા દો, પછી તો એ આખું ઘર વશ કરી લેશે.

ખીજે દિવસે ડોશામા, જોઈતાનો પિતા અને સુરેશ કન્યા બંધા રવાના થયા. સુરેશના આનંદનો પાર નહોતો. જોઈતાનું મન પણ મનાવી લીધું હતું. કામ થઈ જશે, એનો સંદેહ નહોતો.

રિવાજ મુજબ રંગભૂમિની રચના થઈ ગઈ. ઘરના શણગારેલા ઝમારડામાં ગાદીતક્રિયા પડી ગયાં, પાન-ખીરાં હાજર થઈ ગયાં.

દેવચંદ દોશી ગૃહિણીને કહી આવ્યા : “શહેરના મેમાન છે, આમાં ખાંડ ઓછી નાખજો, સરખત ન થઈ જાય, ને પછી સુમંગલાને મોકલજો. સમજ્યાને ?”

‘હવે એમાં વારંવાર ટોકવું ન પડે. જરા ધીમા બોલોને.’ ગૃહિણીના જવાબમાં કંટાળો હતો.

‘હાં. એનને બોલાવો.’ સુરેશ આડીઅવળા વાતોમાં થોડો વખત કાટીને કહ્યું.

સુમંગલા ધીરે પગલે રંગભૂમિ પર પ્રવેશી. અજરની ખરીદીના માલ પર જે ઝીણી નજર ફરે છે, એ નજર એની દેહ પર ફરી રહી. પાતાના સ્ત્રીત્વના અપમાનથી એ ટેવાયેલી હતી. જે અપમાન વેઠે પણ કંઈ માર્ગ નીકળે તો...

‘તમારું નામ ?’

‘સુમંગલા ?’ અવાજમાં મીઠાશ હતી. પ્રયત્ન દ્વારા સુમંગલાએ વિશેષ મીઠાશ ઉમેરી.

‘કેટલું ભણ્યાં છો ?’

‘ ચાર. ’

આ અને આવા પ્રશ્નોના સવાલજવાબ ચારેક મિનિટમાં પત્યા. સુમંગળાને વિદાય મળી.

લાપસીમાં એ દહાડે મોંઘા ઘીની ખૂબ ખરબાદી થઈ.

જતાં જતાં દેવચંદ શેકને ખાનગીમાં બોલાવી જોઈતાના આપે કહ્યું :

‘ શેક, વાંધો ન હોય તો...માફ કરજો હો. એ તો અત્યારનાં છાકરાંની વાત જાણો છોને ? હવે તો વાંદરિયાવેડાં ચાલ્યાં છે. કહો ત્યારે જોઈતાને ક્યારે મોકલું. હું હું હું. ’ જોઈતાના આપાએ ધીરેથી વાત કરી.

દેવચંદ શેક ઘડીવાર વિચારમાં પડી ગયા.

‘ જવા દો. શેક, તમારું મન દુખાવવું નથી. ’

‘ ના, ના. ભલેભલે, મોકલજો, ’ શેકે હા પાડી. ‘ એ તો જમાનો છે. અધાને ત્યાં ચાય છે, કે આપણે ત્યાં નવું છે ? ભલે શેક. ’

આ પછી જોઈતાલાલ પણ આવી ગયા. કન્યાએ મુરતિયાને બોલ્યો, મુરતિયાએ કન્યાને બોલ્યા.

છેલ્લો નિર્ણય પત્રથી સુરેશભાઈ પર જણાવવાનું કહી એ પણ ગયા.

કમનસીબીનો જવાબ સદા એકસરખો જ રહ્યો છે. ત્રીજે દાહાડે સવારે કાગળ મળ્યો, એમાં જણાવ્યું હતું કે ‘ સુરેશભાઈ! તમારી અર્ધી વાત ગળે ઊતરી હતી; પણ હાલમાં વિચાર નથી. ’ આ પછી ખાનગીમાં સુરેશ પર લખ્યું હતું કે અર્ધી લોકોનું કહેવું એવું છે, કે સાત સાત

વરસથી જેનાં સગપણની વાતો આસે છે છતાં હજી નથી થયાં, ત્યારે કન્યામાં કંઈ કહેવાપાત્રું જ લશે ને ! અંધારા કૂવામાં દીવા લઈને શું કામ પડવું ? માટે અમારો વિચાર મેળો છે. વગી અમારાં આ કહે છે, કે ભાદર ઉતારની કન્યા જરા કડક હોય છે. આપણને ન જોઈએ. આ સાંસારિક કામ છે, માફ લાગે તો માફ કરશો. ’

સુરેશના ઘરનું આનંદુલું સુમંગલાની ખડકી પાસે જ હતું, સુમંગલા ધીરે પગસે સુરેશના ઓરડામાં આવી પહોંચી. એના જેવી ચતુર છોકરીને સમજાવવા જેવું નહોતું. સુરેશનો ચહેરો એણે વાંચી લીધો.

ધીરથી નીચે ખેસતાં એણે કહ્યું : ‘ સુરેશભાઈ ! અશીણ પણ ન લાવી આપો ! જનણો છાં કે આ જિંદગી કેટલી ભારે પડી રહી છે ! ’

‘ ખેન, જે કવળ અશીણથી જ આ દુઃખ મિટાવી શકતાં હોત તો, આ સમાજમાં એના જેવો એકે સરળ ઉપાય નહોતો. અશીણ. આપઘાત કે કૂવાકિનારો આ દુઃખ આગળ નહિ કરે ! ’

‘ હાય માડી ! દુનિયામાં સહને મોત મળે છે ને મુજ અભાગ્યીને માગ્યું ચ મળતું નથી. ’ સુમંગલાની આંખોમાંથી આંસુની સેર છૂટી રહી હતી.

એ આંસુને ચૂસી લેવા જેટલું સુરેશનું હિલ તલપાપડ થઈ ગયું : કારણ કે એમાં માતા, પત્ની, ખેન ને તમામ જીવસંસારના દિલની જગાળાનો રસ, સંતાપની શીતલતા ને મૃત્યુથી ચ વધુ શાંતિ ટપકતી હતી.

આકાશપટ પર પથરાયેલાં વાદળોનાં હૈયાં ચીરીને માર્ગ કરતો સૂર્ય જગતને અજવાળી રહ્યો હતો; પણ આ ચેરાયેલીના દિલ પર જામી ગયેલા દર્દનાં વાદળોના વટાટોપની બચાંકરતા માટે સુરેશ વિચાર કરી રહ્યો હતો.

એનાં આંસુ ફર્યાને બીજવી રહ્યાં હતાં.

૬. વાંકો સેંથો

રંગાળીપૂરેલી પરશાળમાં થઈને, લીલા આસોપાલવના તોરણથી શોભતા દારને વટાવી, પીડી અને પાનેતરભરી નવવધુ સુગ્મતાએ ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે સમી સાંજની વેળા વીતતી જતી હતી. સાજનિયા--વાજનિયાં જમવામાં મશગૂલ હતાં. તાજી મીઠાઈઓની મધમધની સુવાસ, અનેક અલખેલીઓના નૂપુરઝંકાર અને અમાપ હાસ્યધ્વનિને વીધતી સુગ્મતાએ સાસુજીને નમસ્કાર કરવા વચક્ષા ઝોરડા ભણી પગલાં કર્યાં, ત્યારે આખું વાતાવરણ આનંદથી ધમધમી રહેતું હતું.

સાસુજીના જીવનના લાંબાકાળના ઓરતા આજે સંતોષાતા હતા. પોતાનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર જયમન આજે વાજતે ગાજતે પરણીને પાંછા કર્યો હતો. પુત્રવધૂનું મોં પૂર્વજન્મના ક્યા પુણ્યને આભારી હશે ! અને આવતી કાલે ઈશ્વર કરશે તો પૌત્રનું પણ મોં જોઈ, સંસારની માયાથી મન હેકું બેસશે. સાસુજીનું અર્ધ ઓખું મોં આ વિચારીને સહેજ મલકાણું. એક અમૃત જેવો ઘૂંટડો ગળે જાતરી ગયો.

સુગ્મતાએ સાસુજીને પ્રણામ કરવા એની દેહપદ્મવી નમાવી ત્યારે સાસુજી જોરથી બે હાથના ટાચકા ફોડી સ્વરિત-વચન બોલ્યાં :
‘વહુ, બેટા, મારા ઘરનો દીવો થજો ! મો વર્ષ’ જીવજો ! પણ વહુ, મોં તો અતાવો !’

સાસુજીએ હજારે હાથે સુગ્મતાની સાડીના ઘૂંઘરને ઝાંચો કર્યો. પુત્રવધૂનું મોં જોવાની ઉતાવળમાં સાડીનો પાલવ જોરથી ખેંચાઈ

ગયો. સુખતાને શરમ કરવા જેવુંય નહોતું. આસપાસ સ્ત્રીવર્ગ હતો અને પુરુષનું આગમન આવા મજાગવાળા ઘરમાં એકદમ શક્ય ન હતું. સુખતાના માથા પરથી ક્ષણવારને માટે રેશમી સાળુ સરી પડ્યો.

સહેજ શ્યામ છતાં કેવું ધાટીલું મોં, કપાળી ભરાવટાર ગરદન, માથે વાળ તો ખૂબ ખૂબ. અઘોરો કેવો મોટો ને ધાટીલો હતો. લીંછુની ફાડ જેવી વળક વળક થતી આંખો, અલિપ્તચાતું સુંદર નાક અને તીર જેવી લાંબી બ્રકડી !

‘જયમન ખાટી ગયો !’ સ્ત્રીવર્ગે એકદમ પ્રમાણપત્ર આપી દીધું પ્રશંસા તો પ્રભુને પણ ખારી છે; એ રીતે સુખતા એક વાર ખાતાની પ્રશંસા સાંભળી પ્રકુલિત બની ગઈ. જાળ લાડવા જેવું એનું મોં રિમત હાસ્યથી જ્યારે પ્રકુલિત બની એટું ત્યારે સૌંદર્યનો એક નવો નમૂનો સહુને જોવા મળ્યો.

પણ સુખતાનો આ બધો આનંદ સાસુજના મોં સામે જોતાં ઝાસરી ગયો. કંઈ અનિષ્ટદર્શન થયું હોય તેવો ભાવ તેમના મુખ પર જળકી રહ્યો હતો. દિવંતો ઉમળકા જાણે અડધે આવાને રહી ગયો, ને એક કટુ રેખા એમના બૂકી ગયેલા ગાલના ઉપરના ભાગમાં તણાઈ આવી.

આ પછી સાસુજ કંઈ ન બોલ્યાં. સુખતા પણ સાડીનો ઘૂંઘટ સરખો કરી બીજાં વૃદ્ધ સ્ત્રીજનોને નમસ્કાર કરવામાં પરોવાણી. હારવ, આનંદ, ઉલ્લાસ અને ઉમંગની લહેરોમાં સુખતા વહે જતી હતી; પણ ગાઢ નિદ્રામાં પડેલા પથિકને કોઈદુઃસ્વપ્ન ચમકાવી દે; તેમ સાસુજનું કટાણું મોં યાદ આવતાં એ ધડીભર વિચારમગ્ન બની જતી.

રસજીવનની એ પહેલી રાત્રે સુખતા આનંદના સાગરમાં તરવા લાગી. જયમન રસિક હતો, રસિકતા શું એ જાણતો હતો. બોટાદ-કરની રાસતરંગિણી બેટ આવતાં સુખતા પાસે એક ગીત ગવડાવ્યું.

કેવળ એજ પંકિતઓ ને ધીમેધીમે ગણગણતાં સુગતના મેં પર લાલ લાલ ચીમકાઓ ડાપડી આવી. જયમનને લાગ્યું કે સંસાર-સ્વર્ગનું દ્વાર એને માટે ખૂલી ગયું. એણે એ હાથ વચ્ચે એ મેને દાખી દીધું.

૨

હિંદુસંસારમાં શિક્ષા, ધાકધમકો કે દંડ કરવા માટે ભલે સાસુનું સ્થાન ન્યાયાધીશનું પદ શોભાવતું હોય; વાકો એ પદને સદા જગતું ને ગાજતું રાખવાનું કામ, હિંદુ સંસારની નણુંદ્યાઓના સી. આઈ. ડી. ખાતાને ખાસ આભારી હોય છે. નણુંદ્યાના સી. આઈ. ડી. ખાતા જેવી વારીકી ને પરમાર્થભાવે ગુના ઉપગતવવાની ને શોધવાની શક્તિ હજી રાખ્ત્રની સી. આઈ. ડી. માં પણ જવડે જ નંતેવાઈ છે.

સુગતા ઉપર પણ સી. આઈ. ડી. નો પહેરો ખેંચી ગયો. ચારેક દિવસો આનંદ ઉડાસમાં પસાર થઈ ગયા. એકદમ આવેલાં જાલરો શમી જાય ને કામ ખાલી લાગે એમ હવે બધું ખાલી ખાલી લાગવા માંડ્યું. ધીરે ધીરે સદાનાં ઘર-સંસારનાં ચક્રો ગતિમાન થયાં.

સાસુજી વાતવાતમાં ખોટાં કરતાં: ‘આ તો લાજ-મલાજતવાળું ઘર ! પગની પાની પણ કેવી દેખાય !’ સુગતા આતો અર્થ કંઈ ન સમજતી. એ નિર્દોષ ભાવે સાસુજીને સંતોષવા ખૂબ મથ્યા કરતી.

રોજ રાત્રે સૂવા જાય તે પહેલાં સાસુના, જેઠાણીના, કાકાજી સાસુના પગ દાખે. દીકરાઓએ પિતા અને વડીલોના પગ દાખવાનો રિવાજ કાઢી નાખ્યો હતો, પણ દીકરાની વહુઓએ આ રિવાજને જનરી રાખ્યો હતો. અને એનું કૈય સાસુજીને જ આભારી હતું. આજ રાત્રે સૂવા જતાં પહેલાં સુગતાથી આ નિયમનું પાલન ન થયું.

મોડી મોડી રાતના ઉમંગરાથી, હર્ષ ને સંક્રાંત્ય ભરી રાત્રીના ખિલ-ખિલાટથી, જમવા ને રમવાના નિયમભંગથી શરીરમાં સહેજ તાવથી ભરાઈ આવી હતી ને માથું દુખતું હતું. સુન્નતા આજે સૂતાના ઓરડામાં વહેલી જઈને સૂઈ ગઈ હતી.

ઘરની પરણાઈમાં, મોટા આકળા ઉપર, છીંકણીના સડાકા લેતાં લાંબા પગ કરીને ખેંદકાં સાસુજી રાહ જોઈને થાક્યાં, તોય સુન્નતા ન દેખાણી. એટલામાં તો નણંદાઓ ખમર આપી, ‘મા, બાબી સૂતાં છે ને ભાઈ માથું દાખે છે !’

‘થઈ રહ્યું. જ્યમનને આંધળો બીંત કરી નાખ્યો.’ સાસુજીએ છીંકણીના સડાકામાં પોતાનો અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો. પુત્ર. પુત્રવધૂની આળપંપાળમાં પડે એ માતાને મન આશુજમતું હોય છે અને ભવ-જનક પણ હોય છે. ઘરની નવી માલિકા ને જૂની માલિકા વચ્ચેના ઝઘડાનાં એમાં બીજા દેખાય છે. ભાગલા પાડો ને રાજ કરો, (Devide and Rule) ની નવી રાજ્જીત આ જૂની સાસુઓ પૂરી રીતે જાણતી હોય છે. પણ સાથે સાથે તેમણે વખત ઓળખ્યો. સાચો લડવૈયો નકામી વાતો ન કરે. એ તો વખત જોઈને વા કરે ! આખી રાત સાસુજી સૂતાં હશે કે નહિ તે તો કોણ જાણે; પણ સવારે સુન્નતા જાગીને કામે વળગી કે સાસુજી તાડુક્યાં :

‘વહુ, આપ ! રહેવા દો તમે ! શરીર યગડી જશે.’

સુન્નતા આ વ્યંગ ન સમજી. એણે તો જરા મોં મલકાવી કામ રાડ કર્યું. કરીથી સાસુજીએ ટાળ્યા માર્યો.

‘વહુ, રહેવા દો ! તમારાથી કામ નહિ થાય, અને નકામાં અમને વગોવશે. સમજી, લઈ લે તારી ભાબીના હાથમાંથી સાવરણી !’

‘ભાબી, સાવરણી આપી દો ! નકામા મારા ભાઈ વડશે.’ સમજીએ નણંદાપણાનો અભિનય શરૂ કર્યો. નણંદાઓ સમાચાર

આપ્યા હતા કે બાબી મારા બાઈ સાથે વાત કરતાં હતાં. અને બાઈ-બાબીને ખીજ વાતો શી હોય ? અક્કલથી અનુમાન કરી લેવાયું કે નક્કી આપણી નિંદા જ કરતાં હશે. બાબી બાઈને બાંભરતી હશે ! એસ ગુનો નક્કી થયો.

‘ પણ બાઈજી, તમે શું કહો છો ? હું કંઈ સમજતી નથી. ’
સુન્નતાએ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું.

‘ શાનાં સમજો વહુ ! તમે તો ભાળાં બાળ ! ’

‘ પણ બા, વાત તો સમજાવને ! એમ ને એમ શું માથાકુટ કરે છે ! ’ જાગીને બહાર આવતા જયમને વચ્ચે ટાપશા પૂરી.

જયમનને વચ્ચે બોલતો સાંભળી સાસુજીના ક્રોધનો પાર ન રહ્યો. એ તાકુકી ઊઠ્યાં :

‘ અહોહો, હવે તો બંને એક થઈ ગયાં. રાણીનું ઉપરાણું લેવા બાઈ પોતે દોડી આવ્યા. ’

‘ એમાં ઉપરાણું શાનું ? ’ જયમને ખુલાસો માગ્યો.

‘ હવે, બહુ ચઢાવ્યો ચર મા ! રાંડનો કલ્હો મદ ન ચરે ! મને એનાં ચરિતરની પહેલેથી ખબર હતી. ’

‘ મારાં ચરિતર ! ’ સુન્નતાએ છાંકાટો કર્યો. એ ભણી થાકી હતી, પણ એને સ્વમાનનો ખ્યાલ ધણો ઊંચો હતો. એ પોતાનું સ્વમાન ધરાતું નંદઈ ન શકી. પણ સાસુજી સામે તૈયાર જ હતાં.

‘ એવા છાંકાટા અહીં ન કરશો. આ તમારા બાપનું ઘર નથી. લાજ-મલામતવાળાનું છે. ’

‘ મને જે કહેવું હોય તે કહો, મારા બાપના ઘરને વચ્ચે ન લાવશો. ’

‘ એટલે શું મારા ઉપર હુકમ બગાડે છે ? જા, અબઘડી આ ઘરમાંથી નીકળી જા ! તું ને તારો ધણી જુદાં રાંધી આવ ! ’

નાની વાતમાંથી મોટી વાત બની ગઈ. સુન્નતા ચૂપ થઈ ગઈ.
એ આખો દિવસ રડી.

૩

પૂર્ણિમાની રાત હતી ને સુન્નતા પાટોશમાં ગાવા ગઈ હતી. ઘણે દહાડે મા-દીકરે સાથે બેઠાં હતાં. માતાજીએ જયમનને પ્રેમપૂર્વક કહ્યું,

‘બેટા, બેરીને તો કાબૂમાં રાખી સારી. એક આંખે હસાવાએ એક આંખે રડાવીએ.

‘એ તો ખરું, પણ તું એના ચરિતરની વાત કરી, એનું શું?’

‘નેતો નથી બેટા! એની કાલ-ચાલ રખ-હખ. એ તો પુતરનાં લક્ષણ પારણામાંથી ને વડુનાં લક્ષણ પારણામાંથી, મેં તો પહેલે જ દહાડે બધું જોઈ લીધું હતું.’

‘પણ મા, એ તો આ વખતમાં બધું ચાલે છે.’

‘ચાલ્યા, ચાલ્યા. એ તો રાંડ છાકટીઓનાં કામ. મને તો લાગતું હતું કે તું નહિ ભાગવાઈ જા! જેતો નથી કે સેંથો કેવા પાડે છે? વાંકા સેંથો આપણે ત્યાં કાઈ પાડે છે? એ નખરાં આપણે ત્યાં ન જાણે!’

‘એમાં નખરાં શાનાં?’

‘નહિ તો બીજું શું? આખું ગામ વાત કરે છે કે જયમનની વડુ વાંકા સેંથો પાડે છે. કાલે દૂરા ઉપર પણ વાતો થતી હતી. હું તો શરમની માર્થી મરી જઈ છું. આપણાં ઘરમાં આટલી વડુઓ આવી, કાઈવાંકા સેંથો પાડે છે? આવી વડુ મારે ઘરમાં જ ન જોઈએ.’

જયમનને પણ લાગ્યું કે વાંકા સેથા એ ખાનદાનીની દૃષ્ટિએ નક્કી તિરસ્કારવા યોગ્ય વસ્તુ હશે. જયમનને જરા હીસો પડતો જોઈ માતાજીને જોર આવ્યું.

‘બેટા, જે દહાડે મેં એનું મોટું જોયું, ત્યારથી મને તેના તરફ ચિતરી ચડી છે. વાંકા સેથા મારા ઘરમાં ન હોય, એ નખરાં બીજે ચાલે. આ તો વભાવાળાનું ઘર!’

‘મા, ત્યારે વાંકા સેથા સિવાય તો બાંજાં એનાં ચરિતર ખરાબ નથીતે!’

‘બેટા, તું તે કંઈ નાનો! બાળ છે, કે મારે અધી વાત સમજવડી પડે!’

એ રાતે બોળા જયમને કરક્યુ ઓડર ડાડ્યો: ‘વાંકા સેથા પાડવો કાલથી અંધ કરજે!’

પણ એ સામે સુગતાએ વિરોધ કર્યો.

‘શા માટે અંધ કરું? માતાજીને કારણે! માતાજી તો પહેલાં પગમાં સ્ત્રીઓ સપાટોનું ચંપલ પહેરે તેનાં પણ વિરોધી હતાં. એમનાં દેરાણી ભર ઉતાળે અડવાણે પગે પાણી ભરતાં મરી ગયાં હતાં. અને એમની મોટી દીકરી કરાંચી પરણી ને ત્યાંથી ચંપલ પહેરતાં શાળી આવી એટલે બધાને રજા મળી. દીકરીઓનું ઘર ને વહુઓનું નહિ?’

‘એટલે શું તું મારી માને નિંદે છે?’ જયમનની માતૃલક્ષિત ઉભરાઈ આવી. પધારીની પાસે પડેલો ચકચકતો પાણીનો લોટો એણે ક્રોધમાં સુગતાના માથામાં મારી દીધો.

‘ઓ માડી!’ એમ કહી સુગતા જમીન પર આઘોટી પડી. એના માથામાંથી લોહીની ધાર વહ્ણટી છતાં સુગતાએ વધુ હાથ-વરાળ ન કરી. પતિની ફજેતી થાય એ માટે એ મોં દાખીને રડતી રહી.

જયમનનું દિલ પીગળ્યું. બીજી હોત તો અડધી રાતે મને ફજેતીના
- ફાળકે ચઢાવત. ને આ બિચારી ! એ ધીરેથી પાસે આવ્યો ને
ગાદલાના એક ખૂણેથી ૩ ટાટી બાળીને ધામાં દાખ્યું. થોડીવારે સુગતને
શાંતિ વળી.

‘કાલથી વાંકા સેંથા નહિ પાડું.’

‘પણ કોમો સેંથો પાડીશ શી રીતે ? વચ્ચાવચ્ચ તો ઊંકો
ધા પડ્યો છે.’ જયમનના બોલવામાં પશ્ચાત્તાપ હતો.

૪

બીજે દિવસે સહુને ખાત્રી હતી કે સુગત વાંકા સેંથા નહિ
પાડે. પણ એ આશા હગારી નીકળી. સુગત તો એના રાયનગ્રહમાંથી
જ આજે સેંથા પાડીને બહાર આવે છે.

સાસુજી આ સારી ન શક્યાં. એમણે જયમન જમવા આવ્યા
ત્યારે સ્પષ્ટ મૂણાવી દીધું કે કાં વડુ એનાં લક્ષણ સુધારે, કાં બુદ્ધી
જઈ રહે. હવે મારાથી નાહ સંખાય.

‘મા, શાન્તિ રાખ ! એનાં લક્ષણ સુધારવા માટે જ હું આવતી
હાલે એને લઈ બહારગામ જઈ છું.’

‘દીકરા, કોઈને દબાવશો મા ! હજી તમારી ઓશિયાળ નથી.
નસ્તો ખુલ્લો છે.’

માએ છેલ્લો જવાબ આપી દીધો.

સુગત અને જયમન પરદેશ ચાલ્યાં ગયાં. આજે ત્યાં નાની
દુકાન બોલીને જીવનનિર્વાહ ચલાવી રહ્યાં છે. બનેતો સંસાર બનેમાં
સીમિત થયો છે. રોજ દુકાન વહેલી બંધ કરીને ઘેર આવતો જયમન

પોતાના જીવનની પ્રશંસા કરે છે : ‘સુખતા, કેટલાં સુખી છીએ ! ન દીકા, ન ટિપ્પણી, ન ઝંઘડા ન તોફાન ! રાજ સવારે મહાભારતની ચિંતા જ નહિ. ખરેખર, રાજતંત્ર ગમે તેવું હોય, ગૃહતંત્ર મીઠું હોય તો માનવી નરકથી પણ ન ડરે. આ જીવન મીઠું લાગે છે !’

‘જાણો છો, એ કોને આભારી છે ?’

‘ના.’

‘જુઓ, આમ આવો ! હાથ આપો તો બતાવું.’ સુખતાએ જ્યમનનો હાથ પકડી માથે મૂક્યો.

‘શું મારી મૂર્ખતાને આભારી છે ? મારી પશુતાને આભારી છે ?’ જ્યમન પોતાના કૃત્યની યાદ આવતાં ગળગળો થઈ ગયો.

‘ના ના ! આ મારા વાંકા સેંથાને આભારી છે.’

‘વાંકા સેંથો !’

ઉપરના શબ્દો બોલતાં બોલતાં એના ભરાવદાર અંબોડા ઉપર જ્યમને પ્રેમથી પોતાનું મસ્તક મૂકી દીધું.

૧૦. ઢોળાતું ધન

દરબારની દેવડીએ જીવાનીથી બુઢાપાના આખરી કદમ સુધી દરવાની માટે ખેસતો જમાદાર અનવર, એની ધોળી દાઢી ને એથી ૫ વંકુ એની પાક દાનત માટે પ્રખ્યાત હતો. રાતના વૃવડના મોલ સાથે વૃવવાટા કરનારો, ચીખરી-ફાવડીની નકલ કરનારો, શિયાળ અને ચોરની વાણી વચ્ચેનો ભેદ પારખનારો જમાદાર અનવર રાતનો ખે-તાજ બાદશાહ હતો.

દિવસે એ કંઈક સંકેતચાચેલો લાગતો. એની આંખો સુસ્ત ને અર્ધ-ઝિઘડી લાગતી. ગુજરાતીમિશ્રિત ગદ્ય ભાષામાં એ વાક્ય ખોલતાંય એ શરમાઈ જતો. પણ રાત પડતી ને એના કદમાં-કલે-વરમાં જાણે કંઈક નવો સળવળાટ થતો. દરબારની દેવડી સામેના લીમડાના ઝાડ સાથે એ સ્પર્ધા કરતો ઝિયો, સ્વસ્થ ને નિશ્ચલ લાગતો; મૂરજ આથમતો ને એની સુસ્ત આંખોમાં દશે દિશાને આવરી લેતી રાશની ફૂટતી. એનો બુલંદ હોંકારો રાતના શાંત વાતાવરણ ખંસરવો વધી આવતો.

અનવર એકલો હતો.

હારણ કે એનો દેશ દૂર દૂર હતો. એનાં બીબી-બચ્ચાં નાઈલાના છેટે વસતાં હતાં. એની જાતિના કાનૂન મુજબ એક દેશો મોરન એ લાવેલો. પણ અનવરની જીવાની એ ઝીલી ન શકી. રાતના રાણીના ફૂલની જેમ થોડાએક દિવસોમાં એ ચીમળાઈ ગઈ. અનવરે ત્યારથી

દેશી ચોરત ન કરવાનો નિર્ણય કરેલો. બાર મહિને કે દોઢ વર્ષે એકાદ માસની છૂટી લઈ એ પોતાને વતન જઈ આવતો.

આ પરદેશમાં એનાં સંગાથી હતાં કેવળ ત્રણ જણ: એનો જૂનો જર્જરિત મુરાદાખાદી બિનનો લાંબો ઓવરકોટ, એની લાંબિ નાગચા-વાળી જૂની ખૂબડખજ બંદૂક, ને દેવડીની આગ્રુમાં ત્રણ પથ્થરની બમાવેલ ચૂસ પર પડી રહેતી ચાની કાળીમેશ કીટલી.

જમાદાર અનવરને નામે ન જાણે કંઈ કંઈ વાતો ચાલતી. એ હોય ત્યારે ગામલોક નિરાંતે બેઠતું. માતાની હુંફ જેમ બાળક કંધે, એમ અનવરની હુંફ આગ્રુ ગામ નિરાંતના શ્વાસ લેતું. ચોર-ચખાર એનાથી ડરી ડરીને ચાલતા. ડામીસો એને માન આપતા.

જમાદાર ઓછું બોલનાર હતા. મહિને એ મહિને દેશમાં એકાદ મનીઓર્ડર કરવું હોય ત્યારે અંગ્રેજીમાં લખાવવા અમારી પાસે આવે. ક્રાઈક વાર મોંઢાસાગ્નના સમાચાર મેળવવા, તાર લખાવવા કે તાર વંચાવવા આવે. અસહકારની ચળવળ વેળા પેશાવર તરફના ને સરહદના સમાચાર જાણવા અમારી પાસે આવે.

સ્વસ્થતા-અડતલતાની ગૌરવભરી આ જમાદારની મૂર્તિ તરફ અમને સ્વાભાવિક માન હતું. એની લાલ આંખોમાં પણ કેવી નમણાશ હતી! ક્રાઈકવાર દાદા પર હાથ પાંપાળીને એ બોલતો, ત્યારે જાણે બીજમ પિતામહની યાદ જગતી.

જમાદારને નવા જમાના તરફ ખૂબ કુતુહલ હતું. એ ધણી વાર તાર, ટપાલ, ટેલિફોન, રેડિયો વિષે નવી નવી વાતો સાંભળીને કહેતા.

“વાહ ભાઈ, કયા ખૂબ જમાના આયા હય.”

અમે-અંગ્રેજી ભણેલા-જરા છટાથી કહેતા: “જમાદાર સાહેબ, ત્યારે કહો કે કયો જમાનો સારો? અમારો કે તમારો?”

જમાદાર આ પ્રશ્ન સાંભળી ગંભીર થઈ જતા. થોડામોલો એ આદમી ચર્ચા કે વિવાદમાં રસ નહોતો ધરાવતો. જીભાન્નેડીનો એને શોખ નહોતો. ખોટી રીતે જીભ ચલાવવા કરતાં સાચી રીતે ખંજર ચલાવવામાં એ માનતો હતો. એ કહેતો, ‘અધ્યાએ ઇન્સાનને જ્યાન આપી, પણ જડખાંના મજબૂત દાખડામાં પૂરીને આપી કે જેથી એ છપ્પરપગી વધુ લવલવ ન કરે !’

પણ અમારા રોજના આ કટાક્ષલયો પ્રશ્નથી એક દહાડો એની જ્યાન આપોઆપ ખુલી ગઈ. જમાદારે કહ્યું :

“ભાઈ, જમાના તો યહ જરૂર અચ્છા માલૂમ હોતા હય, મગર દિખાવટી ! કલપુર્જી (મશીન) કા યહ જમાના હય; ઉસકી ખૂબ તરકકી હય, આકી ઇન્સાન તો અખ ઇન્સાન નહીં રહા. ઇન્સાનિયત કો દેખતે હુએ હમારા જમાના અચ્છા થા, મોજશોખકો દેખતે હુએ તુમારા !”

“કારણ ?” અમે પ્રશ્ન કરતા.

“કારણ એ જ કે ઇન્સાનના દિલમાં આજ નેકી નથી, ચાલાકી છે. ઇન્સાનના દિલમાં મહોબ્બત નથી, હવસ છે. એના દિલમાં ખુદા નથી, ખુદા (અભિમાન) છે. અને એનું જ કારણ છે કે અમારા ગુજરેલા જમાનાનો આદમી પોતાના સુખનો ભોગ આપી બીજા ઇન્સાનને મદદ કરતો, આજના જમાનાનો આદમી બીજા ઇન્સાનના ભોગે પોતાનું સુખ મેળવે છે. ઓરત એને બિમારીની જેમ ચૂસે છે. પૈસો એને જજોની જેમ વળગ્યો છે. પોતાની ઓરત કરતાં એના દિલમાં પારકી ઓરતનું રૂપ વધારે જગા મેળવે છે. ભાઈ, મારો જ દાખલો દઉં !” જમાદાર ધીરે ધીરે કેસડાનાં ફૂલની જેમ ખીલતા હતા.

“દોસ્તો, મારો જ દાખલો દઉં. એ વેળા બી. બી. એન્ડ સ્કી. આઇ.ની નવી રેલ્વે ચાલુ થયેલી. એક ઉજ્જડ સ્ટેશનના ગોદામ પર મારી નવી જ નિમણુક થયેલી. ચાર ચાર માઈલના વગડામાં વસ્તી નહોતી. એક નાનકડી ઓરડીમાં હું રહેતો, હાથે રાંધતો ને દિવસ આખો એક તૂટેલી ચારપાઈ (ખાટલા) પર ઘોર્યા કરતો.

“લાર્ડઓ, તમારા જેવી જ ઊગતી મારી જુવાની હતી. પણ જેમ તમારાં ડાચાં ખેસી ગયાં છે, આંખે ચક્ષમાં આવ્યાં છે, નાજુક ઓરત જેવી તમારી કમર છે, ને ખે ગાઉ ચાલવામાં હાંફવા માંડે છે તેવી મારી છાતી નહોતી. મારો સીનો જુવાન ઓરતની છાતી જેવો ઊંચો ઊઠેલો હતો. થાક, કંટાળો કે હેરાનગતી હું જાણતો નહોતો. મૂંછનો દોરો ફૂટતો હતો. લાલ સુખ્મ અદન તલકારા મારતું હતું. હું શેખ સાદી ને ઓમર ખચ્ચામની ખેતો ગાતો, ને મારાં વાંકડિયાં સુગંધી જૂલફાં નાના એવા કાંસકાથી સમારતો, ત્યારે મારા દોરતો આફરીન પોકારતા. હુંયે શોખીન હતો. આંખે સુરમે આંજતો, પાધડી પર તોરો લગાવતો.

“મતલબ કે મારી જુવાની ખીલતી હતી, ને જે વખતની વાત કહું છું, એ વેળા એવી જ રીતે એક સુંદર રાત ઊગતી હતી. સમી સાંજે આવતી છેલ્લી રેલગાડી આવીને હમણાં જ ઊપડી ગઈ હતી. થોડાં ઘણાં ઊતારુઓ ધીમે ધીમે વિદાય લઈ રહ્યાં હતાં. થોડે દૂર આંખાના ઘટાદાર ઝાડ નીચે એક પરચ હતી, એ પણ હવે અંધ થઈ ગઈ હતી. માસ્તર, સાંધાવાળા અધા પોતાની ઓરડીએ ચાલ્યા ગયા હતા ને નિરાંતની નીંદમાં પડ્યા હતા. એ વેળા મારો પહેરાનો સમય થયો.

“જુદાની કસમ, જે ખોટું કહેતો હોઈ તો દોસ્તો, એ રાત આજ પણ મારા દિલમાં દર્દ બનીને ખડી છે. લગભગ મધરાત

જન્મતી હતી, ત્યારે મને અચાનક પરખ પાસે કંઈક ખડખડાટ જણાયો. એક હાથમાં ખંદુક ને બીજા હાથમાં ચોર-દીવો લઈ, એ તરફ ગયો. પણ ત્યાં કોઈ નહોતું. મેં ચોર-દીવાનું અજવાળું નાખ્યું, છેલ્લી ખાતરી કરી લેવા. અચાનક જે દૃશ્ય મારી નજરે પડ્યું એ અદ્ભુત હતું.

“આંખાના ઝાડની ઘટા નીચે પરખ આવેલી હતી. એ આંખાના ઝાડની સાથે લપાઈને એક ચોરત ઊભી હતી. એ હિંદુ ચોરત હતી ને હિંદુ ચોરત જે એનમૂન મુલાગમ ખૂબસૂરતી થરાવે છે, એવી ખૂબસૂરતી એના દેહ પરથી નીતરી રહી હતી. મસ્ત જીવાની, હસીન આંખ ને જોખનની છટા જાણે દિલને ખેંચી કાઢતી હતી. લાઈ, જીવાની એક એવી અજબ વસ્તુ છે, કે એ ઉંમરમાં ગંધેડી પણ અસરાનું રૂપ કાઢે છે, ત્યારે આ તો ખુદ સુંદરી સ્ત્રી !

“ એક તરફ આવી ખૂબસૂરત ચોરત ને બીજા તરફ મારી જીવાનીનો છલકાતો જન્મ ! માથે અધારી રાતના સિતારા ને દરદર સુધીનું એકાંત ! અને સિપાહી એટલે રાત્રિનો શહેનશાહ ! આહ, કાળી ઘટા જેવા એના બાલ, ને ચાંદના ટુકડા જેવો એનો ચહેરો ! એ સુંદર ચોરત દીવાના તેજમાં પોતાના બે હાથ વચ્ચે માથું દબાવી ગઈ, જાણે આરમાનનો ચાંદ બાદલમાં છુપાઈ ગયો. પણ આ શું ? એના મુગંધી બાલમાં સોનું ચમકી રહ્યું હતું. એના હાથ પર પણ સોનું ખડકાયેલું હતું. મારી સિપાહીની નજરે જોઈ લીધું કે સ્ત્રી કેવલ સુંદર હતી, એટલું જ નહીં, સવા શેર સોને શણગારેલી પણ હતી. જર અને જોડે બંને !

“ ચોરત ! ” મેં પડકાર કર્યો, પણ એણે કંઈ જવાબ ન વાળ્યો. મેં ફરીથી સિપાહીના કડક અવાજે કહ્યું, “ કોણ છે તું ? ” પણ એ ચૂપ રહી. ભૂત-પ્રેતથી હું ડરતો નહોતો. મને

કાવતરાની ગંધ આવી. હું આગળ વધ્યો ને સ્ત્રીનો હાથ પકડ્યો. શું મુલાયમ ! મારું જોખન એક વખત ચમકી ગયું : પણ હું કાણુ ? સિપાહી બચ્યો ! પેટી દર પેટી ઊતરી આવેલી નેકીનો વારસદાર ! એ હાથના સ્પર્શે મને ઢીલો કર્યો. મેં સિપાહીની નજરે એનો ચહેરો વાંચવા માંડ્યો. ઓહ ! હું એકલો કવિ હોત તો ?

“દોસ્તો, તો મેં કેવો ગળ્યો કર્યો હોત, તે કહી શકતો નથી. પણ ખુદાની મહેર કે હું કવિ-શાયર નહોતો. ઓરત એ ક્ષણ મારી નજર સાથે નજર મિલાવી રહી. ખંજરની ધાર સાથે છાતી મિલાવવી સહેલ હતી-પણ આ ઓરતની નજર સાથે નજર મિલાવવી મારા જેવા માટે મુશ્કેલ હતી. તમે મને યુઝદ્વિલ કહેશો, પણ આજનાં યુવાનો ને યુવતીઓ જેટલી સહેલાઈથી નજરથી નજર મિલાવી શકે છે, એટલી હિંમત અમારા જમાનાના જુવાનોમાં નહોતી. અત્યારે તો પ્રેમ દર્દનું રૂપ પકડી બેઠો છે.

“બરોસો રાખીને કહે, બાઈ ! તું કાણુ છે ?” મેં સિપાહીની ભાષા તજીને કહ્યું, મીઠા શબ્દોથી એને આશ્વાસન આપ્યું. પણ એ હોશિયાર હતી. શરૂમાં તો એ પહેલાંની જેમ ચૂપ રહી, પણ પછી ધીરેથી બોલી : ‘જમાદારજી, પાસેના ગામમાં મારું પિયર છે. સામે માણસ તેડવા આવવાના હતા, પણ કોઈ કારણસર ન આવ્યા. મને સ્ટેશન પર રાતવાસો ગાળતાં ડર લાગ્યો, એટલે અહીં આવીને છુપાઈ ગઈ ! આજની રાત મને રક્ષણ આપશો ?”

એના શબ્દોમાં મિઠાશ હતી. મેં વધુ કંઈ ન કહેતાં કહ્યું : “અચ્છા બાઈ ! મારી ખૂંપડીએ ચાલ ! રાત ત્યાં ગુળરજે !” મારી અન્યથા વચ્ચે એ હિંમતથી મારી ઓરડીએ આવી. મેં એક ખાટલો અંદર બિછાવી દીધો, નાનો દીવો પેટાવી આપ્યો ને એની

ચક્રવર્તી આંખો સાથે આંખ ન મિલાવતાં ઝડપથી બહાર નીકળી ગયો, અને કમાડ ખંધ કરીને સૂઈ જવા કહ્યું.

“ રાત તો વધતી જતી હતી. મારા જ ઘરમાં, મારા જ માળામાં એક મુંઢર પારેવું સોનાથી ને સૂરતથી લદ્દાદ થયેલું પડ્યું હતું. આટલું સોનું આખો જિંદગીની દોલત બની જાય ! આ સૂરત આખી જીવાનીની બેનમૂત યાદ બની જાય. જેમ દરએક ઇન્સાનના નસીબમાં તાલેવંતી હોતી નથી; એમ દરેકની સુંદરી પણ પોતાના ભાગ્યની નિશાની છે. એકાંત રાતમાં આકાશના સિતારાઓ પણ જાણે મને શેતાન બનવા સંકેત કરી રહ્યા હતા. પણ મને એક જ ખ્યાલ હતો : હું સિપાહી બન્યો. મારી જિંદગી જ દુનિયાની દોલત ને દુનિયાવાલોની રક્ષા માટે નિર્માણ થયેલી. પચીસ રૂપિયાનો એક સિપાહી એક તાલેવંતી કે એક રાજાથી પણ વધુ માનને લાયક-અગર એ સાચા સિપાહી છે તો !

“ અજબ અજબ તરંગોમાં ડૂબતો હું ઝોરડીની પરશાળમાં બંદૂકને ટેકે આમ વિચારવમળમાં ઝીંટા ઝીટરી ગયો, ત્યાં એકાએક ચૂરીઓનો મધુર અવાજ મારે કાને અથડાયો. સસલાના અવાજથી ફફડી ઝીંટારા મારા કાનમાં સળસળાટ થયો. હું જાગી ગયો. જોઈ હું તો સ્વર્ગની પરી જેવી પેલી જીવાન ઝોરત મારી સામે ઊભી છે. એનો સાગ્ર માથા પરથી ખસી ગયો છે, ને સફર-જન જેવી એની છાતી મસ્ત બની ઊછળી રહી છે. આંખોમાં તો ખંજરોનો નાચ આરંભાયો છે. વસ્ત્રભરી એ નાજનીન ! વસ્ત્રભરી એ રાત ને વસ્ત્રના ખવાયમાં ઊવતી મારી જીવાની !

“ જમાદારજી ! ” મીઠી રીતે બોલતી એ નજીક સરી.

હું ઊભો થઈ ગયો. એનો સુગંધી શ્વાસ ને પાનનાં ખીડાંથી લાલચોળ હોઠ મહેક છોડી રહ્યા હતા.

“જમાદારજી, મને ટાઢ વાય છે.”

“ખનુસ (કામળો) અંદર છે.”

“એનાથી ટાઢ રોકાતી નથી, મને વધારે હુંફની જરૂર છે.”
તે એ સ્વર્ગની હુરે હાથ લાંબા કર્યા. એ વીંટળાઈ વળવા માગતી હતી. હું દૂર ખસી ગયો.

“ઐરત ! નાપાક ઐરત !” અને મેં અંદરનું સંગીત વચ્ચે ધર્યું. “ખેશરમ ઐરત ! ખાનદાનીની કંઈ પરવા નથી ?”

“જમાદારજી, તક જાય છે. ખાનદાની છાંડીને આવી છું, એટલે તો કહું છું. એક કલાક સુધી જળિયામાંથી તમારા ચહેરા તરફ, તમારી ખાનદાની તરફ જોઈને મારી ખાનદાનીએ નિર્ણય કર્યો છે. જમાદાર, સાચા ખોલ કહું છું, ભરોંસો પડે તો માનજો. એક સોનીની હું પત્ની છું. કંઈ કંઈ આશાઓ સાથે એને પરણેલી; પણ મને પહેલી જ રાતે ખબર પડી કે એની પાસે મને શણગારવા ધંસો છે, પણ મને સંતોષ આપવા પુરુષાતન નથી. એને તો સમાજમાં ઉજળા દેખાવું હતું. એક સંતાનની ખેવના હતી. એણે મને સમજાવી-ફેસલાવી પોતાના એક વિશ્વાસુ નોકર પાસે મોકલી. એ નોકરથી મને સંતાન થયું-પણ થતાંની સાથે એણે મારી પાસેથી એ આંચકી લીધું. છતાં સંતાને હું વાંઝણી જ રહી. અને પછી તો પેલા નોકરને પણ રજા આપી, ને મને સતી સીતા થવા આજ્ઞા કરી.

“મેં પણ ફાશીશ તો કરી, પણ મારા જોખને અનેકને ખેંચ્યા. એક વાર મર્યાદા છાંડી, એને માટે મર્યાદા જળવવી મુશ્કેલ છે. હું બધા ભમરાઓ વચ્ચે ભૂલી પડી. એક આશક મને મળ્યો. એ જુગારી હતો, પણ જખરો છેલછપીલો. ઐરતને ખુશ કરવાની કળા એનામાં હતી. એને ખુશ કરવા ખાતર મેં ઘર છોડ્યું; અહીં મને મળવાનો એણે વાયદો આપ્યો હતો, પણ ન જાણે એ ક્યાંય અલોપ થઈ ગયો.

કદાચ મારાથી ધરાઈ ગયો હશે. જમાદારજી, તમે મળ્યા, તમને જોયા, અને મને લાગ્યું કે તમારા જેવો ભરથાર મળે તો સુખી થાઉં ! જમાદારજી, દુનિયાની ખૂબસૂરત ઓરતોમાં મારો નંબર ગ્રંથો છે ! ચાલો, તમે ને હું તમારા દેશમાં ચાલ્યાં જઈએ...”

હું કંઈ જવાબ ન આપી શક્યો. એણે આગળ ચલાવ્યું :

“ અમારા સમાજમાં આ નવું નથી. રોજ રોજ કેટલીય યુવતીઓ અલોપ થઈ જાય છે. કોઈ વૃદ્ધ પતિને વેઠવા કરતાં ભિખારી જીવાનને પસંદ કરે છે, કોઈ ધરના ત્રાસ સહેવા કરતાં સ્વતંત્ર જીવન માણવા ઇચ્છે છે. કેટલીકને પતિના સીતમ ખાઈ જાય છે, ને જ્યારે દુવો એને ગમતો નથી; જીવવાની મમતા જ્યારે એ છોડી શકતી નથી, ત્યારે જે પહેલો હિંમતવાન મળે તેની સાથે ચાલી જાય છે. ચાલી જનારી બધી સુખી થાય છે, તેમ પણ નથી; પણ સુખની શોધમાં એ નિર્બળ નારી હવાતિયાં નાખે છે. કેટલીય મારા જેવી સ્ત્રીઓએ ઘણાનાં દરદરનાં પરકોમનાં, પરદેશીનાં ઘર શણગાર્યાં છે. ”

“ બાઈ, હજી પણ પાછી જા ! ”

“ જમાદારજી, અમારા સમાજને તમે જાણતા નથી. જે દરવાજો હું બહાર નીકળી એ દરવાજો મારા માટે સદાને માટે બંધ થઈ ગયો. પાછા જવાની વાત કરશો મા. હું પુરુષ નથી. અમારે ત્યાં સબ્ય સમાજમાં પ્રચલિત કહેવત છે કે સ્ત્રી માટીની લોટી ને પુરુષ પિત્તળનો લોટો છે. લોટો ઊટકીને સ્વચ્છ થાય, લોટીને તો ભાંગે જ છૂટકો. તમે ના કહેશો, તો ઈશ્વર જ્યાં લઈ જશે ત્યાં ચાલી જઈશ. ”

“ પાછી જા, ઓરત ! ખુદા તને માફ કરશે. ”

“ ખુદા માફ કરે એ શક્ય હશે, પણ જેની વચ્ચે મારે જીવન જીવવાનું છે, એ સમાજ મને માફ કરે એ અશક્ય છે. એક સાદા

કારણે સ્ત્રીને જીવનભર તજ દેનારા મને માફ કરે ? એ લાંછના, એ અપમાન, એ આત્મતિરસ્કારમાં જીવવા કરતાં તો તમારી બંદૂકની ગાળીએ મરવું મીઠું. જમાદારજી, આખરી નિર્ણય આપો. જોજો જિંદગી સુધી શોચ ન રહે.”

એક તરફ પાળ તોડીને નાસી છૂટવા માગતું પાણીનું પૂર ને એક બાજુ નાનું એવું નાવડું ! ન જાણે આવા તોફાનમાં સપડાઈ કેટલાંય આપડાં ક્યાંનાં ક્યાં જઈ ભટકાય છે. પણ મારું મન મક્કમ હતું. મેં ઓરતને કહ્યું :

“બાઈ, ખુદાએ મને બીબી આપી છે. મારા ભરોસે હજારો માર્ગલ પર એ પાકદામન બનીને બેઠી છે. હું પારખી ઓરતને અડું તો એનું હું અપમાન કરું ! મારી ઓરતનું અપમાન કરું ! હું તો સિપાહી !”

“પછી પસ્તાવો થશે. ફરી એક વાર મારા સામું નજર નાખી લો !”

“ના બહેન ! કહે તો બંદૂક ચલાવી દઉં, પણ નજર નહીં ચલાવી શકું. પસ્તાવાની પરવા નથી. હું મારી બીબીને વફાદાર રહ્યો, મારો સિપાહીનો ધર્મ મેં અદા કર્યો, એ જ મારે માટે જિંદગીની મોજભરી યાદદાસ્ત બનશે.”

સ્ત્રી એકદમ અંદર ચાલી ગઈ. હું પણ કમાડ લગાવી દૂર જઈ ગયો. રાત વીતી ગઈ. બીજે દિવસે સવારે સ્ત્રી આવીને મારે પગે પડી. મને કહ્યું :

“જમાદારજી. હું મારા પતિને ઘેર પાછી જાઉં છું.”

“કેમ બહેન ?” મને આશ્ચર્ય થયું.

“તમારો ચહેરો જોઈને મને પશ્ચાત્તાપ થયો છે. હું જાઉં છું. એટલી ખાતરી રાખજો કે હવે જિંદગીભર પાક થઈને રહીશ. એ જ

નામદ પતિનું ઘર વસાવીને ખેસી રહીશ. સમાજ જેટલા જીલમ કરશે, તેટલા હસતે મુખે વેડી મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ. તમે મારા ગુરુ બન્યા, પણ મારી આટલી ભેટ...”

ત્રીએ કંકણ ઉતાર્યાં, પણ મેં ના પાડી. મેહામહેનતે એ રાજ થઈ. વળતી ગાડીમાં એ પાછી ચાલી ગઈ.

મેં ખૂબ દર્દભરી વિદાય આપી.

છેલ્લે જમાદારે પોતાની વાત પૂરી કરતાં કહ્યું. “ભાઈ, વાહ જમાના હમારા, ઓર અબકા જમાના યહ ! હમારે સિપાહી લોગ અબ સોનાચાંદી તો ક્યા ખેંગનકી (રીંગણાં) બી ચોરી કરતે હૈં ! જમાના તો વધી અચ્છા જિસમેં નેકી ઓર ન્યામત હો. અબકા જમાના તો ભાઈ, કબી કબી તો યે ખયાલ પેદા કરતા હૈ કિ અબ વો ઇન્સાન હી નહી રહે ! મગર, ભાઈ ! મેરી ખાત તો છોટે મુંહ ખડી ખાત જૈસી હય. માફ કરના.”

જમાદારજી વિદાય થયા.

પછી તો સંસારમાંથીય એમણે વિદાય લીધી, છતાં ય હજી પણ જ્યારે અમે પેલી દેવડી પાસેથી નીકળીએ છીએ, પેલા ખીજડાના આડને જોઈએ છીએ, ત્યારે ત્યારે જમાદાર અનવરની પાક યાદ હૃદયને પવિત્ર બનાવે છે.

૧૧. કાઠિયાવાડી

અમદાવાદના મોટા સ્ટેશન ઉપર કાઠિયાવાડની ફાસ્ટ આવીને ઊભી રહી, ત્યારે એમાંથી અનેક પેસેન્જર ઊતરીયા. આ બધાંની સાથે લીલાપુરના લાભચંદ શેઠે પણ અમદાવાદની પૃથ્વી ઉપર પગ મૂક્યો. બીજા પેસેન્જરો તો જલદી જલદી ઊતરી ચાલ્યાં ગયાં; પણ લાભચંદ શેઠ સાથે સ્થાવર અને જંગમ માલ-અસબાબ વધુ હોવાથી સામાન્ય રીતે વિલંબ થયો.

અમદાવાદના સ્ટેશન ઉપર મજૂરોની સંખ્યા સારા પ્રમાણમાં છે, પણ તેની લાભચંદ શેઠને દરકાર નહોતી. નવટાંક મેથીની ભાળ-માંથી કે પાણેર દૂધમાંથી આખા ઘરને માટે શાક કે ચાની વ્યવસ્થા કેમ કરવી, એમાં એ પાવરધા હતા: એટલે કેવળ આટલા મોટા અસબાબથી એ મજૂરોની પરાધીનતા સેવે, તે સંભવિત નહોતું. અને આ વાતની ખાતરી થતાં ધીરે ધીરે મજૂરો પણ રવાના થઈ ગયા.

થોડી વારમાં બધી વ્યવસ્થા થઈ ગઈ. માલ અસબાબ ઘટતી રીતે વહેંચાઈ ગયો. સહુની આગેવાની પોતાના મોટા દીકરા માણુકાને આપી. એના હાથમાં ચાર વર્ષની નાની બેન હતી. લાભચંદ શેઠે એને એતવી દીધો હતો કે માસ્તર પૂછે તો અઢી વર્ષ કહેવાં. આ કામ જવાબદારીનું હોવાથી માણુકાના હાથમાં બીજું કંઈ આપવામાં આવ્યું નહોતું.

માણુકાની પાછળ માણુકાની બા પસી હતાં. સંતતિનું પ્રમાણ વધુ. પણ મૂળ જૂનું માણુસ એટલે બાંધો સારો હતો. એમના માથે મોટો પોરબંદરી ટ્રંક હતો ને તેના ઉપર વાસણનો એક કોથળો હતો.

પસીવહુનો દોઢિયો સાડલો જે કે સ્ટેશનના પથરાઓ પર ધસડાતો હતો. પણ એમની ચાલવાની ઢબ આજકાલની નવા જમાનાની સુધરેલ સ્ત્રીઓ જેવી લપરફ પર નહોતી. તેમની કાંખમાં વરસદહાડાનો નાનો ચીકા હતો ને આંગળીએ એએક વર્ષની ‘જમનાડી’-એમની દીકરી હતી. જમનાડી ચાલતી હતી એમ તો ન કહી શકાય, પણ ધસડાતી જરૂર હતી, અને એ રીતે પસીવહુને માથાનો, કાંખનો ને હાથનો એમ ત્રેવડો ભાર ઝિચકવાનો હતો.

પસીવહુની પાછળ આર વર્ષની દીકરી સમજી હતી. એના હાથમાં ભાતાના એ ડબ્બા ને એક જૂની સગડી હતી. સગડી મૂળ એ દેશમાં તો થતી નથી, પણ લાભચંદ શેઠનો મોટો દીકરો લાડકચંદ થોડાં વર્ષથી અમદાવાદમાં રહે છે ને મીલમાં કામે જાય છે, એણે એક વાર શુકરવારની શુજરીમાંથી ખરીદીને લીલાપુર મોકલેલી. લાભચંદ શેઠ હવે તો અમદાવાદમાં રહેવા આવતા હતા. એટલે નવું ખચ ન કરવું પડે એ દૃષ્ટિએ સગડી સાથે લાવ્યા હતા.

સમજીની પાછળ એ દશ દશ વર્ષની નાની નાની દીકરીઓ હતી. દોઢી બ્રહ્મમાં પડે કે એ દીકરી એક ઉંમરની કેમ લેઈ શકે ? કાંતો એમાંની એકાદ બીજા કાકની હોય. પણ ના, એમ નથી. પસીવહુને આ દીકરીઓ વેનડકે આવી હતી. આ બંનેના હાથમાં એક એક ફાનસ ને એ નાની નાની પાકીટો હતી. આ પાકીટો આજે જેવા નથી મળતી; પણ પહેલાં એનો ખૂબ પ્રચાર હતો. દરખાસ એ બતાવવામાં આવતી ને એના મોઢિયે તાળું વસાતું.

ગાડીમાં સહુથી છેલ્લે જેમ ગાડી હોય તેમ લાભચંદ ને સહુથી પાછળ હતા, અને આગળ ધપતા એ સંઘને વારંવાર કેટલાંએક સારા-નરસાં વિશેષણોથી માર્ગસૂચન આપતા હતા. પણ તેમની સહુથી વિશેષ નજર તો દરવાજા પાસે બેસેલ ટિકિટ મુકતર પર હતી. પણ માણસ તો પાંદા ઉત્તાદ નીકળ્યો. ડાબા તરફ પવનને

રાખી જમણા હાથે ટિકિટ બતાવી ઝડપથી બહાર નીકળી ગયો.

બીજા કાઠિને વાંધો ન આવ્યો; પણ પેલી જોડકી દીકરીઓ જોઈ ટિકિટ માસ્તરે ટકાર કરી. બીજા કંઈ બાંશી ન મારે એટલે લાલચંદ શેઠ તરત આગળ ધસી ગયા; ને માસ્તરને એનો જન્મકાળ, સ્થળ ને તારીખની ખાતરી કરાવવા લાગ્યા. આ ચિંતા મોટી હતી, કારણ કે આમાં જો ભોગેભોગે એકાદની ઉંમર વધુ નક્કી થાય તો બેયના પૈસા આપવા પડે! અને તેય ક'યલ !

લાલચંદ શેઠ વાત કરતાં કરતાં ગળગળા થઈ ગયા. આખરે સત્ય નહું. માસ્તરે પહેલાં તો 'કાઠિયાવાડી' કહી રોડે ઝાંટવા માંડ્યો. કાઠિયાવાડી પક્કા હોય છે, એમ કહી ધમધમાવ્યા, પણ આખરે સ્વીકાર્યું કે બન્ને છોડીઓ ૧૦-૧૦ વર્ષની જ છે. લાલચંદ શેઠ આખરે ઝાંપાની બહાર આવી પાસે પડેલા બાંકડા ઉપર બેઠા. માસ્તર સાથેની ટૂંકી રકબકમાંય, એમને પરસેવો આવી ગયો હતો. થોડી વારે એમણે બાળકો અને સામાનને ગણી નેત્યાં, બધું ચરાચર હતું.

૨

લાલચંદ શેઠનો સહુથી મોટો દીકરો લાડકચંદ અગદાવાદમાં રહેતો હતો. ગમે તે કારણ, પણ તે સ્ટેશને સામે નહોતો આવ્યો, એટલે એમણે સરનામું કાઢવા ખિસામાં હાથ નાખ્યો, પણ એટલી વારમાં, પ વીંશીવાળા નોકરોએ, ચવાણુ-ચંવડાવાળાઓએ ને થોડાગાડી-ગાઓએ હેરાન પરેશાન કરી નાખ્યા. ફટલાકને, કોને જવાબ આપવા ? પેલી નાની બે છોડિયું તો ચવાણા : માટે દૂદકા મારવા કાગી ને ચાર વર્ષની બેબી રમકડા માટે રડવા લાગી.

ગાડીવાળા આવીને કહેવા લાગ્યા: “ શેઠ, બે ગાડી જોઈશિને અમે બે આવશું. બાર બાર આના લઈશું. ” આ બધી ધમાકનો નિકાલ કરવા દીકરાના ઘરનું સરનામું હાથમાં લઈ, લાલચંદ શેઠ

ઊભા થયા. વીણીવાળાઓને ના કહી દીધી, ચવાણા અને રમકડા માટે રડતી ત્રણે દીકરીઓના ગાલ ઉપર એક એક અડમોથ લગાવી દીધી. ગીબુભાઈની મોન્ટેસરી પદ્ધતિ કરતાં આ અડમોથની પદ્ધતિ અજમાવેલી ને સફળ નીવડેલી હતી, એટલે લાભચંદ શેઠ બીજી રાહ જોવે તેવા નહોતા.

છેલ્લો વારે આવ્યો ગાડીવાળાઓનો. લાભચંદ શેઠ ચોખ્ખું કંથું કે એક જ ગાડી જાંઘશે. એમાં બધું આવી જશે. આદમીમાં તો મોટાં બે જ જણાને ?

“અને આ પાંચ છે તે !” ગાડીવાળાએ ટકારે ક્યો. ત્યાં આધેથી કાઠ સહેલાણીએ ખૂમ મારી, “એય ગાડીવાલા, ગાડી લાવ !”

“આવ્યો સાહેબ, આવ્યો સાહેબ !” કરતા દશેક જણ દોડી ગયા. સહેલાણી સાહેબ સાથે એમની નવચોવના પત્ની હતાં. રૂપ તો ઉભરે જતું હતું. ‘બુલ્લું’ માથું, ભરાવદાર અંખોડો, મુંદર વેણી ! જેતજેતામાં એક ગાડીમાં જંગલોડ ગોઠવાઈ બન્ને ઊપડી ગયાં, જાણે સ્વર્ગનાં દેવદેવી વિમાને ચતીને આદ્યાં !

“શેઠ, જોયુંને ! નહિ ભાવ કે નહિ તાલ ! આખરમાં તો તમે વાયા વીરમગામને ! તમારાથી નહીં ખર્યાય.” ગાડીવાળાઓએ શેઠને ટકાર કરી.

“ભાઈ, તારી અમદાવાદની ધરતી માથે કાચું સોનું પાકે છે, ને કાઠિયાવાડમાં તો રોટલા-જાશનાય વખા છે ! એ તો અગ્નણ્યા છીએ એટલે ગાડી કરીએ છીએ, નહિ તો હાલી જ નાખત ! અમારે ત્યાં તો રાંડીરાંડ પણ આટલું હાલી નાખે. પણ ભાઈ, જમાનો કંઈ આવ્યો છે ? હાલવામાં ય શરમ ને કામ કરવામાં ય શરમ”. લાભચંદ શેઠે કંથું.

“અધ્યા પાકો કાઠિયાવાડી!” ને ગાડીવાળા ચાલ્યા ગયા. થોડી વારે એક ધરડો ગાડીવાળો આવ્યો. પાસે જઈને બોલ્યો:

“શેઠ, ક્યાં રહેવું?”

“લીલાપુરમાં, તમે ક્યાંના છો?”

“લખતરના. લીલાપુરમાં વશરામ જેસંગને ઓળખો?”

“હા, હા, કેમ નહિ. એ તો અમારું જૂનું ગરાગ. હમણું એની ગા ઉમે પુરાણી ત્યારે ત્રણ આના મારી પાસેથી લઈ ગયો હતો.”

“લો, ત્યારે એ તો મારા મામાના સગા કાકાના દીકરા થાય. પધારે પધારે મારી ગાડીમાં.”

“ના ભાઈ, ના: એ તો અમે કરી લઈશું.” શહેરનાં આદમી પાસે ગરીબ બનતાં ન શરમાતા લાલચંદ શેઠ લખતરના ગાડીવાળા પાસે પોતાની વડાઈ બતાવવા લાગ્યા.

“શેઠ, મારા દીકરાના સમ! પધારે! પેટ તો રોજ લાગ્યું છે.” એના શબ્દોમાં જૂની કાઠી ખાનદાની તરવરતી હતી.

આ આગ્રહ પાસે લાલચંદ શેઠનું કંઈ ન ચાલ્યું. સાત જીવતા જણ ને આર સ્થાવર મુદ્દા ગાડીમાં ગોઠવાયા. ગાડી નરસિંહ મહેતાની વેલ જેવી હતી, ધીરે ધીરે ચાલવા લાગી.

“ભાઈ, કાઠિયાવાડી એ કાઠિયાવાડી. એના જેવી મેમાન પરાણાગત આ પંડોષિયાં ગુજરાતી શું કરવાનાં હતાં? સામા મળો તો મોં સંતાડે, રોટલાના જેટલા ચોર, એથી વધુ ઓટલાના: પણ ભગવાનની મે’ર એમના ઉપર છે.” લાલચંદ શેઠે ઉદ્ગાર કાઢતાં કહ્યું. લાલચંદ શેઠનાં ૩૫ વર્ષનાં વહુ પસી ઘૂમટો કાઢીને બેઠાં હતાં. જૂના રીતરિવાજોમાં તેમની શ્રદ્ધા અડગ હતી.

“ હેં કાળુભાઈ, આપણા ભાઈનું ઠેકાણું ઝાંપડાની પોળમાં છે. તે વારુ, ભાઈને ખીલું ન ગમ્યું તે આવા ઠેકાણે ક્યાં રહ્યો? ભાઈ, શુદ્ધાશુદ્ધિ તો મા'તમા ગાંધીજીના રાજ્યમાં ક્યાં રહી છે? પણ આપણે તો વિચાર કરવો જોઈએને? એ તો મોટાનું કામ! આપણે તો નાત-જાત બધું જોવાનું.” લાલચદે પોતાના મનની શંકા જાહેર કરી, ને ખુલાસો મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો.

કાળુભાઈ ગાડીવાળો મોટેથી હસ્યો ને બોલ્યો: “ શેઠ સાહેબ, ઝાંપડાની પોળ એટલે ખીલું કંઈ ન સમજશો. ત્યાં તો મોટા મોટા લખોપતિ રહે છે. એ તો નામ એવું!”

“ હેં, હેં, ત્યારે તો કંઈ વાંધો નહિ: પણ આવું નામ ન રાખે તો ન ચાલે?”

ગાડી પોળ નજીક આવી પહોંચી હતી.

૩

અમદાવાદની ધરતી માથે તો કાચું સોનું પાકતું હતું. જેની જરાય જરૂર નથી એવી કેટલીય હોટલો, કેટલાંય સીનેમા, કેટલીય મોટરો અહીં ચાલતી હતી. ચાલીસ પચાસનો પગાર તો મામુલી પગાર. એક એક આદમી હોટલ, સીનેમા ને મોટર પાછળ જ ગામડાના એક આદમીની રોજી ખર્ચી નાખતો હતો.

ભલા, આવી ધરતી માથે લાલચદે શેઠનું પોસાણુ ન થાય? લાલચદે મીલમાં જતો જ હતો. લાલચદે શેઠને એક હોટલમાં નામાની નોકરી મળી ગઈ. અને પછી તો ગાહું ગળડ્યું.

બેએક વર્ષમાં તો આખા કુટુંબના દેદાર ફરી ગયા. માણુકો અને લાલચદે પુખ્ત ઊંમરના થયા, ને કેડ બાંધીને કમાવા લાગ્યા. નાનું ઘર, ઓછો લપકો ને સાદાઈથી રહેવાનું એટલે બચત પણ

સારી થવા લાગી. લાલચંદ શેઠે પણ હોટલના શેઠને વશ કરી લીધો. કાઠિયાવાડી એટલે પગનો ને દિલનો ખડતલ આદમી. એ હિંમત કદી ન હારે ! એ જ્યાં જાય ત્યાં પોતાનો સિક્કો જમાવી લે !

પણ એની નિયત માટે એ મત હતા. સહુ કહેતાં કે દગો કરતાં એને વાર નહીં. પેટમાં પેસીને છરી મારે. અનેક દાખલાઓ એની સાહેદી આપતા હતા. એક શેઠના ગુમાસ્તાએ શેઠ સાથે સહેજમાં વાંધો પડ્યો, ત્યાં એના ખોટા ચોપડાની વાત સરકારમાં જાહેર કરી દીધી. શેઠ ગિચારા હેરાન હેરાન થઈ ગયા.

આના જવાબમાં કદી લાલચંદ શેઠ કહેતા : “ શેઠ, અમારે ત્યાં દેહની પરવા નહીં. તમારા કાળે કહો એટલી મજૂરી કરીએ. કહો એટલી દોડધામ કરીએ ; પણ પૈસાનો ઘસારો ન વેડી શકીએ. એકની કમાણી પર દશ જણ જીવતાં હોય છે. અને એ દશ જણમાં દીકરા, દીકરી, એન, માબાપ. અમારે મન કોઈને ભૂખ્યા રાખ્યા જેવું કોઈ પાપ નથી. એ પાપથી બચવા ખાતર નાનું પાપ કરીએ છીએ. ઘર વેચ્યાં ને વખો જાળ્યો. ઘરેણાં વેચી ટાણાં-ટચકાં પતાવ્યાં. વાસણ-કુસણ ગીરો મૂકી નાતના વરા કર્યા. અરે, એ ખાતર પેટની દીકરીઉં સસ્તી કરી. તમારું પા ભાગનું ગૂજરાત તો અમારી દીકરીઓએ વસાવેલું. કંગાલ ભૂમિમાં ન જાણે ભગવાને શી માયા મૂકી છે, કે પદમણીઓ નીપજે છે. હરકાર શેઠાણીની વાત તો જાણો છોને ! ”

“ તો પછી ખર્ચા ઓછા કરોને ? ”

“ જાહલમાં જાહલ કાઠિયાવાડીને કહેશે, તો પણ આ વાત કબૂલ નહીં કરે. તમારી પેઠે દાળભાત-રોટલી-શાક એ ટંક જમવાનાં નહીં. આજ દાળ બની તો શાક નહીં. છાશ હોય તો દાળ નહીં. પણ લખનાં, નાતનાં કામે એ કંજુસ નહીં. દીકરીના પૈસા લઈનેય જમણુ કરવાનો. પછી પેટની કાળી બળતરા એને સંતાપવાની. અને પેટનો બચ્ચો ગામ બાળે, એ કહેવત તો જાણો છો.”

શેઠ આ ભોળા માનવીની નિખાલસ વાતો પર હસી ઊઠતો. એની વફાદારી, એની કાર્યશક્તિ માટે એ ખુશ રહેતો. ખીજા દિવસ ચોરી કરી કામ કરતા, ત્યારે આ તનતોડીને નોકરી બળવતો. થોડા વખતમાં એ બધામાં પ્રિય થઈ પડ્યો; એનો પગાર પણ વધતો આવ્યો.

કોક વાર લાલચંદ શહેરી જીવનથી અકળાઈ ઊઠતા. આટલી જીંડ, આટલી ગટરોની ગંદકી, આટલી ધમાધમથી એને કંટાળો આવતો. ચાલતાંય મોટરનો ડર; ક્યાંય કચડાઈ ન જવાય. સૂતાંય વીજળીનો ડર; ક્યાંક અડી ન જવાય. ફરતાં ગઈયાનો ભો. શહેરમાં માનપાનથી તો બોલાવતાં જાણે કોઈ શીખ્યું જ નથી.

છતાંય લાલચંદ શેઠને અમદાવાદ ફર્યું હતું.

ધીરે ધીરે માણુકા અને લાડકચંદ માટે કહેણ આવવા શરૂ થયાં. લીલાપુરમાં જેમનું નામ સાંભળતાં બધા મોં મચકોડી નાખતા, એ જ અત્યારે લાલચંદ શેઠના એટલા ધસવા લાગ્યા. ગામડાં તો કોઈને ગમતાં નહોતાં, એટલે સારા ધરની કન્યાઓ પણ મળવાની વેળા હતી, અને આ લાલ શા માટે જવા દેવો ?

સમજી પણ મોટી થઈ હતી. ગામડાનો તો અંશ પણ નહોતો રહ્યો. સુંદર ગૂંથેલી વેણી, ચાંપ ચીપિયાનો ઠઠારો ને આરોગ્યપૂર્ણ શરીર! લાલચંદ શેઠના હૈયામાં હામ હતી કે મોટો નવાબજાદો પણ આ કન્યાને પસંદ કર્યા વગર ન રહે ! અને પછી મોંઘા શા માટે ન થાય ?

કુશળ દાકતરના જેટલી ઝીણવટથી એમણે બધું પસંદ કરવા માંડ્યું, પહેલો સમજીનો વારો આવ્યો. એ વાત કહેતાં અહીં શરમાવાની જરૂર નથી કે આ પહેલાં પોતાની બે પુત્રીઓનાં લગ્ન પૈસા લઈને લાલચંદ શેઠ કરેલાં. કારમો દુકાળ ને એક એક લગ્ને હજાર હજારનું ખર્ચ ! છતાં એટલું તો કહેવું જ પડશે કે પૈસાને ખાતર

દીકરીઓને ફૂલે નહોતી નાખી. એ પૈસાથી એશઆરામ નહોતો કર્યો; ખર્ચા કાઢ્યા હતા.

પણ હવે તો લાભચંદ શેઠે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી: દીકરીનો પૈસો હરામ! અને એ માટે એમણે સમજીને સારું ઘર જોઈ શ્રીફળ ને કંકુથી પરણાવી દીધી. પોતાની કંગાળ સ્થિતિ વખતે લીધેલા પૈસાના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે દાયજો પણ સારો કર્યો.

સમજીને પરણાવીને શેઠે હવે દીકરાઓ તરફ નજર દોડાવી. ઘણી કન્યાઓનાં મા-આપ મૂંઝાયેલાં ફરતાં હતાં. લાભચંદ શેઠે સારી જોઈ ને એ કન્યાઓ પસંદ કરી. દીકરાઓનાં ધામધૂમથી લક્ષ કર્યાં.

ભનું થજો અમદાવાદનું કે સુખના એ દિવસો પાછા ફર્યા. શેઠ તો ઓછા ઓછા થઈ જતા. પણ કાણ જાણે કેમ, એ દીકરાઓનાં લક્ષ પછી એમનું મન સહેજ ગિયું રહેતું હતું. દિવસોથી દાખી રાખેલું મન હવે અમદાવાદમાં છળતું નહોતું.

એવામાં એક દહાડો નાનો શો પ્રસંગ બની ગયો. શેઠને રોટલી કરતાં રોટલા વધુ ફાવતા. પસીવહુ કેટલાક વખતથી બિમાર હતાં. રોટલા કાઢી બનાવતું નહોતું. શેઠે આજે જરા માગણી કરી:

“લાડકચંદ, વહુને કહીએ કે સાંજે એક રોટલો બનાવે!”

લાડકચંદે રસોડામાં જઈને વહુને વાત કરી. વહુ તો રોટલા ઘડી જાણતી નહોતી. એણે કહ્યું: “આપા, એને રોટલા આવડતા નથી.”

“એ તો જરા એ વખત કરશે તો આવડી જશે!”

લાડકચંદે આપની વાત વહુને કરી, પણ વહુએ જે જવાબ વાળ્યો તે દીકરાએ આપને ન કહ્યો; પણ આપના કાને પહોંચી જ ગયો હતો.

શેઠે એ પછી રોટલાની વાત ન સંભારી.

દીકરો, દીકરાની વહુ ને બધાં ભાઈ-ભાંડુ સીનેમા જોવા ગયાં હતાં. લાલચંદ શેઠ અને પસીવહુ ઘેર એકલાં હતાં. શેઠે ધીરેથી કહ્યું :

“ ઘણા વખતથી વાત કરવાનું મન હતું, પણ વખત મળતો નહોતો. ભલા, હવે આપણે દેશમાં જઈશું ? મને તો ઘઉંની રોટલી ને ચકલીનું પાણી નથી સદતું. આ ઘરમાં કદી તડકાય આવે છે ? આ જાજરુ ! રૌરવ નરક એનાથી સારું હશે ! ” શેઠના બોલવામાં વર્ષોથી દાખી રાખેલી ઘૂણા ગાજતી હતી.

“ પણ આ ભર્યું ભાદર્યું ઘર છોડીને જઈશું ? ” પસીવહુએ કહ્યું.

“ એમાં શું છે ? આપણે જે માટે આવ્યા હતા તે કામ પૂરું થઈ ગયું. દીકરાદીકરી ઠેકાણે પડ્યાં. બાકીનાં માટે વાંધો નથી. મને તો હવે ખાધું જ પચતું નથી, અને ગાંડી, આ તો જમાનો જુદો આવ્યો. લાજ-મલાજનું ઠેકાણું જ નહિ ! અને શહેરનાં લોક પણ કેવાં ? મહેનત કરીએ ત્યાંસુધી સારા લાગીએ, માટે તું માને તો હવે શહેર છોડી લીલાપુર જઈએ. ”

પસીવહુ જૂના જમાનાની સ્ત્રી હતી. પતિને ખાતર નરક વેઠતાં પણ એને આનાકાની નહોતી, એણે ધીરેથી કહ્યું :

“ એ તો ઠીક, પણ ખાઈશું પીઈશું શું ? ”

“ લાડકા ને માણિકા મોકલશે, નહિ મોકલે તો સોએકની મૂડી મારી પાસે છે. ઘીનો વેપાર કરીશ. શહેરમાં ચાર સારા ઠેકાણે ચાર ચાર ડબ્બા ચઢાવશું, તોપણ પેટ ભરાઈ જશે. બિચારાં અમદાવાદી ! કોઈ દહાડો ચોખ્ખું ઘી તો ક્યાંથી ભાળ્યું હોય ! ચોખ્ખું દૂધ ને ચોખ્ખો લોટ પણ ક્યાં મળે ! આ તો શહેર, અહીં તો ખાવા-પીવાની ખેર-

સહ્યા ને સીનેમા-હોટલની જ મળ !” લાલચંદ કવિત્વમાં ઊતરી ગયા હતા.

અગિયાર વાગે સહુ પાછાં ફરે એ પહેલાં ધણી-ધણિયાણીએ નિશ્ચય કરી લીધો કે હવે લીલાપુર જઈને જ રહેવું. લીલાપુર-વતન યાદ આવતાં બંનેનાં મન મોરલાની જેમ નાચી રહ્યાં.

અને બીજે દિવસે જ્યારે દીકરાઓને વાત કરી ત્યારે બંને ચડલડી ઊડ્યા. કાઠિયાવાડમાં શું દાટયું છે, તે લેવા જવું છે, એમ કહીને ઠપકો આપ્યો. લાલચંદ શેઠ બીજું તો કંઈ ન બોલ્યા, પણ એટલું જ કહ્યું : “બેટા, કાઠિયાવાડમાં તો મારા બાપે લાડવો દાટ્યો છે. લલું ભૂંડું તોય મારું કાઠિયાવાડ ! બેટા, જ્યારે મીલતો લોટ ખાઈને, સેપરેટ દૂધ પીને માંદા પડશો ત્યારે કાઠિયાવાડની હવા જ તમને આરામ કરશે.”

દીકરાઓ વધુ બોલત, પણ દીકરાની વહુઓએ કહી દીધું કે વધુ માથાકુટ શી ? એમને જવું હોય તો જન્ય ને રહેવું હોય તો રહે ! એક વાત કહી દેજો કે પૈસા-ઐસાની આશા ન રાખે. શહેરના ખર્ચા પૂરા ન થાય ત્યાં બીજાને શું મોકલાય ?

દીકરાઓ મોઢામોઢ કહેવાની હિંમત ન કરી શક્યા, પણ પછી કાગળમાં લખી જણાવવાનો નિર્ણય કર્યો.

લીલાપુરથી જેમ એક દહાડો સારા શુકન જોઈને બંને નીકળ્યાં હતાં એમ એક દહાડો સારા શુકન જોઈને લાલચંદ શેઠ ને પસીવહુ રવાના થયાં. એ જ જૂનો ટ્રંક ને એ જ જૂનો કાથજો ! પસીબેન માથે મૂકવા જતાં હતાં, ત્યાં દીકરાની વહુઓએ કહ્યું : અઈય, પોળના લોકો મશ્કરી કરશે. એમ સામાન માથે ન લેવાય. મજૂર લેવા ગયા છે. ”

પા કલાકે મજૂર આવ્યો ને બધાં પોળ બહાર નીકળ્યાં, ગાડી કરીને રોશ્નને પહોંચ્યાં.

મા-આપને વળાવી દીકરા ઘેર ગયા ને એક પત્ર એ જ દહાડે લીલાપુર લખી નાખ્યો. એમાં એ પણ જણાવ્યું કે તમારા કાઠિયા-વાડીપણાથી અમે પણ કંટાળી ગયા હતા.

મા-આપને જ્યારે પત્ર મળ્યો ત્યારે લાભચંદ શેઠ નવી લાવેલી ભેંસ તપાસતા હતા, ને કહેતા હતા, “બહુ, છાશ-દૂધ ખાનારાંને ભેંસ વગર શે ચાલે?”

કાગળ વાંચીને મા રડી, પણ શેઠ તો જરાય ઉશ્કેરાયા નહી. એ તો નિશાળના માસ્તર પાસે જઈ ટપાલનું પત્ર લઈ આવ્યા, ને ભાંગલી ડાંડીવાળાં જૂતાં ચશ્મા કાઢી લખવા બેઠા.

પહેલાં તો ખુશી સમાચાર ને બીજી વાતો લખી ને છેવટે લખ્યું કે દીકરાઓ, સાચો કાઠિયાવાડી એકલપેટા ન હોય. એનાં ઘરમાં હુતો-હુતી જ ન હોય. એ તો ચાર ચાર પેઢીના સગપણની વિધવાઓના પેટમાં જર-બાજરી નાખી પોતે પછી જે મળે તે ખાય. મહેમાન તો એના ઘેર દેવતા ગણાય. ગમે તેવો કાઠિયાવાડી મહેમાનને દેવ ગણીને એનો આદરસત્કાર કરે ! તમારો જમાનો ભલે તમને ગમે તેવું શિક્ષણ આપતો હોય, પણ કાઠિયાવાડની ધરતી માથે તો પંડ્યોપિયાં પાક્યાં નથી ને પાકશે નહિ. તમે સુખેથી રહેજો ને અમારી ચિંતા કરશો નહિ. પ્રભુ પાસે હું તો એટલું જ માગું છું, કે તમને ફરીથી સાચા કાઠિયાવાડી બનાવે.

ટપાલમાં પડેલું આ પત્ર જ્યારે અમદાવાદ પહોંચ્યું ને ઝાંપડાની પોળમાં ફરવા લાગ્યું ત્યારે લાડકચંદે તાણું જ ધર બદલ્યું હતું. ટપાલવાળાએ ખૂબ મારી:

“લાડકચંદ લાભચંદ ક્યાં રહે છે?”

રસ્તા ઉપર જાહેલી એક સ્ત્રીએ લાંબો હાથ કરતાં કહ્યું :
“લાડકચંદ કાઠિયાવાડી ને ? ઉપર ત્રીજે માળે.”

લાડકચંદ બનરથી આવતો જ હતો. એણે આ સાંભળ્યું. ટપાલીના હાથમાંથી કાગળ લેતાં એણે પેલી બાઈને કહ્યું : “કેમ બેન, બોલતાંય આવડે છે કે નહિ ?”

“અરે એ કાઠિયાવાડી ! એમાં હું શું બોલી તે આટલો મિનન કરે છે ? એક વાર નહિ પણ સાત વાર કાઠિયાવાડી, જા !”

એટલામાં તો પોળનાં છોકરાં ભેગાં થઈ ગયાં ને હુરિયો કરવા લાગ્યાં. લાડકચંદ ઘરમાં ચાલ્યો ગયો. એને પોતાનું અપમાન હાડોહાડ લાગી ગયું હતું. એણે ગુસ્સામાં પિતાનો પત્ર ફેડયો.

પણ આ શું ?.....લાડકચંદના ચહેરા ઉપર એકદમ અભિમાન અને હર્ષની છાયા ફરી વળી. એ ધીરથી બોલ્યો :

“કાઠિયાવાડી ! એક વાર નહિ, દશ વાર કાઠિયાવાડી ! પછી છે કંઈ કહેવું ?”

આ શબ્દોમાંથી જાણે માનું ધાવણુ ટપકતું હતું.

૧૨. મૂવે મોટી પોક

વશરામ કુઆને ગઈ બળેવે ત્રણ વીસ પૂરી થઈ હતી, ને તેમણે હીરક વર્ષોમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. આ હીરકમહોત્સવની ઉજવણી માટે તેમનો દીકરો મણીઓ એમને મુંબઈ તેડાવતો હતો. કાર્ડ પર કાર્ડ, તાર પર તાર આવતા હતા. આમંત્રણપત્રોથી અકળાઈને, લોક-લાગણીને માન આપીને, તેઓએ મુંબઈ જવા માટે નક્કી કર્યું હતું. મહાપ્રસ્થાનનો મહિમાવંત દિવસ જોવા ગામના ઓઘડ મહારાજને ઓર્ડર પણ અપાઈ ગયો હતો. સારો વાર, સારી તિથિ આવી કે બીપડયા સમજો !

વાચકોને આ વાંચીને આશ્ચર્ય થશે. કેટલાક તો ઉતાવળે અખ-બારોની ફાઈલ ફેંદવા બેસશે; પણ ગુજરાતનાં વર્તમાનપત્રોની કટા-રોમાં રાષ્ટ્રનેતા, સમાજનેતા, ધર્મનેતા, કામનેતા તરીકે કયાંય વશ-રામ કુઆનું નામ વાંચવામાં આવ્યું નથી. મામા-મસિયાઈ કોઈ એ અંગે છાપામાં અપીલો, નિવેદનો, વિનંતિઓ કે વિખવાદો કંઈ કરતાં જોવાયાં નથી, ને કંઈ દુનિયામાંથી આ વશરામ કુઆ ટપકી પડ્યા, ને એમના હીરકમહોત્સવની વાતો થવા માંડી.

આકરો ન થા, ભાઈ. આ તો આજકાલની સુધરેલી રીત મુજબનાં અમારાં બાળુગાં હતાં. વાત તો સાચી એ છે, કે વશરામ કુઆ સડલા ગામના સિરતાજ હતા. એમનો દીકરો મણીઓ મુંબઈમાં કોઈ સારી પાયરીની નોકરી પર હતો. મણીઆની વહુ મુંબઈ રહેતી થઈ, અર્થાત એમ કહીએ કે કુઆએ જ રહેતી કરી; કારણ કે જ્યારે મણીઓ લોજનાં ભાણાં ખાઈ ખાઈ માદો પડ્યો,

ને રોજ જાણવારે પોતાનો ‘સિક રિપોર્ટ’ આપને મોકલવા માંડ્યો; ત્યારે વશરામ કુઆએ જ વહુને મુંબઈ મોકલ્યાં. એમણે તે વેળા કહેલું : ‘ભાઈ, અમે તો પાકાં પાન, આડોશી પાડોશીને ત્યાંથી વાટકી દાળ-શાક લાવી ચલાવી લઈએ, પણ મુંબઈજેવા શહેરમાં ધરના માણસ વિના, ધરની રસોઈ વિના, પારકી નોકરીના ઢસરડા કેમ થાય ?”

વહુ તો ગઈ એ ગઈ, પછી તો કુવાના સાજે-માંદે પણ ગામડામાં આવતાં બહાનાં કાઢવા માંડી. ગામડા ગામમાં આવતાં, એક બેકું પાણી લાવતાં એની છાતી ભીંસાઈ જતી. ઘંટીએ બેસતાં હાથમાં ચસકા ઊપડતા. ઘોવા જતાં માથામાં દુઃખાવો થતો. બીજી તરફ પરગજુ પાડોશીઓ પણ હવે આ રોજના દાળશાકના પરમાર્થથી કંટાળ્યાં હતાં. ડોસાની વાટકી ખાલી પાછી ફરતી. છેલ્લે છેલ્લે મોટો મંદવાડ આવ્યો, ત્યારે પાણી પાનાર પણ કોઈ નહોતું. આ ખખર મણીઆને પહોંચ્યા, ત્યારે તેને ત્રાસ છૂટ્યો.

છતાં મણીઆએ પોતાના ગામમાં કીર્તિ જમાવી હતી. હમણાં જ વીસ રૂપિયા ખર્ચી ચખૂતરો ચણાવ્યો હતો, ને થોડા વખત પર પોતાના ઘરને રંગરોગાનથી શણગાર્યું હતું. આપના જીવતાં જ એણે જાહેર કર્યું હતું, કે તેમના મર્ખા પછી સો આઠાણુ જમાડીશ, ધુમાડા બંધ નાત કરીશ, અને એક હવાડો બંધાવીશ.

પિતાની છેલ્લી માંદગીના સમાચાર મળ્યા ત્યારે મણીઆએ અને તેની વહુ વીજકોરે ક્યારે ગામ જવું, શું શું ખર્ચ કરવું, નાતમાં કોને કોને નોતરા દેવાં, કોને કોને કારજ પર આવવા કંકોતરીઓ લખવી, વહેલા કોને બોલાવવા, મોડા કોને બોલાવવા, મિષ્ટાન્નમાં શેરે કેટલું લી નાખવું વગેરે વગેરે મોડી રાત સુધી બેસીને વિચાર કર્યો. સાથે સાથે વીજકોરવહુએ આવતી કાલનાં કામની નોંધમાં કાળા રંગના બે નગરિયાં, પોલકા માટે અટલસ તથા પોતાની ચૂડીઓને સોનાની

એ ચીપો જડાવી લાવવાની નોંધ કરાવી. સાથે સાથે 'ધ્યાન ખેંચ્યું' કે નગરિયું જરા ઝીણું લાવજો, મતલબ કે ભરેલો ચણિયો દેખાવો જોઈએ.

રોજ સમાચારની રાહ જોવાવા લાગી. વીજકેારે પણ પાપડ, સેવ વગેરે પરચૂરણ કામેનો ઝડપથી ઉકેલ કરવા માંડ્યો, કારણ કે પછી શોક આવે તો કશું ન થાય. પણ ત્યાં તો કાગળ આવ્યો કે વશરામ કુવાને તો વળતાં પાણી થયાં છે, હવે ચિંતા કરવા જેવું કશું નથી, માટે ઉપાધિ કરશો મા !'

ખરેખર, મડાને માથે તે વીજળી હોય !

થોડે દહાડે મણીઆને ગામના શેઠની ચીડી મળી, એમાં લખ્યું હતું કે 'ભલા આદમી, સારું કમાય છે, પાંચ પૈસાનો જીવ થયો છે, તો બાપને આમ કમોતે કાં મારી નાખ ! થોડા દહાડાના મેમાન છે...તો એની સેવા-ચાકરીનો કંઈક અદોઅરત કર ! લોકમાં તારી ઠેકડી (મસ્કરી) થાય છે.'

૨

મણિલાલ ને વીજકેારવડુ વચ્ચે એ દહાડે વણી લંબાણ ચર્ચા ચાલી. મણિલાલે કહ્યું કે 'બાપને મુંબઈ નહીં ફાવે, દેશમાં જઈને વરસ બે વરસ કઢાવી આવ ! થોડા દહાડાના મહેમાન છે.' પણ આ વાતે વીજકેારને ગુસ્સે બનાવી. એને તાણ આવી ગઈ. બે દહાડા બાધુંપીધું નહીં. આખરે એવો નિર્ણય થયો, કે પિતાજીએ મુંબઈ આવવું. પછી તો મણીઆની રીત મુજબ કાગળ, કવર ને તારનો એકધારો મારો ચાલ્યો.

વશરામ કુઆ પ્રથમ તો મક્કમ હતા, પણ તાર-ટપાલના મારા પાસે એ હાર્યા. એમણે લખ્યું: 'ઠાલી મફતનો કાગળ-કવરનાં

ખરચ કરી, સરકારનાં ધર ભરીશ નહીં. હું સારા સંગાથે ત્યાં આવું છું.’

બીજે દિવસે એમણે ગામના કુશળ જ્યોતિષી ઝોલક મહારાજને બોલાવી કહ્યું: ‘ઝોલક મહારાજ, મણીઆએ મુંબઈમાં મોટી ખોલકી લીધી છે, તે ત્યાં જવું છે. સારું મુદ્દત જોઈ આપો.’

“અરે ખોલકી કે ખોલી?”

“ભાઈ, ખોલકો કહો કે ખોલી, જે કહો તે, મારે મન તો સરખું છે.”

કહેવાની જરૂર નથી, કે સારા મુદ્દતે, સારા શુકને વશરામ કુઆ સાગર ઝોળંગી મુંબઈ ખંદર પધાર્યા.

૩

મુંબઈ શહેર તો ચોરાશી ખંદરનો વાવટો. અરે, પ’ખીને માળા નાખવાની જગા ન મળે તો માનવીની શી વાત કરવી? છતાં મણીઆ પાવરધો એટલે એણે એક જાણીતી ધર્માદા ચાલમાં ખોલી મેળવી લીધેલી. આ ચાલમાં ચોવીસ ખોલીઓ આવેલી હતી. આ ખોલીઓમાં કાણુ કોણુ ગૈરાં સાથે છે, ને ક્યાં કાઈ સુવાવડે, હવા-ફેર માટે ગયાં છે, તેનું લિસ્ટ રહેતું. ગૈરા વગરની ખોલીઓ પ્રત્યક્ષશ્રમને નામે ઝોળખાતી. એ પ્રત્યક્ષશ્રમમાં આ ચાલનાં ભાકુ-આતોનાં વધારાનાં સગાં-સ્નેહીઓ સૂતાં-ખેસતાં.

વશરામ કુઆને એવી એક ખોલીમાં સ્થાન મળ્યું. એક ઝોરડો, બે છોકરાં ને રાચરચીલું. વળી નાનું વલુવારૂં એટલે કુઆને જમવાના બે ટંક સિવાય મણીઆની ખોલીમાં જવાનું ભાગ્યે જ બનતું. જુવાન વર-વહુ હોય ત્યાં પોતાનાથી કેમ બેસાય? મણિલાલ નોકરીથી

રતે મોડો આવતો ત્યારે બાપ પાસે કલાક-અડધો કલાક બેસી જતો.

સડલા ગામના આ સિરતાજને શરૂ શરૂમાં અહીં ઓછું ઓછું લાગતું, મન અકળાતું, વાતાવરણમાં સોડાતી જાજરની વાસ એમના નાકને ગુંગળાવતી. ગામમાં જે પાંચમાં પુછાતા-ડાહ્યા, મુરખશ્મી, માનવંતા ગણાતા, એવા માણસ અહીં ‘ડોસા’ ના સંબોધનના અધિકારી બન્યા હતા. નાનું છોકરું પણ એમની મૂંછોની, એમનાં અંગરખાંની, એમના નોડાની મશ્કરી કરતું. રસ્તે જતો ગાડીવાળો પણ ‘એ ગામડિયા રોંચા’ કહી સ્વાગત કરતો. ચક્કીનો લોટ, દાળ ભાતના ડબ્બા, ચા-પાણીના રગડા એમને માફક ન આવતા.

એક વાર કુઆએ દીકરા પાસે ફરિયાદ કરી ને પોતાના ગામ પાછા ફરવાની મરજી બતાવી. તો મણીઆએ રૌદ્રરૂપ ધારણ કરી કહ્યું: ‘બાપા, તમારી તો સાડે બુદ્ધિ નાહી કે? ગામમાં જઈને હવે મારું ખરાબ કહેવરાવવું છે? અહીં તમને તૈયાર ભાણું મળે છે, બગલાની પાંખ જેવાં કપડાં પહેરવા મળે છે. આખો દહાડો આરામથી પડ્યા રહેવાનું છે. ભગવાનનું ભજન કરોને.’

વાઘ જેવા વશરામ કુઆને ન જાણે મુંબઈનું પાણી લાગ્યું કે શું! મણીઆની આ વાત પાસે બિચારા દબાઈ ગયા. શહેરમાંથી ભજનસંગ્રહની ચોપડી લઈ આવ્યા, ને એમાં મન બેસાડવા માંડ્યું. વૈરાગ્યનો રંગ વધવા માંડ્યો. વહુ અને દીકરો સવારની રસોઈમાંથી વધેલાં દાળ-ભાત સાંજ માટે ઢાંકી મૂકીને ફરવા જાય કે સીનેમામાં જાય; તોય કુઆ કંઈ ન કહે. કહે પણ કેને? વહુ લાજ કાઢે. દીકરો બિચારો સવારે જાય તે સાંજે થાક્યો પાક્યો આવે. એ વેળા એની સાથે ટકટક શી!

થોડા દિવસથી તો વળી, પેલી બ્રહ્મચર્યાશ્રમવાળી ચોરડીમાં ગૃહસ્થાશ્રમનો પુનઃ પ્રારંભ થવાથી તેઓએ મેઢાને જંગમાં

આસન માંડયું હતું. મણીઆની ખોલીની બાજુના રવેશમાં એક કાટખૂણા-વાળી જગા ખાલી હતી. ખેડોંગની સીંગલ ગાદી નાખી કુઆની ખેઠક-ઊઠક ત્યાં શરૂ થઈ. આ કાટખૂણાવાળી જગા પર કેટલાય વૃદ્ધો આસન માંડીને જિંદગી ઉજળી ગયા હતા.

“મુંબઈમાં ટાઢ-તડકા આપણા દેશ જેવો નહીં. આ પાસેની ખોલીવાળાના બાપા મકનજી ડોસા પણ અહીં જ સૂતા-ખેસતા.” મણીઆએ કહ્યું. વશરામ કુઆની તો બોમડો બંધ થઈ ગઈ હતી. તેમણે ત્યાં આસન જમાવ્યું.

અહીં આસન પડ્યા પછી વશરામ કુઆને એક મહાન ધાર્મિક લાભ હાંસલ થયો. તેઓ યોગીની નિદ્રા અનુભવવા લાગ્યા. રાતના બાર સુધી લગભગ માણસોની આવ-જા રહેતી. વહેલી સવારથી જનજરૂ જનારાં શરૂ થતાં. કોઈકનું ઠેણું વાગતું, કોઈનું જળપાત્ર ઊલકાતું, કોઈની ચંપલનો ઘસડાટ કર્ણેન્દ્રિયને સાવધ કરી નાખતો. વળી ત્યાં તો ચપળ રામાઓનાં પગલાંની રમઝટ જામતી. કુઆ બિસ્તર સમેટી ખેડા થઈ જતા. બીનાં પગલાંની ધૂળભરી હારમાળા એમની સામે પથરાયેલી રહેતી. ત્યાં છોકરાં જાગતાં ને પછી એમનાં શૌચથી ઊલકાતાં પડીકાં છૂટતાં. ન્યુસપેપરનાં આ નવીન પ્રકારનાં બંડલથી કુઆ ત્રાસી ઊઠતા. કોઈ કુવડે અડધું વીટીને નાખેલું બંડલ બેચાર છાંટા પણ ઉડાડી જતું.

છતાં સેતુબંધ રામેશ્વર પાર કર્યો એ કર્યો; હવે જીવતા જીવે કાકાથી દરિયો પાર થાય તેમ નહોતું. દીકરાની કીર્તિનો સવાલ હતો. પોતે તો પાકું પાન, પણ દીકરાને આખી જિંદગી મેંણાં સાંભળવા પડે. માણસ ધન તજે, રાજ તજે, સિંહાસન છોડે; પણ કીર્તિનો વ્યામોહ છોડતો નથી.

વશરામ કુઆની અત્યારે એ જ પરિસ્થિતિ હતી, એમની

બજારની ડાબલી તો દહાડામાં દશ વાર છોકરાં ઉમાડી જતાં, તે જ્યાર વાર ઠેમે ચડી જતી. દિન આખાના અનેક ત્રાસ એમને સંતપ્ત કરતા. બણી વાર એ નિર્ણય કરતા કે સાંજે તડ ને ફડ કરી નાખું, પણ સાંજે દીકરાનું થકલ મેં જોઈ એ શાન્ત થઈ જતા. મનમાં વિચારતા:

“ભાઈ, મુંબઈની દુનિયા છે. લોહીનાં પાણીને પાણીનાં લોહી.”

૩

વશરામ કુઆ હવે ધીરે ધીરે મુંબઈગરા બનતા ચાલ્યા છે. ગટરની ગંધ, બજારની સોડમ, કુવડોનાં પડીકાંની ફેંકફેંક—સર્વ તરફ એમણે સમભાવ કેળવ્યો છે. પહેલાં ચકકીનો લોટ ફાવતો નહોતો, બાજરાનો રોટલો ને દૂધ તો સાંજે જોઈએ જ એવી એવી ટેવો દૂર થઈ છે; સાંજે વલુ ચાર ભાજિયાં ને એક કપ ચા મોકલાવે, તેય પૂરતું થઈ જાય છે.

પણ શરીરનો કસ ઓછો થતો જતો હતો. કફ અવારનવાર થઈ આવતો. તાવલી ભરાઈ જતી. અમે જ્યારે અમારા ગામના ગૌરવવંતા કુઆને મળવા ગયા ત્યારે એમની સ્થિતિ જરાક ન્યુમેનિયાવાળી હતી. કુઆ બિચારા અડધા થઈ ગયા હતા. સિંહ જેવા સાદ, તગતગતું મેં બધું અદશ્ય થઈ ગયું હતું. મણીઓ ભારે ચિંતા રાખતો હતો. ચાર દહાડા ધરમાં સુવાડયા, પણ જીવાન વલુ બિચારી કવી મૂંઝાય! કુઆ પાછા ચાલના કાટખૂણામાં સૂતા. મણીઆએ આડા ટાટ બાંધી હવાની લહેરોને રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. રાતે પાંચ પંદર ટીપાં કેફનાં આપી દેતો. ડોસાએ જિંદગીમાં દારૂનો છોટો તો શું ગંધ પણ નહીં લીધેલી: એટલે અસર સારી થતી!

કુઆએ એ વેળા અમને એક જૂનું પરખીડિયું આપ્યું ને કહ્યું: “ભાઈ, દેશમાં જ તો નારણના બાપને આ કાગળ પહોંચાડજે!”

“કુઆ ! તમારા હીરક-મહોત્સવનું બાપણુ તો નથીને ?”

ડોસા હસ્યા, પણ એ હાસ્ય છેલ્લું હતું.

ખીજે દિવસે અમે મળવા જઈએ તે પહેલાં અમને ખબર મળી કે વશરામ કુઆ વહેલી સવારે ગુજરી ગયા હતા. છેલ્લી વેળાએ મણીઆએ શું સેવા-ચાકરી કરી ! શું દાકતર-સર્જન તેડ્યા ! વાહ ભાઈ વાહ !

અમે ખરખરે ગયા ત્યારે વીજકાર એના નગરિયાના રંગ માટે પતિને ઠપકો આપી રહી હતી. કેવો ભૂખરો ને કાચો રંગ કરાવ્યો ! ખીજી બધી તૈયારીઓ થઈ ગઈ હતી. ડોસાની સેવા-ચાકરી માટે બે દહાડાની રજા ન આપનાર શેઠે પંદર દહાડાની રજા મંજૂર કરી હતી.

“ભાઈ, બધું રંગેચંગે પતી જાય, એટલે ગંગ નાહ્યા. માઆપનો જીવ ગતે ગયો સમજ્યા.’ શું ભાઈ મણીઆની ચિંતા !

અમે પાછા વળ્યા ત્યારે જોયું તો ચોરડીના તે જ ખૂણામાં કાટખૂણાની જગામાં, એક ખીજા ડોસા પોતાનું આસન જમાવી રહ્યા હતા.

શિયાળાની ઠંડી લહેરો લાલીમલીનાં શુદ્ધ ગરમ સ્વેટરને ભેંટી રહી હતી. અમને એ વેળા વશરામ કુઆએ આપેલો પેલો કાગળ યાદ આવ્યો. અમે જિજ્ઞાસા ન રોકી શક્યા. એમના મૃત આત્માની માફી ઇચ્છી એ ઉઘાડ્યો. એમાં કેવલ બે પંક્તિ જ હતી :

“ચકુ શેઠ, જીવ્યા-મૂવાના રામરામ ! મારી એક સોનેરી નમ્ર સલાહ છે, કે કોઈ માઆપ મુંબઈ આવશે મા !”

મણીઆએ પોતાના શિરછત્ર પિતાશ્રીની પાછળ જે વલોપાન કર્યા, ભાગોળથી જ ગામમાં પેસતાં જે મોટી પોક મૂકી, એ બધું ખરેખર એની પુત્ર તરીકેની લાગણીને શોભા આપનાર હતું. વીજકાર વહુએ જે ભયંકર રીતે છેડા વાર્યો, જાગ્રિયાં લીધાં ને ફૂંકેલા મૂક્યો, એ અન્નેડ હતો.

વશરામ શેઠના મૃત્યુ કરતાં આ દીકરા અને વહુને માટે સહુને લાગી આવ્યું. સહુ આશ્વાસન આપવા લાગ્યાં:

“ભાઈ, એ તો પાકું પાન હતું. લીલી વાડી મૂકીને ગયા છે.”

“પણ ભાઈ, માથાનું ઢાંકણ ગયું ને? દુકાળ તો ગમે ત્યારે પડે તોય ભારે પડેને!” બીજો સૂર પુરાવતો.

મોટી રોકકળ પછી સહુ શાન્ત થયાં, ત્યારે મણીઆએ ગામના શેઠને બોલાવી કહ્યું: “કાકા, જુઓ હું વ્યવહાર-વટનો અનળ છું. તમારે મારી પડખે રહેવાનું છે.”

“ભાઈ, એમાં કહેવાપણું ન હોય. તારો-મારો અંગંધ કંઈ આજકાલનો છે? પણ વખત જરા આરીક છે. ખર્ચા સહેજે ખમણા.....”

“એની ફિકર નથી.” મણીલાલે જાતી કાઢીને કહ્યું: “આપાનો જીવ ગતે જાય, તે ફરતાં ગામડાંમાં રંગ રહી જાય, એટલે ભયો ભયો. કાલ કોઈ કહેવા ન આવે કે ભાઈ એ કંજુસાઈ કરી હતી.”

દશ દહાડા પહેલાંનો મણીઓ જ જાણે આ નહોતો રહ્યો. એના દીકરાએ એક સારી શાળામાં દાખલ થવા માટે આગ્રહ કરેલો, પણ મણીઆએ સાફ સાફ ના પાડેલી, કારણ કે એમાં ને બીજી શાળાઓની ફીમાં રૂપિયા બેનો ફેર હતો. બીજી કરકસર પણ બનતી કરતો. દવાદાર

પણ ધર્માદા દવાખાનાનાં જ સદાકાળ લેતો. ફંડકાળા વખતે ગરીબ ખતી જતો, ને આજે એ હજાર-બે હજારનો ધુમાડો ફવી હોંશથી કરી રહ્યો હતો ! કારણ કે આપનો જીવ ગતે કરવાનો હતો ને !

“ભાઈ, મેમાનને ઘીમાં ઝખોળીને રાટલી પિરસવાની રાખી છે ને ?” ઉકડ શેડે પ્રવેશ કરતાં કહ્યું : “મહેમાન તો ઘર પ્રમાણે આવશે ને ! પણ ઘીમાં જરા ધ્યાન રાખજો. પેસા ફૂલા શેકના ઘેર ઘીએ કચ્ચરધાણુ વાળી નાખેલો. મારે દીકરે ઓતાએ વેળટેબલ ઘાલી દીધું હતું.”

“ઉકડ કાકા, ઘી તો તમારે જ લાવવાનું છે. અને આપણે તો રાટલી નહીં પણ મિષ્ટાન્નનો વિચાર છે.”

“ભાઈ, મારે ક્યાં વેપાર છે ? પણ તેં કામ ચીધું તો ક્યાં વગર ક્યાં છૂટકા છે ? તારો ને મારો સંબંધ કંઈ આજનો છે ?” ઉકડકાકા સત્યવાદી હતા. ઘીનો વેપાર કરતા નહોતા, કેવળ કમીશન જ ખાતા હતા.

મિષ્ટાન્નની વાતને ગામમાં પ્રસરતાં વાર ન લાગી. સુખડિયાઓએ નાતના આગેવાન પાસે કમીશન આપીને પણ કામ મેળવી આપવા વિનંતિઓ કરી. પાછલે આરણેથી સહુ આવ્યા ને ગયા. એકની ખચર ખીજતે પડે શી રીતે ? આખરે વાલમ કદોઈને લઈ શેડ મણીઆને ત્યાં ગયા.

“કાં મણિભાઈ ? આ વાલમને લેતો આવ્યો છું. મીદાઈ તો ઝોના આપતી. ખાનાર જિંદગી સુધી યાદ કરે.”

“ભલે, ભલે ! મારું રૂકું લાગે એવું કરજો !”

“અરે મણુભાઈ, એમાં કહેવાનું નહીં. ખરચનારના દિલના

પર આધાર છે. આ ગામમાં તો લલલલાનાં માઆપ હજી લી'અડે લખડે છે. છોકરાં પણ સુખડીનો કકડો પામ્યાં નથી. ”

અને પછી તો ધમાધમ શરૂ થઈ. ઘાંટાઘાટ, મારામાર, હોહા આરંભાઈ. દિશાઓ માત્ર બધીર થઈ ગઈ રોકકળથી, ને પછી જમી જમીને પેટ પણ બહેરું થઈ ગયું.

રંગ રાખ્યો ! મિઠાઈનો સ્વાદ દાઢમાં રહી ગયો. ને વાલ ! અરે, આ ગામની ફેટલીય સ્ત્રીઓ સાડલામાં વાટકા ધાલી ધાલીને ધર લઈ ગઈ. વાઘરાંનાં ઝડિયાં પડ્યાં. માગણુનો પાર ન રહ્યો.

અર્યા જોઈને વીજકાર અકળાઈ ગઈ : “અરે, લોક તો ઉભરાઈ નીકળ્યું છે. જીવતાં તો કોઈએ જાણ્યું નહીં, ને મરે મોટી પોક મૂકવા આ બધાં ક્યાંથી આવ્યાં ? હવે તો મૂડી બધી ગઈ, વધારાના માગી લાવેલા રૂપિયા પણ અર્યાઈ ગયા, ને હજી તો મહેમાનનાં ભાતાંપોતાં બાકી છે.”

“ જુઓને આ રિવાજ ? ખાવા કરતાં ભાતાંપોતાંની વધુ રામાયણ ! અત્યારે રેલગાડીના જમાનામાં વળી ભાતાંપોતાં શાં ? મન તો થાય છે, કે ચોખ્ખી ચટ ના સુણાવી દઉં.”

“ ના, ના. આટલું કર્યું ને હવે કાચરી માટે કંઈ જમણું બગાડાય છે ? મારો ચંદનહાર છેને ? લઈ જાઓ, વળી વખત આવે નવો થઈ જશે.”

વશરામ કુઆને ઉઝળીને મણીઓ જ્યારે મુંબઈ જવા ઉપડ્યો ત્યારે તેનાં ખીરસાં ખાલી હતાં; પણ એના શરીરમાં ધીમી તાવલી ભરાણી હતી.

૧૨. મહાજન

એ દહાડાની આ વાત છે; જો કે અહીં જૂની તો નહિ જ; પાંચેક દશકા પહેલાંની, જ્યારે મહાજનનાં કર્મ-ધર્મની શાખ જખરી હતી, મહાજનના નામની તો મલક આખામાં ફેં ફાટતી. મહાજનનો ખોલ એ આપનો ખોલ ! મહાજનની આણ એ મહારાજની આણ ! મહાજન કોપે એ દહાડે લગ્ના ભૂપતિને પણ સામે પગે મનામણે આવવું પડે !

મહાજન એટલે મલક આખાનો મોવડી ! દુકાળ-સુકાળનું એને દુઃખ-સુખ ! ગરીબગરબાનો એ ખેલી ! સાળ-માંદાનો એ સથવારો ! મૂંગા જીવો ને ખોડાદોરનો પાલણુહાર ! બળિયોએ એવો, કળિયો પણ એવો ! એ રૂંદે તો પ્રજા આટા-લૂણ પણ ન પામે ! એ તૂટે તો ઘીની નદીઓ વહે, દુકાળ સુકાળ થાય !

મહાજનની આવી પ્રતાપી શાખ ! એ શાખની સાથે ખેલવાનું મન, એક દહાડો મોરખીના માથાભારે એક મોમનાને (મેમણુ) થયું. ગાહું એક માછલાં ભરી મોરખી તાપાના મકનસર નામના નાના ગામડે પહોંચ્યો. ગામ નાનું એમ મહાજન પણ નાનું ! મુસલ-માન-ગરાસિયાની વસ્તી તો ચાર ઘરની પણ ગાહું આખું ડલવી મોમનાએ માછલાંનો વેપાર માંડ્યો.

ગામમાં કાળો કળેળાટ થઈ રહ્યો. મહાજન જીવતું હોય ત્યાં આ થાય ? પછી કાલ દેહરાં-દેવની આખર કોણ રાખશે ? મહાજનની પત જાય ? નાનું એવું મહાજન ગામ-ગોંદરે આવ્યું. મોમનાભાઈને

વિનવ્વો: “ભલા, આ ધંધા અહીં ન શામે!” પણ એણે આ ઠંડી વાત સામે હુંકાર કર્યો: “સહુ સહુનાં ખાજ સહુ ખાય. બાંધી મૂકીએ ચાલ્યા જાઓ, નહિ તો કાછડી-પોતડી મૂકીને ભાગવું પડશે!” મહાજનનું સત ઝંખવાણું. મહાજન વિચાર કરવા પાછું ફર્યું.

એવે ટાણે વનની અવધમાં વાતો કરતા કુંવરજી કાકા શૈય જઈને ચાલ્યા આવે! પાંચ હાથ લાંબી કાયા. હાલ જેવી છાતી. કાળા જેવું માથું. લીંબુની ફાડ જેવી આંખો. કાકા ગામ-ગોંદરે ફૂવાકાંઠે હાથ-પગ ધોવા બેભા રહ્યા, પનિહારીઓ કાળો કકળાટ કરી રહી હતી. કાઠિ વૃદ્ધાએ કાકાને બધી વાતની જાણ કરી. કાકા ચડપ લઈને બેભા થયા ને મોમના પાસે જઈ પહોંચ્યા. એમણે વિનવણી કરી: “ભાઈ! મહાજનના ગામમાં આ ધંધા ન ચાલે! લાજ-આબરૂ સાથે ઘર ભેગો થઈ જ, એમાં અમારી ને તારી બંનેની શોભા છે!”

મોમનો મગર પારેવાની જેમ ઘૂરક્યો: “એ કાકા! તું ઘર ભેગો થઈ જ! અહીં તારા આપનું રાજ નથી. હાલવા માંડ, નહિ તો પોતડી પકડવી ભારે પડશે!”

તોય કાકા નરમાશથી બોલ્યા: “ભાઈ, હું કુંવરજી હોંક! મહાજનની વતી બોળો પાથરું છું. એના સતની સાથે રમત ન હોય! આજે તું છે; કાલ બીજો અવળચંડાઈ આદરે! માટે ભાઈ, ઝટ ગાડું ભરી લે!” પણ પેલો માને કે?

કાકા જેમ વિનવણી કરતા ગયા એમ પેલો ચડતો ગયો, “અરે, ગામનું મહાજન મોં વકાસીને પાછું ગયું, તો વળી આ કુંવરજી કિસ ખેતકી મૂલી?”

કાકાએ ફરી એક વાર કહ્યું: “એ ભાઈ, અમારે તો પ્રજા માત્ર સરખી. હિંદુ કે તુરક સહુનું પેટ પાળવાનું. એકબીજાની આમન્યા રાખવાની. એકબીજાનાં દિલ ન દુભાય એમ રહેવાનું.”

પણ પેલાને માથે કાળ લમતો હતો. એણે કહ્યું: “રાજદેવડીએ જઈ રાડ નાખો.”

“રાજદેવડી અહીંથી દૂર છે. અધાં કંઈ ત્યાં પહોંચી શકે છે? મહાજનની આમન્યા રાખ! ગામ આખાની રંડવાળ, દુઃખી દરિદરનો એ પાલણુહાર. આજ તું અમારી આબરૂ લોપે, કાલે વળી કાઈ હાલતે અગરે એન-દીકરીની આબરૂ લોપે. માટે માની જા. નંઈએ તો જન-આજરીનો જોગ કરી આપું. ધરમમાં કાઈનું દિલ દુઃખવાનું કહ્યું નથી.”

પેલો એકનો એ ન થયો.

“એમ કે? અબ્યા ત્યારે માટી થજે!” કાકાની આંખોમાં હીંગળોક વરસ્યું. કાયા તાડ જેવી થઈ ગઈ. શૈય જવા લીધેલો બેઠેરીએ લોટો હાથમાં સુદર્શન ચક્રની જેમ તોળાઈ રહ્યો. તોયે મોમનાએ મમત ન મૂક્યો. લોટો ઝીંકાયો ને મેમણનો ખોપરીનાં કાચલાં લોહીના કાદવમાં રમવા લાગ્યાં.

“હત તારીના; મહાજનનું માન પણ જાળવતાં ન આવડ્યું! મહાજનના ગામને પાદર મારે સગે હાથે આ કાજો કામો?” કુંવરજી કાકાએ બળાપો કર્યો. એક તરફ હત્યાનું પાપ કપાળે ચોટ્યું એનો ડંખ ને બીજી તરફ બાર મલકમાં મહાજનની શાખ જાળવાઈ એનો સંતોષ; એ બે લઈ કુંવરજી કાકો ગામ ભેગો થયો.

આ કાકાએ જ એક વેળા પાણીના પૂર આડે દેહની પાળ બાંધી નાના-મોટા દોહસો જીવ અચાવેલા અને પૂરા પાંચ કલાકનાં શેક-તાપ પછી શુદ્ધિમાં આવેલા. કાકા ઘણીવાર કહેતા. “આપ! આપણે કાણ? મહાજન!”

૧૩ છેલ્લો પ્રયોગ

પશ્ચિમમાં સૂર્યદેવતા પોતાની કળા સંકેલી લેતા અને સૂરજમુખી પુષ્પો પોતાનાં મોં ફેરવી લેતા એટલે આવાજની આરતીનો શંખનાદ ગગન ગળવતો, અને ગામને છેડે આવેલી આવાજની મદુલી અનેક ભક્તજનોથી ઉભરાઈ જતી. આવી જ કાંઈ એક અબ્બણી સંધ્યાએ આવાજ આ ગામના અતિથિ અન્યા હતા. અને પછી તો ગામલોકના હેતપ્રીતથી તેઓ અહીં જ વસ્યા હતા.

આવાજની કચેરી આખો દહાડો ધુમાડાના ગોટાઓથી ભરેલી રહેતી. સોનાના, રૂપાના, પિત્તલના એમ અનેક જાતના હોકા ત્યાં પડ્યા રહેતા. જેવો અતિથિ એવો હોકો. ચારે વર્ણુ માટે એમના દરવાજા ખુલ્લા રહેતા.

આરતી ગિતર્યા બાદ કચેરી જામતી, અનેક જાતની વાતો થતી, ચર્ચાઓ છેડાતી અને ધીરેધીરે ભક્તજનો વિખરાતાં. એક દિવસની વાત છે. રાતના અગિયારેક વાગ્યા હશે. લગભગ તમામ ભક્તો ચાલ્યા ગયા હતા. આવાજ પણ ધૂણીમાં છેલ્લું છોડિયું નાખી એના અજવાળે સૂવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા.

અચાનક કાંઈનો પગસંચાર સંભળાયો. આવાજએ તીણી નજરે જોયું તો કાંઈ ત્રીસેક વર્ષનો યુવાન લપાતો છુપાતો ચાલ્યો આવતો હતો. આવાજએ ધૂણીમાં એક છોડિયું વધુ નાંખ્યું. અગ્નિના અજવાળામાં કાંઈ કાંતિમાન યુવક આવતો દેખાયો. યુવાન ખૂબ જ રૂપાળો હતો. મોટું ને કંઈક ભરાવદાર એનું ગૌર મોં આકર્ષક હતું. કામળ હાથ ને ખોલવાની છટા એને રૂપવાન ઠરાવવાને પૂરતાં હતાં. પણ

આવું રૂપ તો સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેને હોય; આવનાર:યુવાનના ચહેરા ઉપર પુરુષની ભવ્યતા કરતાં સ્ત્રીની કામળતા હતી.

“મહારાજ, શરણુ લેવા આવ્યો છું.”

“કાણુ છે બેટા ?” બાવાજીએ હેતુપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો.

“મહારાજ, ભૂલી ગયા કે ? નગરશેઠનો પુત્ર. આઠ દહાડા પહેલાં જેનો બીજો લગ્નોત્સવ ઉજવાયો હતો એ હતું.” યુવાને નમ્રતાથી પોતાનો પરિચય આપ્યો.

“તો બેટા, આટલી રાતે અહીં કેમ ભૂલો પડ્યો ? ચોરત રાહ જોતી હશે !” બાવાજીના શબ્દોમાં હજીય સંસારી સુખદુઃખના યડધા હતા.

“ભૂલો નથી પડ્યો મહારાજ, હવે તો કાં તો મારો ઉદ્ધાર કરો, કાં તો મરતી વખતના આશીર્વાદ આપો.” યુવાનની આંખોમાં આંસુ હતાં.

“કાં ભાઈ, મરવાની એટલી શી જરૂર પડી ?”

“દેવ, તમે તો ધર્મપિતા છો. તમારાથી છુપાવ્યું શા કામનું ? મહારાજ, અમુલ્યપ દોલતનો હું ધણી છું. પિતાનો એકનો એક પુત્ર છું. પિતાએ મારું લગ્ન પાંચ વર્ષ પહેલાં કર્યું, પણ સંતાન ન થયું એટલે હમણાં બીજું લગ્ન કર્યું. રૂપ રૂપના અંબાર જેવી સ્ત્રીઓનો હું ધણી છતાં મારે સંતાન જ નહિ.” યુવક થોડી વાર થોભ્યો !

“બેટા, દવા કરાવ ! ઈશ્વર કૃપા હશે તો સંતાન થશે.”

‘મહારાજ, હજી મારું કહેવાનું બાકી છે, બન્ને સ્ત્રીઓ સંપૂર્ણ છે, ખામી કેવળ મારામાં છે. કુદરતે મને જ પુરુષત્વ આપ્યું નથી. પહેલી પત્ની સતી સ્ત્રી છે. એણે મારી ખામી જાણીને પણ પોતાની

ગત ઉપર દોષ વહોરી લીધો. લોકોએ તેને વંચ્યા કહી, પણ એ ન મૂંઝાણી. પણ પિતાશ્રીની મૂંઝવણનો પાર નહોતો. એમણે મને ખીણ વાર પરણાવ્યો. નવી સ્ત્રી કામનો અવતાર છે. આઠ દહાડાનું મારે વ્રત છે, એમ કહી આઠ દહાડા તો ખેંચ્યા. આવતી કાલે આઠ દહાડા પણ પૂરા થાય છે. મહારાજ, કાં તો માર્ગ સુઝાડો, નહિ તો મરવાની રજા આપો !” યુવાન એક નિરાધાર સ્ત્રીની જેમ રડી રહ્યો.

બાવાજી આકાશ સામે જોઈ કંઈ વિચારમાં પડી ગયા. આકાશના તારાઓને કંઈ પૂછી રહ્યા હતા. કેટલીક ક્ષણો એમ ને એમ વીતી.

“મહારાજ, ત્યારે ઈલ્લા પ્રણામ. ”

“શાના ઈલ્લા પ્રણામ ? થોભ બેટા ! ઉતાવળ ન કર ! ઊભો રહે, અને મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ.” યુવાન માથું નમાવી ઊભો રહ્યો.

“અદાર દિવસનો પ્રયોગ છે. આ લક્ષ્મ આપું છું. બાવામાં ઘીનો શીરો, પીવામાં ઘી. અખંડ અલ્પચર્ચ પાળવાનું. બોલ કબૂલ છે ?” બાવાજીએ પૂછ્યું.

“મહારાજ, આ તો નાનો બાળક પાળી શકે તેવું છે. મારા દર્દ માટે તો કહો તો આનાથીયે અનેકગણું સહન કરવાનો તૈયાર છું.”

“બેટા, આટલું જ ગળવજો ! તારી ને મારીબેની લગવાન લાજ રાખશે.”

બાવાજી ઝોળામાંથી કંઈ લઈ આવ્યા. નિરાશ યુવાન હોશમાં ને આશામાં નમસ્કાર કરી એના માર્ગે પડ્યો. બાવાજીએ ધૂણીની પાસે શરીર લંબાવ્યું.

પંદરેક દિવસ વીતી ગયા. પેલા યુવાનના દિલમાં પ્રવેશી રહેલું યૌવન ફાટફાટ થઈ રહ્યું છે. એની ભ્રમરો ખેંચાઈ ગઈ છે. નાબુક બાલુમાં કોઈને કચડી નાખવાની ચળ આવી રહી છે. આંખમાં મદને ઘેરો ઘાલ્યો છે.

હવે તો બે જ દિવસ બાકી હતા. ત્રીજા દિવસે તો આનંદ આનંદ વર્તાઈ રહેશે. આજથી એને પોતાના સંસારસુખનાં સ્વપ્નાં આવી રહ્યાં હતાં.

એક જ રાત આડી રહી. આકાશમાં શુકલપક્ષનો ચંદ્ર ચમકી રહ્યો હતો. મલયાનિલ ચારે તરફ ડંડક પ્રસારી રહ્યો હતો. યુવાન શયનગૃહમાં સૂતો હતો. એની પાસેના પલંગમાં પ્રથમ પત્ની સૂતી હતી. એની પછી નવી પત્નીનો પલંગ હતો.

આખા દિવસના કામકાજથી થાકેલી પ્રથમ પત્નીની આંખો મીંચાઈ ગઈ હતી. યુવાનને સ્વપ્નાં સતાવી રહ્યાં હતાં. નવોદાને મદન તપાવી રહ્યો હતો. આશાભરી એ નારીને મન આ વાયદા પોતાની અદ્દેખી શોકવ્રતો કોઈ પ્રપંચ હતો. પથારી એને તપાવી રહી હતી. એ પલંગમાં આ પડખાથી તે પડખે ફરી રહી હતી.

અચાનક મેડીના છાત્રમાં માળો ઘાલીને રહેલા કબૂતરના માળા ઉપર કોઈ નિશાચર પંખીએ ત્રાપ મારી. કબૂતરે બ્રમાબ્રુમ કરી ઝડપ્યાં. યુવાન સફાળો બેઠો થઈ ગયો. નવોદા તો જાગતી જ હતી.

“જાગે છે કે શું?” પતિએ ધીરેથી પ્રશ્ન કર્યો.

“જેના ભોગ લાગ્યા તેને જાગવાનું જ હોય. ડહાપણ તો કેટલું છે? અને મર્દાનગી નહોતી તો એક સ્ત્રીની જિંદગી બરબાદ કરતાં પહેલાં તમારું ડહાપણ ક્યાં ગયું હતું?”

“મદાનગી!” યુવાનના સતેજ થયેલા પુરુષત્વને જાણે સ્ત્રીએ પડકાર કર્યો. કયો સાચો પુરુષ આ પડકારની સામે સ્વસ્થ રહી શકે? ભરમના પ્રયોગથી દેહનો આજુએ આજુ ઉશ્કેરાઈ ગયો. વચમાં પ્રથમ પત્નીની પથારી હતી. એને જાળંગ્યા સિવાય શી રીતે અવાય?

યુવાને પોતાનો પગ લંબાવ્યો, નવોઢાને એના ઉપર ખેસી જવા કહ્યું. હાથી સૂંઢથી કાઈ તણખલાને ઉપાડી લે એમ એણે સ્ત્રીને ઉપાડી લીધી.

એને દશેક મિનિટ પસાર થઈ; સ્ત્રી ખેલાન ખનીને પથારી પર પડી હતી. પુરુષ ઊઠ્યો. એનો દેહ બળી રહ્યો હતો. સામે જ શીંકા ઉપર ગોરસનું માટલું હતું. તૃષાથી આખો દેહ તપી રહ્યો હતો! એણે આખું માટલું મોઢે માંડી દીધું.

“હાશ, હવે શાંતિ વળી!” આખું માટલું પૂરું કરતાં યુવાને હાથ પહોળા કર્યા. માટલું નીચે પછાડ્યું. રીઠું માટલું ફૂટ્યું તો નહિ, પણ અવાજ ખૂબ મોટો કર્યો. પ્રથમની પત્ની જાગી ઊઠી. એની અનુભવી નજરે બધું જોઈ લીધું. એણે પુરુષને તરત બાવાજી પાસે જવા કહ્યું. શરીરમાં ખૂબ ઠંડક હતી. યુવાને લટાર મારવાનું યોગ્ય ધાર્યું.

૪

ત્રીજો પહોર પૂરો થતો હતો. બાવાજી જાગ્રત થવાની તૈયારીમાં હતા, ત્યાં યુવાન આવી પહોંચ્યો.

“ગુરુજી, પ્રણામ!”

“શું છે વળી બેટા?”

“ગુરુજી, આપે તો બધી બધી કરી મને હેરાન કરી નાખ્યો હતો. આજે બધું તોડી નાખ્યું. અહા, મદાનગીનો ખરેખરો પરચો બતાવી દીધો!”

“ ચરી તોડી ! અભચર્ય તોડ્યું ! નાદાન છોકરા ! તે સત્યાનાથ નોતર્યો !!! ” બાવાજીએ ગુસ્સે થઈ યુવાનને એક તમાચો ચોડી દીધો.

“ ચાલ્યો જ, જલદી બરભેગો થા ! તારો કાળ નજીક છે. અરેરે ! તે બાવાની ઝોળી પાપથી ભારે કરી. આજથી નવા ભીમસેનો ને નવા પૃથ્વીરાજો પેદા કરવાનો આ પ્રયોગ મારે બંધ ! પ્રતિજ્ઞા ! ” બાવાજીએ ઝોળીમાંથી એક પોટલી કાઢી અગ્નિમાં હોમી દીધી.

યુવાન બીકથી નાઠો, ઘેર પહોંચતાં જ જૂનું માટલું ફસડી પડે એમ ફસડી પડ્યો. એનું પ્રાણપંખી બે ક્ષણમાં ઊડી ગયું. આખા ગામને જગાવતી પ્રાણપોક બાવાજીની ઝૂંપડીએ સંભળાણી.

બાવાજી એકદમ ઊભા થયા. હાથમાં ચિપિયો લીધો ને જંગલને માર્ગે ચાલી નીકળ્યા. સવારનો સૂર્ય જ્યારે ઊગતો હતો, ત્યારે બાવાજી કેટલાય આગળ નીકળી ગયા હતા.

૧૪. શાન્તાનુ' સગપણ કર્યું

ઉષાદેવીના લાલચોળ અધરોપડ પર સૂરજદેવે જ્યારે પહેલું પહેલું ચુંગન ચોડ્યું ત્યારે વશરામપુરને પાદરે કાસમનો ટપ્પો આવીને ઊભો રહ્યો.

ગામના પાદર પર દિન દિન વૃદ્ધિ પામતા ઉકરડાની પાછળથી, મોડી મોડી શૌચ જવા નીકળેલી રાંડીરાંડો કાઢતી નજરે ન ચડી જાય તેમ પસાર થઈ રહી હતી. દળાણું-ખાંડાણું કરીને પેટ ભરતી કા વિધવા માતાની ઘંટીના આવતા સુર કાસવાળાના લલકારમાં ફૂંચતા જતા હતા.

ગામમાં ખાસ કંઈ ધમાત્ર જેવું ન રહેતું. રોશનથી પાંચ ગાઉ દૂરના આ ગામડાનો ધંધો-ધાપો પડી ભાંગ્યો હતો. અહારથી રળી-કમાઈને આવેલાઓએ અહીં અંગણ આંધ્યા હતા, બાકી આખું ગામ નાનાં માટીનાં ખોરડાંઓથી ભરપૂર હતું. ચારામાં મોટે ભાગે નવરાઓ ગામગપાટામાં વખત ગાળી જીવન ટૂંકું કરતા.

આવા ગામને પાદર કાસમનો મોંઘો ગણાતો ટપ્પો આવીને ઊભો રહે, એટલે તેમાંના મુસાફરો માટે આખા ગામનું માન વધતું. કાસમનો ટપ્પો લાવવો એ સાધારણનું કામ નહોતું.

ટપ્પામાંથી ત્રણ જણા હેઠા ઊતર્યા. એક તો ગામના લાણુજી શેઠ અને બીજા એ મહેમાન. બન્ને મહેમાને 'ઘરિની કેપ' ની ઢાંચની ઊંચી કાઠિયાવાડી પાંધડીઓ પહેરી હતી. કપડામાં ખોસ્કીનો વપરાશ વધુ હતો. રેશમી કોરનું ધોતિયું તો ઝટ આંખમાં ખૂંચી જતું.

ભાણુભાઈએ કાસમને ભાડાના પૈસા ચૂકવ્યા ને મહેમાનોને રોશને લઈ જવા વખતસર હાજર થવા સૂચના કરી.

ત્રિપુટી આગળ વધી, અને ગામની બગ્ગરને વીધતી ભાણુ શેડના ઘેર ગઈ. ગામના ગણ્યાગાંડ્યા મહેમાનોમાં કાસમના ટપ્પામાં આવેલા મહેમાનો મહત્ત્વના લેખાયા.

૨

ભાણુ શેડનું ખોરકું આ ગામમાં મોભાદાર લેખાતું. પાંચમાં ભાણુ શેડ બરાબર પુછાતા કબિયા ને કંકાસમાં તો એકકા. એમને ત્રણ દીકરા: એક અમદાવાદમાં મીલમાં નોકરી કરે, બીજો અંગ્રેજી ભણવા ભાવનગરમાં રહે અને ત્રીજો નાનો ઘર આંગણે.

ભાણુ શેડના દીકરા એટલે સરજનાં અજવાળાં, એને કંઈ આભણું ધરવાની જરૂર રહે! ત્રણે ઘોડિયામાંથી ઝડપાયેલા. ભાણુ શેડનો એક એક દીકરો ઘરમાં વલુ લાવવા સાથે એ પાંચ હજારનો કરિયાવર લાવેલો. વલુનાં માન-મોભો પણ એ કરિયાવરથી નક્કી થતાં.

અધું તો અધું; પણ ભાણુ શેડને ઘેર એક દીકરી હતી ભગવાને ભાણુ શેડ પર બધી મહેર કરી હતી, પણ આ વાતમાં ઉપાધિ કરેલી.

લગભગ આવીસ ગામના જોનારા એક જ વરસમાં આવી ગયા હતા. ઘેર મહેમાન આવે અને ભાણુભાઈ દીકરીને 'બેન' શબ્દથી સંબોધે એટલે ઘરમાં જાણ થાય કે આજે ખાસ જોવા આવનાર મહેમાનો આવ્યા છે; કારણ કે સામાન્ય વ્યવહારમાં ભાણુભાઈ દીકરીને 'રાંડ, લેણિયાત, ઉકરડી, છપરપગી' શબ્દથી સંબોધતા.

ગમે તેમ પણ આજના મહેમાન પર જાજરો મદાર હતો. ભાણુભાઈ પોતાની માલમિલકત બધી ગણાવતા જતા હતા.

વાતવાતમાં 'આ બેનના લગ્ન વખતે કન્યાદાનમાં દેવું છે, આ બેનને વીર પસલીમાં દેવાનો અમારા મોટા દીકરાનો વિચાર છે,' એમ ટકોર કરતા જતા.

મહેમાનોને ખાસ ઓરડામાં સ્થાન આપ્યું. ભાણુજીભાઈની તો વંશાવળી ચાલુ જ હતી. પોતે કોને સલામ ભરે છે ને ક્યા ગામના હાકિમ એને ઓળખે છે, એ વાત કહેવામાં જરા પણ નહોતા ભૂલતા.

ભોજન વેળાએ તો ખરેખર ઘી અને દૂધની ગંગા-જમના વહી નીકળી. અડધી થાળી તો ઘીથી ખીચોખીચ. અડધા શેર ને અઘોળના ભાવનું ઘી આજે ભાણુજીભાઈ પાણીના રેલાની જેમ વહેવડાવતા બેઠા મહેમાનો તો છક્ક થઈ ગયા. ઉપરથી ખાસું શેર શેર ભંસનું તાજું દૂધ, ઉપર જવંતરી અને સુગંધી કાથાથી મધમધતું પાન-ખીંગ.

મહેમાનો ભાણુજીભાઈની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

એ વાગે બેન શાંતાને તૈયાર રાખવાનો ખાનગી સરકયુલર ભાણુજીભાઈએ ઘરમાં આપી રાખ્યો હતો. અને એ મુજબની તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી.

પણ એ વેળા શાન્તાનો ચંદ્રેરો જીદો ઇતિહાસ કહેતો હતો. એની આંખોમાં વિષાદ હતો, ચહેરા પર મંજવણનાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો હતાં. આ ખોટી ટાપટીપથી એ હવે થાકી ગઈ હતી. પ્રદર્શનની પૂતળી થઈ દરરોજ હાજર થવું, ને પોપટની જેમ પદાવેલા સવાલોના જવાબ આપતાં હવે તો એની જીભ ડૂંચો થઈ ગઈ હતી.

શાન્તાનાં માતૃશ્રી વાળની ટાપટીપથી વિરુદ્ધ હતાં. ઘરમાં વહુ-આફની વાંકી પાંથી પર સાસુજી માછલાં ધાતાં, પણ શાન્તાને માટે તો પ્રસંગને અનુકૂળ તૈયારી રાખવામાં માતૃશ્રી પાછાં ન પડતાં.

મહેમાન ગામડાંનાં હોય તો જડો પહેરવેશ, કપાળ સુધી ઓઢણું ને ધર્મના ભણતરની વાતો થતી.

શહેરના હોય તો શહેરમાંથી આણી રાખેલાં ચીપિયા ને પીન, વાંકી સંઘી ને રાસતરંગિણી ને ગરબાના અબ્યાસની વાતો થતી. શાન્તા એક નાટકના એક્ટરની જેમ તૈયાર થતી. કદી આ સ્થિતિથી એ મૂંઝાતી, રેતી, ત્યારે માતાનો ધુરકાટ ને પિતાની થોંટથપાટ એને સલામત ન રાખતાં.

એ વાગ્યા ને શાન્તાને સગપણના મેદાનમાં હાજર થવાનો પ્રસંગ આવી ખડો થયો. શાન્તા તૈયાર થઈ. એની ભાભી સાથે એને મહેમાનને ચાહ આપવા જવાનું હતું.

દીવાનખાનામાં મહેમાન ગોઠવાયા, કે શાન્તા ધીરે પગલે આવી. પગનાં ઝાંઝર રણઝણાટ કરી રહ્યાં હતાં. મહેમાનોની આંખો શાન્તાના દેહને ચુટવા લાગી.

થોડી વારે પ્રશ્ન પુછાયો: ‘એન ! તમારું નામ શું ?’

‘શાન્તા.’

‘તમારી ઉંમર કેટલી ?’

‘ચૌદ વર્ષ.’ શાન્તા આ જવાબ આપવામાં થોથરાણી. એને લાગ્યું કે એક દર્શક આંછો બોલાઈ રહ્યો છે.

‘સારું, કંઈ રાસ, ગરબા કે સીવવું પરાવવું આવડે છે ?’

‘હા, બધું શીખેલી છું. બોટાદકરની તરંગિણી પણ મોઢે છે. શીવણ-ભરત પણ આવડે છે.’

‘સારું, જાઓ એન !’

શાન્તા ગઈ. મહેમાનોની દૃષ્ટિ એના પગલાંની ગતિને માપી રહી હતી. એના દેહના વળાકર, માપને, ઘાટને, કસાઈ બકરાની ખરીદી પહેલાં તપાસે તેમ, તેઓ તપાસી રહ્યા હતા.

શાન્તા ગઈ. ભાણુજીભાઈના દેહમાં શ્વાસ માતો નહોતો. એમની દૃષ્ટિમાં આજીજી હતી. દીકરીનો ગાપ થવું એ જાણુ ગુનો નહોતો ! ભાણુજીભાઈએ મહેમાનો કંઈ બોલે તે પહેલાં બોલવું શરૂ કર્યું.

‘શેઠ, હું તો ઢોંગમાં માનનારો નથી. લોકો કન્યા હોય ખીજ ને બતાવે ખીજ, તેવી વાત મારી પાસે નથી. અને વળી કહે કંઈ ને વર્તે કંઈ તેમ પણ નથી. અત્યારથી જ કહી દઉં છું કે એ હજારનું ધરણું, એક હજાર રોકડા ને ખીજું મારી શક્તિ મુજબ. હવે તો મારી લાજ તમારે હાથ છે.’

મહેમાનો જાંચાં ખોરડાં, મોટા કરિયાવર, ચાળીમાં વહેલી ગંગા - જમનાને નહોતા ભૂલી શક્યા. એમણે ‘હા’ પાડી ને બોલ બોલાયા.

મહેમાનો ત્રણ દિવસ રહ્યા, પણ મગદૂર છે, કે ભાણુભાઈ સહેજ પણ વિખુટા મૂકે ! ગામના લોક સાલા ઈર્ષ્યાળુ, કંઈ ને કંઈ બકી નાખે. ત્રણ દિવસે મહેમાનો વિદાય થયા, ત્યારે ભાણુભાઈ સાથે જ આવ્યા. ચાંદલા કર્યા પછી જ એમને નિરાંત હતી.

મહેમાનો ઘેર પહોંચ્યા, ભત્રીજા રતિલાલને સમજાવ્યો કે : ‘દોકરા, તારું નસીબ જગ્યું. કન્યા શું, તું તો સોનાના ઢગનો ધણી થયો.’

‘પણ કન્યા કેવી ?’ પાડોશીએ પ્રશ્ન કર્યો.

‘સહેજ ભીને વાને, પણ એ તો શહેરમાં આવશે એટલે રંગ ફેર થઈ જવાનો !’

‘ઘાટ કેવો ?’

‘આપણા ઘરને શોભે તેવો ! આપણે ક્યાં નાગા થઈને નાચવું છે ?’

‘ઉંમર કેટલી ?’

‘૧૫ થી ૧૬, પણ પહેરેઆદે સુખી ને ભરભાઈયાં ધરનું બાળક એટલે કાઠું તો હોય જ.’

આખું ઘર એ દહાડે ઈડરિયો ગઠ જીત્યાના આનંદમાં મલકાતું હતું.

૧૫. વ હું

જાણે કોઈજાની કૂદતી સરિતા સાગરના ગંભીર રૂપમાં ફરવાઈ ગઈ! ન ગતિ, ન ગાન. જાણે નિર્જીવ નિઃશબ્દ જીવન મંડાવું!

કાલે પિતાને ઘેર જે કસરવ કરતી કોકિલા હતી, આગણામાં દોડતી મગલી જેવી જે ચંચળ હતી, વાતમાં જે ખૂબ ચિત્તાવલી હતી, જેને પોતાનાં માન ને મમત્વ હતાં, પોતાનો જ સ્વભાવ ને સ્વાભિમાન હતાં, આજે એ તમામ ઓટનાં પાણીની જેમ ઓસરેલાં જણાતાં હતા.

જાણે પોછાં ફફળાવતા ચંચળ ખંજન પક્ષીને કોઈએ જાદુથી સ્થિર કરી દીધું. નાચ કરતાં અંગોને જાણે લકવો મારી ગયો. નવનવ ભાવે ચમકતા લાલ ચટક ચીમકીઓવાળા મુખ પર કોઈએ જાણે શાહીનો પટ મારી દીધો.

ગળામાંથી અવાજ નીકળતો નથી. શબ્દોથી ય શ્વાસ વધુ સંભળાય છે: પગલાંથી ઝંઝર વધુ ઝંકાર કરે છે.

ક્યાં ગઈ એ કુમારિકા ! ક્યાં ગઈ એ પ્રકૃતિની લાડકવાયી ખાલિકા ! ક્યાં ગયો એનો હર્ષોન્માદ ! ક્યાં ગઈ એની આશા ! ક્યાં ગયું એનું જીવન !

એ જન્મી ત્યારથી નહોતી જાણતી, કે મારે શું કરવાનું છે. પોતાની માને ઘૂંઘટ કાઢતી જોઈ એ મૂંઝાતી, એની શખવત શાંતિ જોઈ એ ગુસ્સે થતી; એથી વધુ એ કશું નહોતી જાણતી.

બોળી કુમારિકા હતી- સરખો સાહેલોઓ સાથે એ આનંદનું

જીવન વ્યતીત કરતી હતી. એને લાગતું હતું કે જગત સદાય આવું હસતું ને ખીલતું રહેશે. આ મોં સદાયે વગર પડે હસ્યા કરશે, આ લાખા વગર પ્રતિપદે બધા પર જાદુ કર્યા કરશે, આ પગોને તો નાચવા આડે કુરસદ જ કર્યા મળશે ?

...ને બોળી કુમારિકા પાસે એક દહાડો ખૂબ ધરેણું આવ્યાં. માઆપ વધુ ને વધુ ઢાડ કરવા લાગ્યાં. કુમારિકા હરખાઈ: ‘અહા ! જીવન કેવું મીઠું છે ? આટલું શરીરસૌંદર્ય, આટલી તાજગી અને એના ઉપર આ અલંકારો ? કેવી ખુશનશીબી !’

આ નવનવાં ઢગલાખંધ વચ્ચો, નવું શીવણ, નવીનવી ઝીક-કટોરી. બધુંય પહેરીને કુમારિકા થનગની ઊઠી; એક વખત હવા સાથે નૃત્ય કરી લીધું,

૨

થોડો વખત વીત્યો, ને શરીરે પીડી ચોળાઈ.

રે બોળી છોકરી ! કાં હરખધેલી બની ગઈ ? જીવન પર આટલી મસ્તી ? આટલું ગુમાન ?

ત્યાં તો આંગણામાં ધુમાડાના ગોટેગોટા વળવા લાગ્યા. લગ્નના મંત્રો શરૂ થયા.

માતાએ લગ્નનો અર્થ સમજાવ્યો, ‘બેટા ! આથી ય વધુ સારું ત્યાં હશે. બધુંય નવું-બધુંય તાજું.’

મોં પર મોટો ધુંધટ ઢંકાયો, કુમારિકાની પહેલી અને છેલ્લી એ મુક્તિપળ ! એ મૂંઝાણી, પણ માતાના આશ્વાસને શાંત રહી.

કાઈ કદાવર પુરુષ મુખમાંથી કંઈ બળડતો હતો, સામે અગ્નિ લજ્જકતો હતો.

મુખ બંધ કરીને, ચાલવાનીય પૂરી સ્વતંત્રતા છીનવી લઇને, બંધન બાંધીને એણે કેટલાય અભિમન્યુના ચક્રવા લીધા.

વાળાં છેલ્લી વખતનાં વાગીને બંધ થઈ ગયાં. ભેગાં થયેલાં લોક જમીને વિદાય થઈ ગયાં, પણ કુમારિકાની દશા હજી મૂંઝવણુ ભરી હતી; પણ થોડા વખતમાં છૂટીને ખૂબ નાચીશું એ આશાએ એ શાંત બેસી રહી.

રથ ઊપડ્યો ને કુમારિકા તેમાં ઝીંકાઈ.

અભણ્યા ગામને પાદરે સંખ્યાની ફૂંકફૂંક વળી ગઈ કે કંટાળીને કુમારિકાએ શરીરપરનો વસ્ત્રનો ઠરેરો દૂર કરી નાખ્યો. લાંબો કેશ-પાશ એક વખત ઢીલો કરી હવામાં વીંઝી લીધો.

એકદમ કિકિયારી સંભળાઈ...

‘વહુ, આમ ન થાય.’

કુમારિકા આશ્ચર્યથી બેઠી રહી. શું ન થાય એ ન સમજાયું. એણે બોલનાર તરફ એક મુક્તહાસ્ય કર્યું. એ ખડખડાટ હતી.

‘તમે વહુ છો, એમ ન હસાય!’ એથી વધુ સખ્ત અવાજ આવ્યો.

કુમારિકા મૂંઝાઈ: હું વહુ, મારાથી ન હસાય? હસવા ને ફરવાથી રોકવાનો કોઈ ને મને શો હક્ક? વહુ બનવું જીવનની એ કઈ એવી પરિસ્થિતિ છે, કે આ અત્યાચારો ને અનાચારો આપોઆપ ઊગી આવે છે? શું વહુ બનવાની સહેલી ને સરળ રીત કોઈ નથી? એને બોલનારની અસબ્યતા તરફ તિરસ્કાર પ્રગટ્યો. ને એ ત્યાંથી ઉતાવળે જવા લાગી. ઘેર અગાશીમાં જઈ સ્વતંત્ર હવાનું આસ્વાદન કરવાની ઈચ્છા પ્રગટી. એણે એકદમ ચાલવા માંડ્યું.

‘વહુ, કંઈ સમજો કે? તમારો લાજ મલાળો ક્યાં? આમ ન ચલાય, તમારું ઘર લજવાય છે.’

કુમારિકા છંછેડાઈ પડી, અહા! આ કેવો જંગલી દેશ! ચાલવા, બોલવા, હસવામાંય ઘર લજવાય! ‘વહુ’ એનો અર્થ શો?

અરે! વહુને માથે આવો જીલમ? વહુથી ન ચલાય, ન હસાય, ન બોલાય!

૩

રાત્રિના દીપકો પ્રગટયા. કુમારિકા આજે આવા વલણથી નિરાશ હતી. એણે ન શણગાર કર્યો કે ન કેશ ગુંથ્યા.

એક સખી ધીમે પગલે પાસે આવી: ‘જહેન! વખત થતો જાય છે. કપડાં ઠીક કરો, વાળ બોળી લો, ચાંદલો કરો, અલંકાર પહેરો. વાહ! આ રૂપ કેવું દીપશે! અરેઅર તમે તો જાદુ જ કરવાનાં.’

‘શા માટે જાદુ કરવો, ને જાદુ કરવા આ બધો ઠંડરો શા માટે?’

‘બોળાં છો જહેન! પતિને રીઝવવા એ દરેક પત્નીની ફરજ છે.’

‘અને રીઝવવાનો વખત તે અત્યારે રાત્રે? દિવસે નહીં?’
કુમારિકા મૂંઝાતી પ્રશ્ન પૂછી રહી હતી.

‘જહેન! દિવસે તો વાત પણ ન થાય, લાજ ખેંચી રાખવી પડે, મર્યાદામાં રહેવું પડે, પતિદેવનું મોં પણ ન જોવાય.’

‘ત્યારે ગુનેગારની જેમ રાતે જ બધા વંશ લજવવાના?’

પણ પછી કુમારિકા પણ સલામત ન રહી શકી. એક મોટા બાંટા સાથે સાસુજનો ધપ્પો પીઠમાં પડ્યો.

રાત્રિના દીપકો અત્તરની સુગંધિવાળા પવન સાથે વધુ ને વધુ આલિંગી રહ્યા.

નવવધૂ બનેલી કુમારિકા આજે તો ક્યાંય દેખાતી ન હતી. રસોડાના એક અંધારા ખૂણે ધુંધટ ખેંચી એ આગ સાથે ખેલતી હતી. એને સખ્ત ફરમાન હતું, લાજ-મર્યાદા જળવવાનું; જોકે, સસરા, નણ્ણદોષ બધાથી ચોરની જેમ ધ્રુપાઈને રહેવાનું.

નવવધૂએ પિતામાતાને આ ફરિયાદ કરી : ‘લીંબડું જ્ઞાન સાસુના સીતમે નષ્ટ થાય છે. આ માનમર્યાદાઓએ તો જીવતર ભારે કર્યું છે. કોઈ માર્ગ કરી આપો !’

માઆપે કહેવરાવી દીધું, ‘બેટી, અમારાથી કંઈ ન થાય. શાન્તિથી સહન કરી લેજો !’ જાણે કસાઈના ઘેર વેચાયેલા ઘેટાને રખારીએ સાંત્વન આપ્યું.

એ આ બધું સહન કરી રહી-જીવનમાંથી પ્રાણ કાઢીને, દિલમાંથી અરમાન ફેંકીને, મગજમાંથી માન વિદાય કરીને. વાસ માણસોના શંભુમેળામાં એ કચડાઈ મરી.

પાંચ છોકરાં થયાં, ને એ લાગ્યશાળી મનાઈ. આરામનો દો ન મળ્યો, ને આગરદારની દીકરી કહેવાઈ; પણ દીકરા અને દીકરી વચ્ચેના ભેદનો કાયડો જીવનભર ઉકેલતી જ રહી.

એક દો એ મરી ને ચિતા ખડકાઈ; અગ્નિ ભભૂકી ઊઠ્યો.

આગરદારની દીકરીના સ્વામીએ ઘેર લાપસી ખાઈ, બીજી કોઈ અબગા સાથે કંકુના કર્યા.

ભારતની આ મહત્તા જગેજગ ગવાઈ. ભારતનું સતીત્વ વખતે જાણ્યું. એ સતીત્વની ઊની ઊની રાખ પર બેસી પુરુષવર્ગે પોતાનું સ્વાભિમાન ગાયું અને સંસ્કૃતિનો વિજયધોષ કર્યો; કારણ કે જગત સ્વતંત્ર કરવા નિકળેલા સપૂતોના ધરની આ પરતંત્રતાને પાશવી; કહેનાર કોઈ દીર્ઘદ્રષ્ટા ન મળ્યો !

ભારત દેવનો દેશ કહેવાયો !

૧૬. સોનાની મેડી

એ સોનાની મેડી હતી. અલગત, એનો માળ લાકડાનો હતો, ફર્શ પથ્થરની હતી, આરીઆરણાં કાચનાં હતાં, ને સીલીંગ સીમેન્ટની હતી: છતાં સહુ એને સોનાની મેડી કહેતા.

એ સોનાની મેડી શહેરના પ્રસિદ્ધ બજારમાં આવેલી હતી. આ બજાર અદ્ભુત હતું. તાજ પુરાયેલા બસો-પાંચસો પાગલોથી જેમ પાગલબાનુ ગાજતું રહે, એમ આ બજાર રોજ-બ-રોજ ગાજતો રહેતો. આગ લાગ્યા જેવી હોહા, લૂંટાયા જેવી ભાગાભાગ, મારા-મારી જેવી ધમાલ ને હુલ્લડ જેવી છટા સદા ત્યાં જોવામાં આવતી. શાન્તિનું અહીં નામોનિશાન નહોતું. ફાટેલા ડોળા, અસ્તવ્યસ્ત કપડાં, વિખરાયેલા વાળ, ખસી ગયેલી ટોપીઓ ને મોંમાંથી જેમ આવે તેમ બીભત્સમાં બીભત્સ શબ્દો: આ ત્યાં હાજર રહેનાર માનવીઓની ખાસિયત હતી.

છતાં એ બજાર જગતના શાણાઓનો બજાર હતો. ડહાપણના ઈજ્જતદાર વકીલો, સંસ્કારના કેકેદાર નેતાઓ, ને સંસ્કૃતિના પૂજારી સાહિત્યકાર એના સભ્ય હતા. દાકતરો, લેખકો, ઇજનેરો, શિક્ષકો પણ અવારનવાર હાજરી આપી એની શોભા વધારતા. આ સિવાય શહેરના નામાંકિત શ્રીમંતો, જાણીતા ધર્મવીર ને ઉદાર દાનવીરોથી ઘેરેને હાલીમવાલી ને હામકેકાણા વગરના એના સભ્યો હતા. ઘાસલેટની ફરી કેરનાર, ચાર આનાની દાળ-ભાતની થાળી ખાઈ જીવનાર કે સવાર-સાંજ મજૂરી કરી પેટ ભરનાર કારીગર એમાં અચૂક આવતા.

આવા અદ્ભુત બજારની વચ્ચે સોનાની મેડી આવેલી હતી. આ સોનાની મેડી માટે કહેવાતું કે અલાઉદ્દીનના ફાનસથી પણ વધુ ચમત્કારી છે. અરે, જેને ઘેર ખાવાના સાંસા હતા તે જેસીંગ-ભાઈ, આજ મેડીના સભ્ય થઈ આજે કરોડપતિ બની ગયા. બંને મોટરો, ચાર ચાર બંગલાઓ, અદ્ભુત સમૃદ્ધિ, નોકરચાકરનો રાફડો આ બધું એને આભારી હતું. ચાર તો દેવમંદિર બંધાવી એમણે સાત પેઢીને માટે સ્વર્ગમાં રિઝર્વેશન મેળવ્યું હતું. ચાર યાત્રાસંઘ કાઢી દાનવીરનું બિરુદ હાંસલ કર્યું હતું.

આજ પેઢીનો શકરો, હોટલવાળો ચારઆનાના ચૈસા પણ નામે લખતો નહોતો. એ શકરાશેફની પાર્ટીઓમાં, જલસાઓમાં, કળા-કેન્દ્રોમાં આજે ખોલખોલ હતા. દર ઉનાળે કાશ્મીર તો એ જવાનો. મુંબઈ તો અડવાડિયે ને પખવાડિયે, ને કાશ્મીર-મુંબઈની મોજી તો વાહ ભાઈ વાહ !

અને આ જમાનો તો ચૈસાનો છે. ચૈસા હોય તો જ પ્રતિ-ષ્ઠા મળે, પાંચમાં પુછાઈએ; લોક જીલખ્યે કરતા રહે ને કાઈ સભામાં પ્રમુખ તો કાઈ સોસાયટીમાં સંરક્ષક બની શકાય. ચૈસા વિનાનો પુંજીઓ, ને ચૈસાવાળા પુંજીરામ. પુંજીરામ ગવંડર સાથે સલામું કરે ને પુંજીઓ તો ટકે શેર વેચાય.

ચૈસાને અને આ મેડીને ખૂબ ધનિષ્ઠ સંબંધ હતો. અને એટલે જ આ મેડીને અઢારે વર્ષ સોનાની મેડી કહેતું.

ફેટલાક પેટબળ્યાઓ એને જુગારનો અડો કહેતા. એના માટે બે કડવા ખોલ કહેતા. પણ સત્યવાદી રાજ નળ ને ધર્માવતાર રાજ યુધિષ્ઠિર પણ આ રમતા, ત્યાં પછી બીજાને શો વાંધો ? એ તો ન મળે નારી તો બાવાજી બ્રહ્મચારીવાળો ઘાટ હતો. અહીં અનુભવ તો લઈ જુઓ, અરે, કન્યાઓવાળા પણ સટોસિયા મુરતિ.

યાને પહેલો નંબર આપે. સ્ટોરિયો એટલે રંગીલો રાજા ! અમન-અમન, નાટક-જલસા, એના ચાલુ જ. લલે માથે દશ હજારનું દેવું હોય, પણ એ તો કરતો હોય એ કંઈ જ જવાનો. દેવાળું કાઢતાં નહીં ડરનારો, પણ દિલદાર માટે તો કાઢી વાતની કમીના નહીં રાખવાનો. પ્રતિષ્ઠા, પ્રમાણિકતા, નીતિ ને ન્યાય પૈસાનાં અનુસંગી માની વખત પડે એ કોઈની પરવા નહીં કરવાનો. સૂર્યને ફરતાં જેટલી વાર એટલી એની પાઘડીને ફરતાં વાર.

નાતવાળાનું નાત જમે ને મુસાલાઈનાં વા-પાણી જેવો આ ઘાટ. અરે, જેમ કાળી-લીલમાં એક બે ચોરી કર્યા વગરનો મુરતિયો પાસ થતો નહીં, એમ ફટલાંક માખાપ તો એકાદ બે વાર દેવાળું કાઢ્યા વગરનો મુરતિયો જ પસંદ ન કરતા.

૨

અમારા ધરની પડખે રહેતો રમણ એક દહાડો નિરાશ થઈને ઘેર આવ્યો. એની બૈરી કુસુમ સાત દહાડાથી બનારસી સાડીનો તકાળો કરી રહી હતી. બચ્ચાનાં ફોક માસ્તર પટેલ એન્ડ કુંઠ માંથી લાવવાના વાયદા ચાલી રહ્યા હતા. ભારત નાટક કંપનીનો નવો ખેલ સાથે જોવાના અખાડા તો ગરી જ હતા. ત્યાં રમણના ભાગ્યનું ચકકર ઊંધું ફર્યું.

બિચારો રમણ આજે નોકરી ખોઈ ખેડો હતો. આ કડકાઈના જમાનામાં શેડે નામું હાથે જ લખી નાખવાનો નિર્ધાર કર્યો, એજ માત્ર રમણનો ગુનો !

‘અરેરે ! કરી, કરી ને ન કરી, એનું નામ નોકરી. લલમન-સાઈ, વફાદારી કે મહેનત હવે કોઈ જોતું નથી. બસ હવે નોકરી

નથી જ કરવી, હલે ભૂખે મરવું પડે !’ રમણે પોતાનો ગુસ્સો ઠાલવતાં કવિ નર્મદની જેમ ટેક લીધી.

કદાચ રમણની તૈયારી ભૂખે મરવાની હોય, પણ કુસુમ ભૂખે મરવા હજી તૈયાર નહોતી. એણે ધીરેથી કહ્યું : ‘ નોકરી નહિ, હવે વેપાર કરજો !’

‘ વેપાર ?’ રમણનું કરમાયેલું મોં ખીલી ઊઠ્યું. પણ તરત જ એને ખ્યાલ આવ્યો કે વેપાર કરવા તો મૂડી જોઈએ. આપણી પાસે સીંગલ કાવડિયું પણ નથી. એણે પોતાની મુશ્કેલી રજૂ કરતાં કહ્યું :

‘ પણ વેપાર કરવા મૂડી જોઈએ ને ?’

‘ તમારી વાતો જ નમાલી છે. મર્દ છે કે કોકાણ ? આ કરશનભાઈ પાસે અરીણ ખાવા અધેલો પણ ક્યાં હતો ? ને આજે ફટલો છવ છે ? ૧૮ હજારનાં તો ઘર કર્યાં, મોટર લાવ્યા ને એમની મંગુ માટે તો એ.....’ કુસુમે એક લટકો કર્યો.

અર્જુનનો વિષાદ શ્રીકૃષ્ણે દૂર કર્યો, એમ કુસુમના શબ્દો સાંભળી નિરાશ રમણ સતેજ થયો. એ ઊભો થયો. કુસુમને એક વખત બાથમાં દબાવીને બોલ્યો :

‘ હા હા, કરશન તો પેલા બગરમાં, સોનાની મેડીથી કમાયો. આપણે પણ ત્યાં જઈશું. થોડીક મૂડી ભેગી થશે કે પછી કોઈ બીજનેસ ખોલીશું.’

ને બીજે દહાડે રમણ સોનાની મેડીને ગ્રાહક બન્યો. ભોળા કુસુમના શબ્દો કળ્યા. જોતજોતામાં તો એનું રૂપ બદલાઈ ગયું. એ મેલોધેલો રમણ ક્યાં ને આજે ગ્રાહક ઈન્કિયાનાં ધોયેલાં ચક્રચકિત પોશાકવાળા રમણશેઠ ક્યાં ? અને કુસુમના તો ઠાક બૂઝો ! મારા

મહેરબાન કુસુમપુરની રાણી પણ એ દરસા આગળ ઝાંખી પડે ! હીરાની બંગડીઓ, હીરાની ચુક, નીલમનાં એરીંગ ને પન્નાની વીંટીઓ.

સોનાની મેડી તો સત્યયુગના કલ્પવૃક્ષ જેવી, અલાદીનના જાદુઈ જ્ઞાનસ જેવી.

૩

આવી સોનાની મેડી પર એક દહાડો એક લેખક સાહેબ પધાર્યા. એમના રોમેશમમાં એક જ નાદ ગુંજતો હતો.

‘ નોકરી કર્યે કે પગારમાંથી મહિને પાંચ દશ બચાવે તાલે-વંત ન થવાય. જગતમાં જેટલા પૈસાદાર થયા છે, એ સાહસકર્મથી થયા છે. માટે સાહસ કરો ! સાહિત્યના નાદમાં નાહક હેરાન થયા. અરે, ધન ઉપાર્જન કરો !’

એ સાહસ માટે એમણે સોનાની મેડી પસંદ કરી. સોનાની મેડીના ગ્રાહકોના જૂથમાં એ ભણેલા લાઈ જઈ બેઠા, ત્યારે તો એક નવો રસ જામી ગયો. મધપૂડા પર જાણે પથરો પડ્યો.

‘ લો, આ લેખક મહાશય પણ આવ્યા. અરે ! લાઈ, આ મેડી પર તો કેણુ ન આવે ? તમે તો જુઓ જ છો ને, લલા પ્રતાપ આ મેડીના કે આ ચોથીવારની સમજી ચપટીમાં લઈ આવ્યો, અને હવે તો પાંચમી વાર કે છઠ્ઠી વાર પરણવું પડે તો પણ વાંધા નથી. મારી મોટર ને મારા બંગલામાં ક્યો બેટીનો બાપ ન અંગમ ?’ પ્રેમચંદ શેઠ વાતના શ્રીગણેશ કર્યા. એમના સૂરમાં સાહસનો નાદ ગાજતો હતો. શરમ તો બાપગોતરમાં એમને સ્પર્શી નહોતી. એમના આગળના ચાર દાંત ચાલ્યા ગયા હતા, ને વાળ તો કલપના લીધે કાળામેશ લાગતા હતા.

‘ શેઠ, તમારી ઉંમર કેટલી ?’

‘ અરે, એજ પુરાણું રોઢણું. ઉંમરને શું જુઓ છો; બંદાને

જુઓને ? આમ મને થયાં તો બાવન ને બે, પણ આ કાચાં બેસેલ જીવાનિયાં કરતો જખરો છું હો.’

‘ પણ તમારાં લગ્ન વૃદ્ધ લગ્ન કહેવાય. ’

“ ના રે ના. મેં તો જીવાન સાથે લગ્ન કર્યાં છે. મારી સમજી તો હજી કાચી કળી છે. બાર ને બે ચૌદ ને વધુમાં વધુ સોળ વર્ષની.” પ્રેમચંદ શેઠ ‘ કાચી કળી ’ શબ્દ એવા હાવભાવથી બોલ્યા કે સંસ્કૃતિને સંસ્કારમાં માનનાર લેખક મહાશયને સૂગ ચઢી આવી. આ માનવીને મન સંસારમાં મા-બેનથી લઈ દેવ-દેહરાં સુધી કોઈ વસ્તુ પવિત્ર નહોતી, કોઈ માનનીય નહોતી.

પણ એમ સૂગ ચઢાવે કેમ ચાલે ? તો તો આ મેડીનો દાદરો જ ચઢવો નહોતો. આ તો સાહસકર્મની દુનિયા હતી. એવા તો અનેક સાથે સંપર્ક સાધવાનો હતો, જેમની પાસે ગાળ સિવાયના શબ્દો, લુચ્ચાઈ સિવાયનો વર્તાવ ને તોછડાઈ સિવાય સન્માનની વસ્તુ નહોતી. એમણે ‘ જળકમળ ’ નું દ્રષ્ટાંત યાદ કર્યું. નીરના સાગરમાં પણ કમળ કેવું અલિપ્ત રહે છે ? લેખક મહાશયે મન કપજે રાખી ધીરે ધીરે પૂછ્યું :

‘ શા લાવ રહ્યા ? ’

‘ લાવના લાવ. ’

‘ ધારણા ? ’

‘ મંદી. ’

‘ મારવું કે નહીં ? ’

‘ ઉધડતા બજારે. ’

‘ કંઈ રૂખ. ’

‘ રૂખ તો તેજની, પણ કાલ સ્વપ્નું મંદીનું હતું. ’

‘ પેન્નો જોશી તો ચોકકસ કહેતો હતો. ’

લેખક મહાશયને આ સવાલ-જવાબમાં બહુ સમજ ન પડી. કહ્યું : “ થોડી ગાંસડી મારી વતી લેજો. ”

‘ લેખક મહાશય, ઘેરીને પૂછીને આવ્યા છો ને ? કેટલાં ઘરેણાં તૈયાર રાખ્યાં છે ? ઘરનાં ઘર છે કે ભાડૂતી. કેટલી મૂડી છે ? ’

‘ મૂડીમાં ચાર બાળક. ઘરેણાં ઘડાવવા માટે તો અહીં આગ્યો છું. ઘર તો ભાડાનું જ છે. પણ ગૃહદેવીની ઇચ્છા પહેલી તકે ઘર બાંધવાની છે. મકાનમાલિકનો જખરો સંતાપ છે. ’

‘ કરી ચૂક્યા તો વેપલો. વગર કસે કાણુ ધંધો કરાવશે ? તમારા જેવા તો ઘણા ભજિયાખાઈં હાલી નીકળ્યા છે. ’

‘ મારું અપમાન ? ’

‘ તમારું શું, તમારા પીરનું. ’ આમ માન-અપમાનની વાત કરશો, તો અહીં ચાલી રહ્યા.

લેખક મહાશયને આમાં પોતાની અસ્મિતા ધવાતી લાગી. સ્વમાનનો ભંગ ભાસ્યો. તેમના મુખ પર ખિન્નતાની એક આંધી વાદળી છવાઈ રહી. પણ પાસે બેઠેલા રમણલાલ શેઠને જરા સહાનુભૂતિ થઈ આવી. એમણે પાસે સરકી કહ્યું : ‘ મહાશય, આ બખ-રને અને સ્વમાનને કશી લેવાદેવા નથી અહીં તો પૈસો પરમેશ્વર છે. ઘરનાં ઘર હોત, કંઈક માલમિલકત હોત તો આ બધા તમારાં શાંશાં સન્માન કરત ! પણ મંજાશો નહીં. એકાદ દાં મારી લો, પછી રાજ છો. ’ રમણલાલ શેઠે પોતાની આંગળીઓપરની હીરા-જડિત વાંટીઓ પર આંગળીઓ ફેરવતાં કહ્યું : ‘ ભાઈ, પૈસાની જવાબદારી મારી. જોઈને ધંધો કરાવજો. ’

ત્યાં તો નીચે નામ બોલાતાં સાંભળ્યાં : ‘ રમણ-ડાયા, લાલ-

દોણી, જેસીંગ ઝપડુ, બાબર અંદક, હીરા-મોતી, અબજ લખાડ, જોઈતો ઝરમન. ’

‘આ સંક્ષિપ્ત નામાવલિ શાની ?’

‘એ તો વેપારીઓનાં નામ. ભલે મોટા તિસમારખાં રહ્યાને, અહીં તો એજ ટૂંક ને તોછડે નામે બોલાવાય. ’

લેખક મહાશયના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. આજે ઘરેઘરમાં પ્રચાર પામી રહેલ આ સદ્ગના વાતાવરણમાં કેટલી અસંસ્કારિતા ? પણ ત્યાં તો પાસે બેઠેલા ગાંડાલાલે પોતાના મિત્રના સાથળ પર લાથની થાપો મારતાં કહ્યું :

“અરે યાર, કાન્તાના લાથનાં ભજિયાં તો ખૂબ ગીઠાં લાગ્યાં. હાય, હાય, કાન્તા !” ગાંડાલાલે એવી ચેષ્ટા કરી કે લેખક મહાશયે આંખો મીચી દીધી. એમણે મનમાં વિચાર કર્યો કે ભારત-વર્ષનું એ કમભાગ્ય છે કે સંસ્કારહીન શ્રીમંતાઈ એને ત્યાં પૂજાય છે.

‘પણ પેલું તારું બુલબુલ, ’ શાન્તિકાલનો જવાબ ગાંડાલાલને આંટી તેવો હતો. સાહિત્યકારે જોયું કે આ સાહસની દુનિયામાં મન પર સંયમ રાખવા જેવી ઘણી બાબતો હતી : કારણ કે જેનાં નવાણુમાં નીર ન ભરાયાં એ તો બિચારા આખરે ઘરખારના રહ્યા, પણ જેને ઘેર નીરનાં નવાણુ છલકાયાં, એ નીર મર્યાદા છાંડીને એવા વહ્યા કે નરહ્યા ઘરના કે નરહ્યા ખારના ! ન રહ્યા ઊવના કે શિવના ! સર્વનાશ વળી ગયો.

આ પછી અર્ધો કલાક સાહિત્યકાર મહાશય એ સોનાની મેડી પર બેઠા, તેમાં તો તેમણે જોયું કે એ સ્થળે અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટથી લઈને આફ્રિકાના સીદી સુધીની, મુઝમ્બીની ઘોળી ગલીના ગંદવાડથી લઈ કાઠ ઠાલીમવાલી શેડની પ્રણ્યાંગના સુધીની હાળભાવ ને ટાળ-ટપ્પાંથી ભરેલી ચર્ચા થતી. સંસારનો કાઠ એવો વિષય નહોતો,

જેની ચર્ચા અહીં ન થતી. આજ બજાર કોઈના મોતની કે કોઈના સત્યાનાશના પ્રથમ સમાચાર આપતી. સંસારના પ્રત્યેક વર્તમાન સાથે અહીં મેળ ખાતો.

સોનાની મેડીના ગ્રાહક બનેલા એ સાહિત્યકારને બે દહાડામાં એ દુનિયા માફક આવી ગઈ. ત્રીજે દહાડે કંઈ નટીના હોઠ કલામય અને કંઈ એકદ્રેસનાં ક્યાં અંગ સૌંદર્યયુક્ત તેની સાહિત્યિક વિવેચના કરતા તેજ-મંદીની તાણમાં એ તણાતા જોવાયા.

સોનાની મેડી તો સાહિત્યની રણસ્થલી બની !

૪

રમણુશેઠે અંગલો લીધો હતો. ટેલીફોન તો હોય ને ! રેડિયો સેટ ને મોટર સેટ ગઈ કાલે જ ખરીદાયા. રમણુ શેઠ બજારમાં નીકળે, એટલે વેપારીઓ જૂકી જૂકીને સલામ કરે.

અને :રમણુશેઠના દોસ્ત પણ કેટલા ? કોઈ જૂના જમાનાની મારવાડણના માથાની જૂં જેટલા ? ચોમાસામાં અગશિયાં ઉભરાઈ રહે તેમ ઉભરાઈ રહ્યા હતા. બધા અવનવા શુભ સમાચાર લઈ આવતા.

‘શેઠ ! આજે તો ગવર્નરની ટીપાટી તમારા તરફથી ગોઠવાવી જોઈએ.’

કોઈ દોસ્ત જરા ધીરેથી કહેતો ! ‘પેલી મસ્તક મરડી સીને-મા’માં આપણે જે ફિલમ જોઈ હતી, એની નટી અહીં આવે છે. આપણા બહારના અંગલે જલસો ગોઠવોને !’

કોઈ ગામમાં આવેલા નવા ફરસાણુવાળાના સમાચાર લાવતો. રમણુના જૂના મિત્ર બધા ખસી ગયા હતા, નવા આઝાદ મિત્રો

મળ્યા હતા. હમણાં હમણાં રમણ રાત અહારના અંગલામાં ગળતો એટલે કુસુમ અને તેની મુલાકાત ઓછી થતી.

રમણની દિનચર્યા પણ ઘણી અદલાઈ ગઈ હતી.

સવારમાં ઊઠતો કે ૩, ડીફ્ટ કે તાતા શેરની વાતો પૂછતો. ભગવાનનું નામ પછી, પણ ભાવનું નામ પહેલું.

ખાવા-પીવાની રુચિ વધી હતી, પણ ક્ષુધા ઘટી હતી. જીવનમાં જે નિરાંતનો મજા હતી, એ એને નસીબે નહોતી. છતાં રમણ શેક હતો, રમણ મિત્રામાં માનીતો હતો. રમણ પાંચમાં પુછાતો હતો; કારણ કે એ પૈસાદાર હતો.

રમણે વિદ્યાલયોમાં પૈસો આપ્યો હતો, વેસ્યાલયોમાં ગુપ્ત મદદોતો એ રસિયો હતો. કેટલીક રામજણી તો રમણશેક સિવાય બીજા પાસે નાચ-મુજરો ન કરતી. કેટલાંય દેવાલયો રમણને પૈસે ઊભાં થયાં હતાં. ને સચા રૂપિયાના ખર્ચમાં પતતી સ્નાનપૂજા તો દર અડવાડિયે રમણ તરફથી હોય. રમણ ધર્મી હતો, વિદ્યાપ્રેમી હતો, દાનશૂર હતો, દુલ્લો હતો ને દિલ્લદાર હતો; કારણ કે વગર પર-સેવાના પૈસા એ વાપરી જાણતો હતો.

રમણ શહેરનો દેવતા હતો. સાહિત્યકારોનો આશ્રયદાતા હતો. સલાઓનો પ્રમુખ હતો. સોનાની મેડીના કેવા સુંદર લાભ!

“ સો સો દીવાઓ પ્રગટાવજો,

એ સોનાની મેડીને ઓવારે;

સો સો ઘંટા ટાંગજો,

એ મેડીના માળને મોભે!

પધારો, ઓ આશકે માથુકો;

સોનાની મેડીના ઓ સ્વપ્નદ્રષ્ટાઓ!

ફળજો તમ હૃદયની સર્વ ઈચ્છાઓ.”

ઉપર ફરફરી રહેલા પંખાની રવીચ કાઠીએ દાખી ને કાવ્ય રચી રહેલા સાહિત્યકારની સોનિરી કેમથી ઓપતી આંખો જાંચી થઈ.

‘શું રચી રહ્યા છે કવિરાજ?’ આવનારે આંખના ખૂણા નચાવતાં પ્રશ્ન કર્યો.

‘સોનાની મેડીની સુવર્ણજ્યંતી માટે કાવ્ય રચી રહ્યો છું. ચાલ, થોડીવાર ચુપ બેસ. આખુંય કાવ્ય પૂરું કરી લેવા દે.’ સાહિત્યકારે જવાબ આપી ફરીથી કાવ્ય આગળ ધપાવ્યું.

“સોનાની મેડી ફપી શમાના
ઓ પરિસરત પરવાનાઓ !
મૂંઝાશેા મા, માગો તે મળશે,
વરસે છે અહીં લક્ષ્મીના વરસાદ,
મળે છે અહીંથી મોટરો
ને મસ્તાન માશુકો !
બંગલાના બાંધનારા બુલબુલો,
બગ્ગરોના તો તમે બહારવટિયાઓ;
બેકારી નાસે છે તમથી.
હરિણી નાસે જેમ ચિત્તાથી.”

કવિ બનેલા સાહિત્યકાર ઘડીભર થોભ્યા. એકવાર રચાઈ ગયેલું કાવ્ય ફરીથી જોઈ ગયા. થોડીવાર ચોતરફ નજર ધુમાવી પુનઃ કાવ્ય-રચનાનો પ્રારંભ કર્યો.

“પૂછશેા કાઈ કયા,
આ મેડીના મસ્ત આશકોની,
પૂછશે પરિચય કાઈ
આ મેડીના પ્રેમી પાગલોનો ?
મુસોક્કિનીના આ મિત્રો છે.
મુસોક્કિની માદો પડે તો,

માંદા પડે છે આ આશકો.
 હીટલરને હેબકી આવે,
 હેબકાર્ષ જાય છે આ દીવાનાઓ.
 રૂઝવેલ્ટ તો એમનું હૈયું છે.
 રૂઝવેલ્ટ ખોલે છે તો,
 એ બિરાદરોની નાડ ધ્રુજે છે.”*

‘વાહ રે સાહિત્યકાર ! તમે તો આંતરરાષ્ટ્રીય રચનામાં
 ઓતરી પડ્યા !’ પાસે બેઠેલાએ કવિરાજની પીઠ પર ધપ્યો માર્યો.
 કવિરાજ કાવ્યમસ્તીમાં હતા. એમની સરસ્વતી આજે સદેહે જગત
 થઈ હતી. તાતા, ડીકર્સ, શેર ને રૂમાં ખુપાર્ષ ગયેલું એમનું કવિહૃદય
 આજે જગી ઊઠ્યું હતું.

“બાબાઓ, સાંભળશો કે,
 આ મેડીની મહત્વકથાઓ.
 યુધિષ્ઠિરે જે આચર્યું,
 મહાભારતનાં પૃષ્ઠોમાં;
 નળે જે કારણે નૈષધ તજ્યો;
 તજ્નયાં દ્રૌપદી ને દમયંતી;
 એ બધાં સુકૃત્યોની સગી,
 આ સોનાની મેડી છે.
 દામનું કામ નથી.
 અક્ષતનું નામોનિશાન નથી.
 આંધળો ગોળીબાર,
 એ અહીંના આશકોનો વ્યાપાર છે.”

“બરાબર, બરાબર, આ વાત તમે ધર્મદ્રષ્ટિએ પણ સિદ્ધ
 કરી આપી. શાબાશ, સાહિત્યકાર દાદા ! આ વખતના સુવર્ણ

* આ વાર્તા કપાર્ષ ત્યારે લિખીત, મુસોલિની ને રૂઝવેલ્ટ જીવતા હતા.

મહોત્સવમાં તો તમારી કવિતા કમાલ કરશે. કદાચ મહાકવિ ન્હાના-
લાલને પણ ગેરહાજર રહેવું પડશે.”

આવનાર મિત્રના આ શબ્દોથી કાવ્યની પ્રેરણા વધુ સતેજ
થઈ. અને કલમ જોરથી ચાલવા લાગી.

“ આ ગેબની ગુફાના
એ શાગીર્દો,
અહીં નથી દર કે દાવા
નથી કોર્ટ કે વકીલ.
લઈ લો તેટલું તમ આપનું.
આપો એટલું ઉદારતા પ્રેરેલું.
લીધા ને દીધા,
એ નથી કંઈ આપના બોલ,
હવાના એ પડધા છે
કાયલના એ ટહુકાર છે,
વાદળનાં એ ગર્જન છે.
ગર્જવું એટલે વરસવું,
એ કંઈ વિશ્વના નિયમ નથી.
બોલવું એટલું પાળવું,
એ કંઈ કુદરતનો કાયદો નથી.
લક્ષ્મી ચંચળ છે,
ને એથીયે ચંચળ છે આ જીવન.
ચલા લક્ષ્મી ચલા: પ્રાણા:
એ શાસ્ત્ર ભાષ્યું વચન છે.
અલપ એવા જીવનથી
મહાન એવો દ્રવ્યસંચય
શૂન્ય: શૂન્ય: અસંભવ છે.

નોકરી કરે તેમ ન સધાય.
 ચાકરી કરે જીવન પૂરું ન થાય.
 કાપડ વેતરે જીવન વીતે નહિ.
 મહેનત કરે મોજશોખ થાય નહિ.
 પરસેવો ટપકાવે પદ્મિનીઓ ન પમાય,
 ઘી વેચે છોકરાં ધૂધરે ન રમે !

x

એ તો આ પાર કે પેલે પાર.
 સાહસ કર્યો જ સિદ્ધિ છે.
 સાહસ પાછળ સૌંદર્ય છે.
 પરશુરામ ને કાલંબસ
 આવતી કાલની
 તમ પ્રેરણા હો !
 સમૃદ્ધિને વરવા ઓ શૂરવીરો !
 સોનાની મેડી તમને સાદ કરે છે.
 આમંત્રિ છે,
 પધારો ઓ પરવાનાઓ
 આ શમાનું તેજ અજળ્ય છે.”

પાળ તૂટેલો પાણીનો પ્રવાહ એક વખત વહી નીકળ્યો કે જેમ
 રોકાતો નથી, તેમ કવિરાજની કવિત્વગુફામાંથી પ્રગટેલું ઝરણું કાણ
 જાણે ક્યારે અટકત, પણ તેટલામાં નીચેથી જૂમ પડી.

“સાત બે ચાર,”

સાહિત્યકારે એ શબ્દો સાંભળ્યા ને તેમની આંખો ફાટી રહી.
 ‘મારા બાપ, ભાવમાં તો તેજ જણાતી હતી, ને આટલી મંદી કેમ ?
 શું લડાઈ નહિ થાય ?’

‘ના, ના, લડાઈ નહિ થાય?’ આવનારે જળ્યાળ આપ્યો.

‘અરેરે! લડાઈ નહિ થાય!’ સાહિત્યકાર મહાશયને જાણે લડાઈ જોઈતી જ હતી.

‘લડાઈ નહિ થાય, કારણ કે હાટલરને હમણાં કબજિયાત રહે છે ને દાક્તરે રેયની દવા આપી છે, એટલે એને થોડો સમય આરામ લેવો પડશે!’ પાસે બેઠેલાએ જણાવ્યું.

પણ સાહિત્યકાર મહાશયનો મિત્રજ હાટો થઈ ગયો હતો. ચોખ્ખી રૂ. બાર હજારની ખોટ આવી હતી.

એ કાવ્ય અધૂરું જ રહ્યું. ત્યાં નીચે રમણ શેકની મોટરનું હોર્ન વાગ્યું.

૩

વસંત રસરાજ કહેવાય છે: કારણ કે દૂધમાં વસંતને પણ નવ-પક્ષવ આપે છે. વૈસા રૂપ-રાજ કહેવાય છે, કારણ કે એ ગમે તેવા બેટાળ ચહેરાને પણ રૂપ આપે છે. રૂપને અવકાશ ને આળપપાળ જોઈએ છે. વૈસા એ સગવડ પૂરી પાડે છે.

મોટરમાં રમણની બાજુમાં બેઠેલી કુસુમ આ વાતનું સજીવ ઉદાહરણ હતી, એ વાતની ખાતરી સાહિત્યકારને પહેલી ક્ષણે થઈ ગઈ.

ક્યાં પેલી રસોડામાં ગુંગળાયેલી પાંજરાપોળની ચાલીમાં વસતી કુસુમ ને ક્યાં આ કુસુમ! રાત અને દિવસ વચ્ચે, મજબૂર અને માલિક વચ્ચે, આઈસક્રીમ અને મીઠા વચ્ચે જેટલું અંતર હતું, તેટલું પહેલાંની અને આજની કુસુમમાં હતું કુસુમ તો કુમકુમનાં પગલાંની હતી. એને પગલે કડકા રમણને સાત સમૃદ્ધિ ને નવનિધિ મળ્યાં. સ્ત્રી ને પશુ બંને કુળનાં તો ન્યાય કરી નાંખે, ને રૂઢિચાં તો નખખોદ કાઢે.

‘માથેરાન જવાનું છે, આવશો ને?’ રમણે સાહિત્યકારને આવકાર આપતાં કહ્યું.

‘અરેરે! હવે તો ઘર જ રાત જેવું થયું, પછી માથેરાન જમીન શું કરવું? અરે રમણ શેઠ! પણ આ ભાવનું આમ કેમ? હવે લડાઈ થશે જ નહીં? દરેક રાજ્ય દારૂગોળો શું કામ ઝૂમ મારવા ભેગો કરે છે?’ સાહિત્યકારનું બેભૂં ગૂમ થતું જતું હતું.

‘લડાઈ તો નહિ જ થાય એમ ખર્નાડ શો જેવો પણ હવે તો કહે છે. આ તો એક બીજાને ડરાવવાના દેખાવ છે. પણ યાર, તેલના ભાવ વધે એમ છે?’ રમણે નવી યુક્તિ અતાવી.

‘શું કામ તેલના ભાવ વધશે? શું હવે મ્યુનિસિપાલિટી વીજળીના દીવા કાઢી તેલના આળવાની છે, કે બીજું કંઈ છે?’ સાહિત્યકારે પ્રશ્ન કર્યો.

‘ના, ના, અમેરિકામાં મિષ્ટાન્ન ખાઈ લોકોને બાદી થઈ ગઈ છે, તે હવે સહુ રેય લેવાના છે, એથી.’ રમણે મસ્કરી કરી.

પણ સાહિત્યકારની સ્થિતિ મસ્કરી સહી શકે તેમ નહોતી. એ તો એક એ સરસ્વતી સંભળાવી રસ્તે પડ્યા. રમણે હસવા સિવાય કોઈ જવાબ ન વાળ્યો, એની મોટર બીજા એ ત્રણ મિત્રોને ઉપાડી રસ્તે પડી.

૩

કાળનો પ્રવાહ પણ રસ્તો કાપે જતો હતો, જગતમાં એકારીતો ભૂકંપ ધરેધરના પાયા ડોલાવી રહ્યો હતો, ને સોનાની મેડીના મહેમાનોની વસ્તી વધતી જતી હતી. એ મહેમાનો હતા; કારણ કે આજે જે આવ્યા, એ વરસ પછી ત્યાં દેખાતા જ નહોતા. જૂના જતા ને નવા આવતા, છતાં આખાદી ચાલુ જ હતી.

જગતનું આ મુંવાળું પામું હતું. આશાદેવીના અજન્મ નખરાંને આ અજર હતો. માનવી મરતો મરતો પણ જીવવાનો સંપૂર્ણ ભરોસો રાખે, એમ અહીં પંસા ગુમાવતો, ઘર ગીરો મૂકતો, ઘરેણાં વેચતો, જૂએ મરતો ગ્રાહક આશાની સુવર્ણમેખલા પર નાચ્યા કરતો. એનાં સ્વપ્નાં આવતી કાલે તાલેવંત થવાનાં હતાં, મોટર ને મહેલો ચણવાનાં હતાં ને એ માદક સ્વપ્નમાંથી કદી જાગવાનો નહોતો.

અવધિ તો એ વાતની થઈ હતી, કે વૈરાગી કહેવાતા, ગુરુપદનો ભાર વહેતા સંન્યાસીઓ અને સાધુઓ આવતી કાલની એ આશાના દોર બન્યા હતા. એમને સ્વપ્નાં આવતાં ને તેજ-મંદીના સૂરો સંભળાતા, તાતા ને ડીકડની વધધટો વંચાતી. એકા અને ગુરુઓ સંસાર મુધારવા સોનાની મેડીના કાઈ પ્રગટ તો કાઈ અપ્રગટ શિર-તાજ બન્યા હતા.

અને મૂર્ખતા તો એ વાતની હતી. કે સોનાની મેડીએ જુગાર રમતો બાપ, દીકરાને ગંજીપાનાં પાનાંએ, લખોટીના ઘાએ કે એકી બેકીના દાવે જુગાર રમતો અટકાવતો હતો.

છતાં સોનાની મેડી જગતને અનુપકારી હતી તેમ નહોતું. પૈસાના પ્રવાહનું ચક્ર ચાલુ રાખવાનું એ અમોઘ સાધન હતી. એ ન હોત તો ગરીબો પૈસો ન પામત. કુસુમનાં કપડાં ધોનારી ઘાટણ મજૂરી ક્યાંથી પામત? રમણના બંગલાનું ફરનીચર બનાવનાર કમાણી ક્યાંથી લાવત? બંગલાઓ, બાજો ને મોજમગ્ગહનાં મકાનો ન બંધાત તો મજૂરોને મજૂરી ક્યાંથી મળત?

રે, સોનાની મેડી ન હોત તો, અમારા જટાશંકર જોશી રાજના દશ રૂપિયા કમાતા એ ક્યાં નાખત? અમારી મનરંજન હોટલનો માલિક દૂધમાં ચોખ્ખું પાણી મેળવીને ચા પાઈ સોનો ગલ્લો લેતો, એ કમાણી ક્યાં જત? કેવળ પૂરી-પકાડી વેચીને બંગલા બાંધનાર કાઈ કાળે એ બંગલા એમ ને એમ બીજને વાપરવા જ ન આપત.

હજારોનો પગારદાર સીનેમા સ્ટાર કે ફિલ્મરાણી આ વિના ક્યાં ખિસ્સાં ખાલી કરત ! પાણીનાં ઈન્જેક્શન આપી ચોખ્ખા મીઠાના બાટલા ભરી લાખો કમાનાર દાકતર ક્યારે દેવાળું કાઢત ! સોનાની મેડીએ તો બળવો ખાલ્યો હતો. એનો પ્રત્યેક આશક બંગલા બાંધ્યા કે બાંધશું, એમાં જ ગુંથાયેલો રહેતો.

અને બનતું પણ તેવું જ. જીવા શેઠે બાંધેલા બંગલા બધા આત્મારામે લીધા. એમાંય એકવાર કારનર કર્યો કે બધા ગયા મનસુખરામ પાસે. રમણ શેઠ પાસેની મોટર તો દશમા ધણીની તાબેદારી ઉઠાવતી હતી. ને હીરા-મોતીની બજારમાં ફરતી બંગડીઓ ન જાણે ફેટલાય કામળ હાથને શોભાવોને આવી હતી. અહીં સમાજ-વાદ પ્રસરેલો હતો જ. પ્રકાર સામાન્ય રીતે ભિન્ન હતો એટલું જ.

નાગનું વિષ માનવીને મારવા સરળયું છે, પણ એથી માનવીને જીવાડી પણ શકાય છે, એવી કુદરતે રચના કરી છે. સોનાની મેડી એનું ચોખ્ખું ઉદાહરણ છે.

માથેરાનથી પાછા ફરેલા રમણને કુદરતે આ રચનાની થોડા જ વખતમાં ખબર આપી. એશઆરામ વધી ગયા હતા, નાચ અને નખરાંની સીમા નહોતી, ને એક દહાંડા તાતાના ભાવ એવા ઘટ્યા કે રમણની તિજ્જેરી તળિયાંઝાટક બની.

બંગલાઓ ગીરો મૂકાયા, બગીચાના માળીઓ રવાના થયા. ઘરેણાંઓ તો જાણે કરાવ્યાં જ નહોતાં.

આ ઉપરાંત ત્રણ લાખનું દેવું.

રમણની રિથિતિ પલટાતી જ ગઈ. એણે મળ્યા એટલા સાધુ સાધ્યા, હાથ પડ્યા એટલા જતિને પૂજ્યા, જેતા ચહેરા પર થુંકવાની પણ ઈચ્છા ન થાય એવા રખડેલોને ભેગનંદર કરી સન્માન્યા. પણ લક્ષ્મીદેવી પાછાં ન વળ્યાં તે ન વળ્યાં.

કુસુમ હવે ગરીબીમાં જીવી શકે તેમ નહોતી, રસોડાનાં હામ-હીકરાં સંભાળી શકે તેમ નહોતી. મહેનત કરી શકે એવું શરીર નહોતું રહ્યું; છતાં જેમ પુષ્પો પાછળ ભ્રમર હોય છે, એવા કેટલાક ભ્રમરોએ કુસુમને સીધી કે આડકતરી મદદ પહોંચાડ્યા કરી. એ ભ્રમરોને અનીતિ જોઈતી હતી, અને અનીતિ માટે આવા શિકારો ઝટ હાથ આવે એવી એમની માન્યતા હતી. તેઓ માનતા કે જન્મથી ગરીબ કરતાં, શ્રીમંતમાંથી ગરીબ બનનાર નીતિનો સોદો સહેજે કરી શકે છે.

દુનિયામાં ગાંધી જેવા પવિત્ર જન પાકી શકે છે એમ, જોતાં કર્તવ્યો સાંભળતાં પણ સૂઝ ચઢે તેવા નરાધમો પણ પાકે છે. એવા નરાધમોનો ધંધો સંસારમાં વિષ રેડવાનો જ હોય છે.

એવો એક નરાધમ રમણને એક દહાડો મળી ગયો. એણે રમણને મંત્રતંત્રની વાતો કરી ધોળે દહાડે તારા દેખાડ્યા. ઝંવટે ભાવની વધધટ જાણવા એણે રમણ વતી ત્રણ દિવસનું તપ કરવાનો કાર્યક્રમ નક્કી કર્યો. ત્રણ દહાડામાં પહેલે દહાડે રૂપાથી પૂજા કરવાની, બીજે દિવસે સોનાથી અને ત્રીજે દિવસે સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીથી.

રૂપા-સોના માટે તો રમણે મહામહેનતે વ્યવસ્થા કરી. સ્ત્રીપૂજન માટે કુસુમ નક્કી થઈ.

કુસુમની આનાકાની પાસે રમણે જીદ લીધી. છેલ્લો દાવ હતો. તપની સાધના માટે તો મોટા જોગીઓ સામે પંડિતનીઓ રાતભર ખડી રહી છે, પછી તને શો વાંધો? કુસુમ અનીતિના પથે પળી હતી, એમ કહેવા આપણી પાસે કોઈ પ્રમાણ નથી, છતાં એ એશ-આરામની ઓશિયાળી બની હતી. એણે વિચાર્યું, એક રાત ઊભા રહેવાનું, એમાં શું જતું રહેવાનું છે? બલે એકાંત હોય, પણ તેમાં વાંધો શો? ‘મન ચંગા તો કથરાટમાં ગંગા’ સંસાર ક્યાં એ વાત જાણવાનો છે?

વળી કુસુમ બાલુસ રમણને ઘેર લક્ષ્મીજીનાં પગલાં ચવાતું સદ્-ભાગ્ય પણ કુસુમનાં શુકનવંતાં પગલાંને આભારી ગણાયું હતું. કુસુમ આવી ને ગરીબ રમણના દેહાર ફરી ગયા. અલબત્ત, એમના દંપતી જીવનમાં જે ઉષ્મા હતી, તાલાવેલી હતી, આતુરતા હતી, પ્રતીક્ષા ને ઝંખના હતી; તે હવે નહોતી રહી. પણ તેની ક્ષતિ કોઈ ને ન લાગતી. કુસુમ રોજ નવનવા વિહારોની યોજનામાં રહેતી ને રમણ નવી નવી રમણલીલાઓમાં રહેતા. બાકીનો વખત વ્યવસાય લઈ લેતો.

એટલે જે કુસુમે લક્ષ્મીનાં પૂર આપ્યાં હતાં, એણે જ આજે ફરીથી ગયેલાં પૂર પાછાં આણવા કેડ ભીડી.

૫

ચોગીરાજના તપને એ દહાડા તો વીતી ગયા. આજે કુસુમ સાધનામાં હાજર રહેવાની હતી. સ્ત્રી-હૃદય એટલું કોમળ હોય છે કે એ કદી પાપની કલ્પના કરી શકતું નથી, પણ એની નાજુકતા કેટલીકવાર એની પવિત્રતા પર ઘા કરે છે.

મધરાત થઈ. તપ સાધનાર મહારાજે એટલી વેળા કંઈ બિચાર્યા કયું. આ પછી તેણે કુસુમને એક પ્યાલી ભરી પાણી આપ્યું. કુસુમ એનું આચ્છન્ન કરી ગઈ, પણ થોડીવારમાં એનાં નેત્રો ધેરાવા લાગ્યાં. એ દિવાલને અઢેલી નીચે બેસી ગઈ.

ત્યાં કોઈનો હાથ એના શરીરને સ્પર્શ્યો. ધેન પૂરું ચઢ્યું નહોતું. કુસુમ બેઆકળી ઊભી થઈ મઠ. પેલા હાથે કુસુમના મોંને દાબવા પ્રયત્ન કર્યો.

કેટલીકવાર દારૂડિયો ભયંકર આગ જુએ છે, ને તેનો નશો ઠંડો થઈ જાય છે. ગંજેરીના ગાલપર પડેલો તમાચો ગાંજના રંગને કાણુવારમાં દૂર કરે છે, એમ કુસુમ આ ભય સામે થરથરી ઊઠી.

એણે ચીસ પાડી. મકાનના ત્રીજા મંજલા પરનું એકાંત હતું. ત્યાં સાધનાર યોગીની આંખ કુસુમ સમજી ગઈ. ગમે તેમ પણ દિનદુનારી હતી. પાસેની બારી ઉઘાડી એણે નીચે જંપલાવ્યું.

કાઠના પડવાના અવાજથી સૂતેલાં લૈયો ઝાંખી ઊઠ્યાં, એણે ખતી લઈ જોયું તો કુસુમશેઢાણી લોહીલુહાણ પડેલાં.

રમણને જગાડવામાં આવ્યો. કુસુમને જોતાં એને ત્રીજા માળને જોગી યાદ આવ્યો. પણ ત્રીજે માળ તો સૂતો હતો. સોનું-રૂપું લઈ જોગી ગૂમ થયો હતો.

કુસુમ પથ્થર પર પછડાઈ હતી. ખોપરીના ચૂરા થઈ ગયા હતા. એ હોસ્પિટલમાં મરણ પામી. લેણદારોનો તકાળો વધ્યો.

આખરે રમણ પાગલ બની ગયો. એના વાડી વજીર લુટાઈ ગયા. આજે શહેરની ગંદી શેરીઓમાં પહેરવાનાં લૂગડાંની પોટલી બાંધી માથે મૂકી એ પૃથ્વીની ધૂળ ચૂંથે છે.

કદાચ સોનું શોધતો હશે કે સોનાની મેડી ?

પારકા ઘરની લક્ષ્મી
અંડ બીજો

૧૭. પરાહતું પંખી

સુષિના રચનાર પ્રભુની શોધમાં પ્રસન્નરાય ખૂણેખૂણે શોધી વળ્યા હતા. ભક્ત ભગવાનને પામવા કરે તેવી રોતલ એ શોધ નહોતી; પણ મહાન કાલંચસને જેમ આપે તેવી હતી. પણ અફસોસ એ રાતનો હતો કે પોતે કરેલા કર્મના પરતાવાથી કે બીજા ગમે તે કારણે એ પ્રભુએ પ્રસન્નરાયને મુખ ન દેખાડ્યું તે ન જ દેખાડ્યું. આખરે સંતોષન એ પ્રભુને ઠપકો આપીને એ શોધ એમણે પડતી મૂકી, અને પ્રભુએ કરે અન્યાય મિટાવવા પોતે જ કૃતનિશ્ચય થયા.

પુત્ર જેવાં જ લાડકાડ, પુત્ર જેવી જ સ્વતંત્રતા, પુત્ર જેવા જ નિર્બંધ વાતાવરણમાં પોતાની પુત્રી કમલાને ઉછેરી પ્રસન્નરાય ચુસ્ત રીતે પુત્ર-પુત્રીની સમાનતાના હિમાયતી બન્યા.

કમલા અને તેનો ભાઈ કમલેશ બંને એકરીતે વસ્ત્રો પહેરતાં, રમતાં ને ફરતાં. કમલેશ ક્રિકેટમાં ભાગ લેતો, તો કમલા અવશ્ય એમાં ઝોતરતી. કમલેશ ઘોડેસવારી કરતો તો કમલા પાછળ ન રહેતી. સાયકલીંગ, તરવું એમાં તો કમલા ભાઈને મદાત કરતી. પુરુષની પ્રત્યેક કળામાં હરીફાઈ કરવાનું કમલાને શીખવવામાં આવ્યું હતું.

એ ઘોડાની ગાડીમાં પિતાને એ પડખે બેસીને નીકળનાર પુરુષ-વેશધારી કમલા અને કમલેશ એમાં કાણુ પુત્ર કે પુત્રીતે પારખવું બણી-વાર મુશ્કેલ થઈ પડતું. જમણે પડખે કમલા કે ડાબે પડખે કમલા એ વાત પર કેટલાક હોંશીલા સટોડિયા શરત બકતા, ને હીક હીક હારજીત કરતા.

શરદ ઋતુની ચંચળ વાદળીઓને સરકતાં જેમ વાર લાગતી નથી, એમ કમળાનું સુખદ બાળપણ એક મનોરમ સ્વપ્નની જેમ સરી ગયું.

ગઈ કાલે જ એ મેટ્રીકમાં પાસ થઈ હતી. ડઝનબંધ મિત્રો, થોકબંધ સ્નેહીઓ અને પારવગરના પડોશીઓના ધન્યવાદના ખુશાલીના વાતાવરણમાં એ સ્નાન કરી રહી હતી. પિતાએ યોજેલ એક સ્નેહસંમેલનમાં ઉલ્લાસથી ઉજળતી, ઉત્સાહથી ફૂદતી એ પ્રત્યેક મિત્ર સાથે હાથ મિલાવતી, મિલાવતી એક સ્થળે જરા થંભી ગઈ. એનું સુખ ક્ષણવાર રતાશથી ભરાઈ ગયું.

વાત એવી બની કે તોફાની સુરેશે એનો હાથ જરા જોરથી દાબી દીધો હતો. વખત પડ્યે એ પુરુષો સામે એકલે હાથે કુસ્તી કરી શકે તેવી કમલા કંઈ વેદનાથી થંભી નહોતી ગઈ. એનો હાથ મૂંગી જબાનથી કંઈ મર્મભરી યાદ આપી રહેલો લાગ્યો. દિવસોથી કોશેટાના આગારમાં પડેલું જીવકું દુનિયાને જોવા બહાર નીકળે ને વિચિત્ર ગલીપચી અનુભવે તેવું તેને લાગ્યું.

જિંદગીનો જુગાર રમવામાં જાણીતો જોદ્દો સુરેશ, એપરવાઈથી, બાદશાહીથી, એદદીથી સંસારના સમસ્ત વિલાસને! આસ્વાદ લેવાના મતના અધીરા સુરેશના હસ્ત કંઈક નવી વાત કરતા હતા. ઘણી નવીન, અત્યંત ગર્વ લેવા જેવી.

કમલાના દેહમાં વ્યાપી રહેલો અંતર્યામી જાણે કંઈક પ્રેરણા કરતો લાગ્યો. કમલાએ પોતાની રૂપેરી કાયા સામે જોયું. લવંગની લવ્ણા સમી દેહ સામે જોયું, આરસપ્રતિમા શાં અંગપ્રત્યંગ સામે નિહાળ્યું. જાપ્તાકુસુમના જેવી લાલી ત્યાં છવાયેલી હતી. મખમલો શિખતને ભૂલી જવાય તેવી સુવાળપ ત્યાં છુપાયેલી હતી. એણે પોતે પહેરેલી સાડી સામે જોયું; સાડીમાં ભરેલા ભપકાભરેલા ખુદા તરફ નીરખ્યું. એના ગાંસલ અવયવોમાં પણ એવી ખુદાદાર ભાત

ખીલી નીકળી હતી. સાડીના રંગના ચુસ્ત બ્લાઉઝ સામે જોયું. અંગ-પ્રત્યંગમાં નવવસંત ખેસતી લાગી. પાંગરતી કોઈ આશાવેલ પર કોયલ ટહુકાર કરતી સંભળાઈ. સામેના મોટા અરીસામાં મુખ જોયું. કોઈ છાની શરમની લાલાશ ત્યાં હિંગળો ભરી રહી હતી. પણ કમલાએ નારીભાવ જીવનમાં અનુભવ્યો નહોતો.

ખીજ જ પળે એ સાવધ થઈ. રમેશ એક અજાણ છટાથી સામે હસતો ખડો હતો. એની બંકી ગરદન, બહાર દેખાતી શુભ્ર દંતપંક્તિ, ગૌર સુડોલ બદન, એક વાર ઈજિપ્તની કોઈ સુંદર પ્રતિમાશું કમલાના દિલમાં કોરાઈ ગયું. પણ કમલા હિંદુસંસારની ખીજ નિર્બળ સ્ત્રીની જેમ નાજુક હૈયાવાળી નહોતી. એ મિનિટમાં સુરેશને એ ભૂલી ગઈ.

આવા મુખદ પ્રસંગે કમલાની માએ વાતવાતમાં પતિને કહ્યું: ‘કોઈ સારો મુરતિયો હોય તો જોતા રહેજો. જુઓને, કમલા કેવું ગળુ કરી રહી છે!’

‘ગળુ! કેવો ગામડિયો શબ્દ! અરે, છોકરીની ઉંમર વધે એમ એ વધે નહીં તો શું થટે? મારી છોકરીની આબતમાં તારે વચ્ચે ન આવવું.’ પિતાએ પુત્રી તરફ અત્યંત ઉમંગકા બતાવતાં કહ્યું. અને કમલા તથા કમલેશ તરફની તેમની લાગણી જોનારા કેટલીક વાર એમ જ કહેતા: ‘આ તો ભગવાનની ભૂલ થઈ છે. કમલા એ પ્રસન્નરાયનો દીકરો ને કમલેશ એમની દીકરી છે.’

‘હું ક્યાં વચ્ચે આવું છું. આ તો તમને યાદ કરી દાઉં.’

‘મને બરાબર યાદ છે. પણ આપણી જાતિમાં જુએ છે ને, બધા કેવા ગમાર છે! મારી કમલા માટે કોઈ લાયક છે?’

‘હું એ વાતની ક્યાં ના પાડું છું, પણ આ તો અમારી ગામડા ગામની વાત. અમારાં મા કહેતાં, ‘છોકરાંને સવારે બાર વાગે ને સાંજે

સાત વાગે જમાડી દેવાં. માંદાં હોય એની વાત જુદી, પણ સાગ્રાં માટે તો એ નિયમ અટલ. અમે ઘણીવાર વિરોધ કરીએ ત્યારે એ કહેતાં કે જમવાને ટાણે ભાણે એસીને ન જમનારાં પછી કુપથ્ય કરતાં જોવાય છે. જે વાગે ભૂખ લાગે ત્યારે કંઈ રસોઈ તૈયાર ન હોય. અને ભૂખ્યાને કંઈ ભાન રહે છે ? પછી જે હોય તે આરોગે.’

‘અરે, પણ એ વાતને અને કમલાના લગ્નને શો સંબંધ ?’
પ્રસન્નરાય તાકુકી ગિડ્યા.

‘સંબંધ તો ખાસ નહીં. છતાં અમારાં મા લગ્નની બાબતમાં પણ એમ ઉદાહરણ આપીને કહેતાં, કે વખત આવે એટલે વેળાસર પતાવ્યું સારું. મોડું થાય પછી જો મન અકળાય ને સારું ઠેકાણું ન મળ્યું તો પછી જેમ ‘ભૂખ ન જુએ ટાટો ભાત, તેમ પ્રેમ ન જુએ જાત-કળત. !’

‘એ બધી જંગલી યુગની વાતો રહેવા દે, બા !’ કમલા તાકુકી ગિડી, ‘આજની સ્ત્રી પોતાના હક જાણે છે, પોતાનું સ્વમાન સમજે છે, એ દાસી કે ગુલામ નથી.’

મા કંઈ ન જોલી. લાડકી દીકરીના દિલને દુભાવતાં એનું મન ખચકાયું, પણ અંદર જતાં ધીરથી જોલી: ‘ઈશ્વર કરે ને આ હક ને સ્વમાનનો ઝંઘડો તને જોવા ન મળે, બેટી !’

૨

કમલાની અભણ મા જેને માટે વાત કરતી હતી, એ ટાણું-ભોજનનું ને લગ્નનું-નીકળી ગયું. કમલેશનાં એક સુંદર કુમારિકા સાથે લગ્ન થઈ ગયાં. આજીવિકાના ઘેર સંગ્રામનો એ સૈનિક બની ગયો. રૂપ, સૌંદર્ય, યોગ્ય, અયોગ્ય બધુંય એને મન કુરસદે દિલ બહેલાવવાની વસ્તુઓ હતી. એનું મન ખજારની વધવટ, લડાઈના

સંજોગો, ધરખર્ચ એવા અનેક વિષયોમાં ડૂબી ગયું. વહેલી સવારે દેરથી ચાલ્યો જનારો એ મોડી સાંજે પાછો ફરતો. હવે એ ચર્ચા ઓછી કરતો. વિચાર કરતાં આચારમાં વધુ માનતો. જે વર્ષે એને ત્યાં સંતાનનો જન્મ થયો. કમલેશની માતાને પોતાનો અવતાર સફળ થતો દેખાયો. પણ હજી એક ચિંતાની વાદળી એના હૃદયાકાશ પર હતી-અને તે કમલા !

કમલા વસંતની વેલ જેવી ખીલતી જતી હતી. એનો તંદુરસ્ત સ્વશક્તિ દેહ એને જે વર્ષ મોટી દેખાડતો. એનાં અંગ-પ્રત્યંગમાં જોખનની પુષ્ટતા આવતી જતી હતી. ઉપાધિ વગરનું નિશ્ચિંત જીવન, સ્વતંત્ર આહારવિહાર એના દેહને પરિપૂર્ણ કરી રહ્યાં હતાં. આ બધું જોઈ જોઈ જીનવાણી માનું મન બળી બળીને ખાખ થતું હતું.

મા ધીરે ધીરે સમજાવીને કોઈ વાર કહેતી : ‘ એટા, આ આપણી જાતિ છે, ઘણા કુંવારા છે. કોક તો.....’

‘ મારા પિતા કહે છે, કે બધા સાલા ગમાર છે.’

પિતા પણ ચડલડીને કહેતા : ‘ મારે ગંધડાના ગળે મણિ આંધવો નથી.’

‘એ સાચું, પણ સ્ત્રીને માથે ભાર છે. પુરુષ તો પિત્તળનો સોટો કહેવાય. મેલ લાગે તો ડોટકી શકાય. સ્ત્રી તો માટીની કુલડી. એનો તો ભાંગે છૂટકો.’

પણ આપ-દીકરી આ જૂના જમાનાની સ્ત્રીની એકે વાત કાને ન ધરતાં. જેણે રાંધણિયામાં બેસીને સદા રાંધેલું, આંગણમાં બેસીને સદા વાસણ ઉટકેલાં એ અલણ મા નવી વાતોમાં શું સમજે ? અને ત્યાં તો પતંગિયાનાં ટોળાં જેવી રસિકા, રમોલા, પ્રમોદા, પ્રતિભા જુદી જુદી જાતની વેણી ને જુદી જુદી જાતના આકર્ષક વેશમાં સજ્જ થઈને આવી પહોંચતી. આકાશમાં રંગભરી વાદળીઓ ઊમરી

આવે એમ સહુ આવતી ને ઝુંડની ઝુંડ વળી ચાલી જતી. એમના હસ્સા પાસે ઇંદ્રની અપ્સરાઓ પણ ઝાંખી લાગતી.

મા જોઈ રહેતી: ‘અરે, આ શોખ, આ સ્વતંત્રતા ને આ ટાપ-ટીપ ! જીવનના માર્ગે બહુ જ લપસણા છે ને શીલવ્રત તો ભારે કડંણુ છે.’

દૂર હો, જૂના જમાનાની બેવકૂફ ઓરત ! દૂર કર તારા આ જડસુ વિચારો ! આપને નાણે તાગડધિન્ના કરનારું આ રંગમેરંગી ઝુંડ આખા નગરમાં ધૂમતું, પુરુષોને ડારો દેતું, પુરુષોને બનાવતું, મશ્કરીઓ કરતું. એની સામે એક નાનું નવરું ઝુંડ પણ હતું, ને તે થોડા નવરા શ્રીમંત યુવાનોનું. એ રોજ રસભર્યા સ્થળે અકસ્માત કરતા, ભટકાતા કે વીરત્વ બતાવતા. મહાકવિ કાલિદાસની ને શેક્સપિયરની કેટલીક પંક્તિઓના ધ્રા કરતા. ક્યું પંખી હજી જાળમાં આવ્યું નથી, ક્યું પુષ્પ હજી અનાઘાત છે, એની ઉઘાડે છોગે ચર્ચા કરતા.

પણ આ તો નવયુગનાં-સ્વતંત્રતાના યુગનાં આવતા પૂરનાં એંધાણુ હતાં. અત્યારની સ્ત્રીને પુરુષના સ્પર્શથી ગલી થતી નથી-એ લગ્નમણ્ડિતો છોડ નથી. એકલી ફરતાં, એકાંતમાં મળતાં એ છળી જતી નથી. એને સતી થવું નથી; સંસ્કારી દેખાવું છે. પત્નીત્વ લઈને માતૃત્વ મેળવવું નથી. માતૃત્વ ને પત્નીત્વે તો ન જાણે સંસારની કેટલીયે સ્ત્રીઓનું સત્યાનાશ વાળ્યું. એની પાસે એની ફિલસૂફી છે. એ વિલાસમાં આજોડે છે, છતાં માને છે કે વિલાસ એને સ્પર્શ્યો નથી. એ નાટ્યકાર્મમાં સળંગ છે, છતાં નરી મર્દાઈની વાતો કરે છે. ઋષિ-મુનિઓ જે ન કરી શક્યા-માલમિષ્ટાન્ન જમવાં ને શીલપાળવું-તે એ કરી રહી છે.

નગરની શોભા સમાન આ બંને ઝુંડનો એક દહાડો છખીઘરમાં ભેટો થઈ ગયો. ‘પ્રીત કી રીત’ નામનું ચિત્રપટ અનેક અડવાડિયાં વિતાવ્યા છતાં ધૂમ ગિરદી મચાવતું હતું. યુવાન ને યુવતીઓએ બાર બાર ને પંદર પંદર વાર આ ચિત્ર નિહાળ્યું હતું, છતાં એ

રસઝરણું જાણે તાણું જ રહ્યું હતું. આવાં હૈયામાં રમી જાય તેવાં ચિત્રપટો નગરમાં જવલ્લે જ આવતાં. કમલાનું સખીવૃંદ આજે એક-વીસમી વાર આ જોવા આવ્યું હતું: ને એકવીસ વાર પૃથ્વી નક્ષત્રી કરનાર પરશુરામ કરતાં સહુના મુખ પર વધુ વિજયોલ્લાસ હતો.

સીનેમાની બેઠકો ભરચક હતી. કમલાએ પોતાના સખીવૃંદ માટે જગા કરી લીધી: પણ પોતાને માટે જ સ્થાન ન રહ્યું. એ જગાની શોધમાં આસપાસ જોવા લાગી. અચાનક થોડે દૂર બેઠેલા રમેશે કહ્યું:

‘આપને હરકત ન હોય તો અહીં એક જગા ખાલી છે.’

‘ના ના. તમને તકલીફમાં મૂકવા ઇચ્છતી નથી.’

‘કંઈ તકલીફ નથી. ખુશીથી બેસી શકો છો.’

કમલાએ નિર્ભયતાપૂર્વક ત્યાં જગા લીધી. અલખત, રમેશ માટે સ્કૂલ-કોલેજમાં સારી હવા નહોતી; પણ એ તો ઓરથોડોક્સ (જૂના વિચારના) લોકો હમેશાં નવા જમાનાનાં યુવક-યુવતીઓ તરફ એ રીતે જ જોતાં હતાં.

‘કેમ છો રમેશ!’ કમલાએ જગા લેતાં લેતાં સભ્યતા દર્શાવતાં કહ્યું.

‘રમેશ નહીં—રમેશ કહો.’

‘ક્યારથી નામ બદલ્યું?’

‘માલતી—માધવ વાંચ્યું સારથી. હવેથી સેવકને એ નામે જ બોલાવજો.’

રમેશમાં બોલવાની—વાક્યાતુરીની અદ્ભુત છટા હતી. જખાન ને કલમનો આ જમાનો હતો. શબ્દો જાણે રમેશની જીભ પર આવીને મોતી બની જતા.

ચિત્રપટ ચાલુ થયું હતું. અંધારપછેડો આખા જખીધર પર પથરાઈ રહ્યો હતો. ‘પ્રીત કી રીત’ની સુંદર નાયિકા અનોખી

અદાથી કામ કરી રહી હતી. એની એક એક ચિતવન આખાલ-વૃદ્ધના દિલને ભેદી રહી હતી. એનો એક એક અંગભંગ, એક એક મરોડ, છટાદાર વેશભૂષા પ્રત્યેક યુવતીને આકર્ષી રહ્યાં હતાં.

‘શાખાશ, બસ હું પણ એ જ કહું છું, કે સ્ત્રી પુરુષની દાસી નથી,’ કમલા બોલી ઊઠી.

‘સ્ત્રીને હવે દાસી કાણ કહે? એ તો રાણી છે. હવે તો પુરુષો દાસ થશે.’

‘શું કહો છો, રમેશ?’

‘બૂલ્યાં બાનુ! સેવકને રસેશ કહો.’

કમલા આ જુવાનની રમૂજભરી વલણથી ખુશ ખુશ થઈ ગઈ. સ્ત્રીને આકર્ષવા માટે હાસ્ય જેવી બીજી એક પણ શક્તિ નથી.

‘સ્ત્રી રાણી ને પુરુષ દાસ? તમારું કહેવું ન સમજાયું.’

‘જરા ધીરે!’ ધીરે બોલવાની સંજ્ઞા કરતાં રમેશે કમલાના કામળ હોઠ પર હાથ મૂક્યો. એકાદ આંગળી એના વિકસેલ ગાલપ્રદેશ પર દબાઈ ગઈ. પોતાની ચેષ્ટાને સ્વાભાવિક રૂપ આપતો હોય તેમ રમેશે આગળ ચલાવ્યું:

“જરા ધીમે બોલો કમલાકુમારી! તમારો તીવ્ર કામલ સૂર સારંગીના છેડેલા તારની જેમ રણકાર કરી ઊઠે છે. મારું નામ નિવેદન એટલું જ છે, કે લગ્ન એ જ એક ગુલામીનો કરાર છે. હું તો લગ્નમાં જ માનતો નથી, અને મારા ને તમારાં જેવાં-સંસ્કાર ને સંસ્કૃતિનાં પૂજારી જુવાન ને જુવતી એ લગ્નસંસ્થાનો નાશ કરશું એટલે પુરુષ ન દાસ બનશે, ન સ્ત્રી દાસી રહેશે. પત્નીત્વ, માતૃત્વ, ન જાણે કેટલી સ્ત્રોશક્તિનો આ સંસ્થાએ સંહાર વાળ્યો હશે. કોઈ આંકડાશાસ્ત્રીને તો ખૂંછો? હવે તો એ સ્ત્રીમેષ રોકવો જ ધટે.”

રમેશ બેલતાં બેલતાં પોતાના વક્તવ્ય પર જાણે બાર મૂકવા માગતો હોય તેમ હાથ પછાડ્યો. નીચે કમલાનો હાથ હતો, કાંઈ મખમલી ગાદીની કુમાશ રમેશને સ્પર્શી રહી.

‘માફ કરજો, મિસ કમલા, અંધારું ઘણું છે. પણ મારું મંતવ્ય આ જ છે. અને મારું મંતવ્ય રજૂ કરતાં હું હમેશ આવેશ-માં આવી જઈ છું. મારા આ મંતવ્ય ખાતર, મારા આ સિદ્ધાંત ખાતર તો મારે કેટલીય સ્ત્રી-મિત્રાની હેતાળ મિત્રતાને દર્દીબરી તિલાંજલિ આપવી પડી છે. લાવનાને ખાતર અલિદાન આપવામાં તો હું માનું છું. મારી પાસે પૂરતી માહિતી છે, કે એ સ્ત્રી-મિત્રા અત્યારે મારી છડેચોક નિંદા કરે છે. પણ હું મારા સિદ્ધાંતમાંથી કંઈપણ લેશ માત્ર પાછો હઠવા માગતો નથી.’

રમેશનો અવાજ વધુ તીવ્ર બન્યો હતો. પાછળથી કાંઈએ ટકાર કરી: ‘મિસ્તર, ભાષણ ઘેર જઈને આપજો!’

તે ‘પ્રીત કી રીત’ની સુંદર નાયિકાના ખડખડાટ હાસ્યમાં બધું ડૂબી ગયું. રમેશ ને કમલા વચ્ચે પછી ઈન્ટરવલમાં ખાસ વાત ન થઈ. માત્ર અંગપ્રત્યંગના ક્ષણિક સ્પર્શથી જે મૂંગો વાર્તાલાપ ચાલ્યો તે માફ.

કમલા ચિત્રના બદલે રમેશની વાતો પર વિચાર કરી રહી હતી. એને રમેશ અદ્ભુત ફિલસૂફ દેખાયો. લગ્નસંસ્થાનો નાશ-સ્ત્રીત્વને ભરખી જનારી એ જર્જરિત ઇમારત જમીનદોસ્ત-અને એ સાથે કેટલી ઉપાધિનો નાશ થઈ જાય ? ન વરની ચિંતા, ન ધરની ફિકર ! ન ગુલામી, ન પત્નીત્વ ને ન કંટાળાભરેલું માતૃત્વ ! પિતાને દ્રવ્યની ચિંતા નહીં, માને કર-કરિયાવરની માથાકુટ નહીં, છોકરી સાપનો ભારો નહીં ! સ્ત્રી સ્વતંત્ર રહે ! અરે, સ્વતંત્ર થઈને દેશની આઝાદી લાવી શકે.

રમેશ તરફ કમલાને માન વધવા માંડ્યું. એને રમેશ અફલુત યુવાન લાગ્યો. એના વિરુદ્ધ જે નિંદા થતી હતી તેનું પણ ચોખ્ખે ચોખ્ખું કારણ એ આપી શક્યો હતો. કમલાને એમાં તો સ્ત્રી-મિત્રોના જ દોષ ભાર્યા.

યુવાની સ્વાભાવિક રીતે જલદી ઓગળનારી હોય છે. હવે કમળાનું હૃદય માણનું બની ગયું. રમેશના સહચારના સહેજ સ્પર્શમાત્રથી પ્રવાહીરૂપ ધરવા લાગ્યું.

ચિત્રના અંતે છટા પડતાં કમળાએ પૂછ્યું: ‘તમે સ્ત્રી-મિત્રોમાં માનો છો ?’

‘અવશ્ય. પણ હવે તો થાક્યો.’

‘હું બધાથી જુદો છું.’

‘અલબત્ત, ’ રમેશે જુદાં નચાવતાં જવાબ આપ્યો.

‘તો સ્વીકારશો મારી મિત્રતા ?’

‘કેમ નહીં ? હું તો એ સિદ્ધાંતમાં માનનારો છું ; પણ મને જે વાંધો છે, તે મેં આપને જણાવી દીધો.’

‘તે બાબત નિશ્ચિંત રહેજો !’

‘આભાર !’

કમલા પોતાના સમ્પ્રીત્વમાં લળી ગઈ. બધાં લગભગ ‘સેક્સ’ને લગતી મશ્કરીઓ કરતાં વીખરાયાં. કમલા એ દહાડે બાણે આકાશમાં વિહાર કરી રહી હતી.

અરધી અરધી થઈ જતી માને જ્યારે લાગ્યું, કે કમળા હવે લગ્ન નહીં જ કરે, ત્યારે એનું મન મનાવવા જ્ઞાતિના સારા સારા

મૂરતિયાને ઘેર ચા-પાણી માટે બોલાવવા માંડ્યા. આ ઘેલી કમળા કદાચ કાઈને પસંદ કરે ? પણ એનું પરિણામ વિપરીત આવ્યું.

કમળાના મગજમાં એક વાત ભરાઈ ગઈ હતી, કે જ્ઞાતિના યુવાનો બધા ગમાર છે. એમાં વળી રમેશની ફિલસૂફી મળી. એ રોજ રોજના આવા વ્યવહારથી કંટાળી ગઈ. એ તે કંઈ પ્રદર્શનની પૂતળી હતી ? જાહેરખબર માટેનું બાવલું હતું ? એક દહાડે એણે માને રોકડું સાંભળાવી દીધું : ‘મા, જો તું મને વધારે સતાવીશ તો કાં આપઘાત કરીશ, કાં તો ગમે ત્યાં ચાલી જઈશ.’

પિતાએ પણ આ વાત સાંભળી માને ઉઘડી લીધી : ‘અણુધડ તે દરેક બાબતમાં અણુધડ ! અરે, માઆપની ફરજ તો કેળવણી આપવાની, શરીરે તંદુરસ્ત બનાવવાની, પછી તો ઉંમરયોગ્ય છોકરું પોતાનું હિત પોતે સમજી લે !’

‘અને માઆપનો કશો હકદાવો નહીં ? સલાહ-સૂચનાય નહીં ? શું તમારી કેળવણી એમ કહે છે, કે જનનીને આખરે લાત મારવાની ? જેણે મરણુતોલ પીડા સહી જન્મ આપ્યો, કાચા નીલાડા જેવી કાચા કેળવાને મજૂરી કરી મોટી કરી અને મોટી થઈ એટલે માને કશો હક દાવો નહિ ! દીકરીને પોતાની સ્વતંત્રતાની સદા ખુમારી ને માને ? માતાને જાણે કાઈ હક-દાવો જ નહીં. આના કરતાં તો શેરીનાં કુરકુ રયાં પાળ્યાં-પંપાળ્યાં હોય તો વધુ સમજે !’

‘માઆપનો હક-દાવો ? માઆપે અમારા પર ઉપકાર કરવા અમને જન્મ આપ્યો હશે વારુ ? જન્મ આપવા માત્રથી સંતાનનું સત્યાનાશ વાળવાનો માઆપને હક મળી ગયો કાં ?’ કમલા ખૂબ આવેશમાં હતી. આવેશ વિવેકને વિસરાવે છે.

‘ઉપકાર કરવા જન્મ નહોતો આપ્યો, બેટા ! માતાના દિલથી તને શું ખબર પડે ? મોતની પથારીમાં આજોટતી સંતાનને જન્મ આપે છે, ત્યારે સંસારની મોટી કુરબાની એ આપણી હોય

છે. અને છતાં જન્મ આપવા માત્રથી જણ્યાં જીવતાં નથી. જણ્યાંને જીવતાં રાખવા તો દેહને ચંદનની જેમ ધસી નાખવો પડે છે. એ ઉભગરા, એ વ્યાધિઓ, એ બળિયા-શીતળાના હુમલા. આળકને ઉછેરવું ને કાચા નીંભાડા પકવવા સરખા ! પેટના જણ્યાનું કાઈ મા અનિષ્ટ વાંચે ?' અભણ માતાનેા અનુભવ આ બોલતો હતો. થોડીવાર એ અટકીને ફરી બોલી, 'પોતાના સંતાનનું સત્યાનાશ અને તે સગી માના હાથે ?'

‘હા, હા, સત્યાનાશ. કાકીની કાન્તાને પેલા સરોડિયા સાથે પરણાવી. માસીની માયાને પેલા બલુચકને ગળે બાંધી. ફરિયાની કુલીને લાગવગથી બિચારા કોલેજિયનને ગળે વળગાડી; લાકડે માંકડાં વળગાડવામાં તમે શ્રાં. આનું નામ સત્યાનાશ નહીં તો શું ?’ કમલા રડતી રડતી ચાલી ગઈ. એ આખો દિવસ ખાધા-પીધા વગર ઘરમાં પડી રહી. માતાએ પણ ન ખાધું. રાતે માએ સામે પગલે જઈ કમલાને પંપાળી મનાવીને ખવડાવ્યું. કમલા માતા પર ઉપકાર કરતી હોય તેમ જમવા બેઠી, ને બે કાળિયા ખાધા.

પણ ભયાનક વર્ષા પછી જેમ માર્ગ સ્વચ્છ બની જાય છે, એમ આ કલહ પછી કમલાનેા માર્ગ નિષ્કંટક બન્યો. એ ઇચ્છામાં આવે ત્યાં અને ઇચ્છામાં આવે ત્યારે ફરવાહરવા જવા લાગી. રમેશ અને તેની ખૂખખૂખ મુલાકાતો યોજવા લાગી. રમેશના મિત્રમંડળ સાથે પણ એ ગાઢ મિત્રતામાં આવી.

હવે જાણે એને નવરાશ જ નહોતી. આજ મિત્રતા ત્યાં જમવાનું નોતરું, તો સાંજે સિનેમા, બપોરે પીકનીક ! પ્રવૃત્તિના વેગીલા ચક્રમાં એ ધૂમવા લાગી. સમય, ટાઈમિ. બસ સમયની સદાકાળ અછત દેખાવા લાગી. કમલાના જીવન પર એક અજબ મસ્તીની લહેર છવાઈ રહી. એને રમેશના શબ્દો યાદ આવતા—

‘લગ્ન એ ગુલામીનો કરાર છે.’

મુક્ત સ્ત્રી! નિર્દોષ સ્ત્રી લગ્નબંધનથી નિર્લેપ સ્ત્રી, ધર્મ માટે, દેશ માટે શું શું ન કરી શકે? કેટલીકવાર નગરના ટાઉનહોલમાં ભાષણો યોજતાં. કેટલાક હોંશીલા પત્રકારો કમલાકુમારીના નામે લેખો લખી છાપામાં પ્રગટ કરતા. ક્યાં એરડાની ચાર દીવાલ વચ્ચે પુરાયેલી હિન્દુસ્તાનની અભાગી નારી ને ક્યાં આ આઝાદપરસ્ત, પુરુષની સાથે ખભેખભો મિલાવીને ચાલતી વીસમી સદીની વીર નારી! કમલા નવજુવાનોની તો દેવી હતી.

જૂની ઘરેડમાં પડીને પરણી ચૂકેલા જુવાનો મોટા મોટા નિશ્વાસ સાથે કમલાને ઘણી વાર કહેતા : 'અમારું તો કંઈ જીવન છે? શું અમારું અર્ધાંગ ને શું અમારું દાંપત્ય!' તેઓ બની શકે તો પોતાના ઘરની સ્ત્રીઓને તગડી મૂકવા તૈયાર હતા. શરત એ કે નવા જમાનાનું કોઈ ખુલખુલ એમને મળી જાય. આવો વર્ગ સમાજને ભાંડતો હતો, ઉપાલંબ આપતો હતો : સમાજે જ અમારાં જીવન નીરસ કરી મૂક્યાં. અમારું અર્ધાંગ કેવું નકામું? અમે શું પ્રગતિ કરી શકીએ? અરે, દેશસેવા પણ સમાન રસવાળાં દંપતી સાધી શકે! આ સમાજનો તો નાશ કરવો ઘટે.

પુરુષો સામેનો મોરચો ચાલુ જ હતો.

ખીજે સમાજ સામેનો મોરચો ચાલુ થયો. મદાત્માજ જૂના જમાનાની સ્ત્રીથી દેશસેવા સાધી શક્યા, પણ આ નવા સિતારાઓને ઘરમાં ખેડેલી સ્ત્રીથી સંતોષ નહોતો, ને એ અસંતોષની આગમાં એમનાથી દેશસેવા, ધર્મસેવા થઈ શકતી નહોતી. એમના નીરસ જીવનમાં સૌંદર્યવતી કમલા જેવી નારીઓ જ પ્રાણ પૂરી શકે તેમ હતી. ને તો તો હિંમતથી તેઓ કહી શકે તેમ હતા કે એવાં રસભર્યાં દંપતીજીવનથી કાલે સ્વરાજ્ય ઘેર આવે એમ હતું.

આ સૌંદર્યોપાસક મનુષ્યોનો વર્ગ કમલાની આનુબાહુ ભમરાની જેમ ભમતો હતો. દેવની પાસે જેમ ભક્ત સ્વર્નિદા કરી પાપ

પખાળે તેમ પોતાની ગૃહનિંદા કરીને વહેલા ઘોડે ચડ્યાનો તેઓ સદાસર્વદા પશ્ચાત્તાપ કરી રહ્યા હતા.

સ્ત્રીઓ પારકાને આકર્ષવામાં પાવરધી હોય છે ! એના સ્ત્રી-તત્વને ત્યારેજ જોખન પાંગરે છે, જ્યારે કાક એની પાછળ ઝુરતું હોય. એ કદપના એને આકાશમાં ઊડાડે છે. એના સૌંદર્યને નવી કાતિલ ખુમારી આપે છે. કમલા આજકાલ વ્યોમવિહાર કરતી હતી, પણ વ્યોમ વિહારમાં એ એકલી નહોતી. રમેશ સાથે હતો.

પુરુષો તરફ એને ધૃણા હતી, પણ રમેશ અપવાદ રૂપ હતો. ગમે તેવા પુરુષથી સ્વસ્થ રહેતી કમલા રમેશને જોઈ થનગની ઊઠતી. રમેશની ફિલસૂફી, રમેશનું હાસ્ય, એની વાત કરવાની અદ્દાઃ કમલા પોતાના અંતઃકરણમાં પવિત્ર છબીની જેમ કોતરી રાખતી.

૪

ગ્રીષ્મના એક અકળાવનારા દિવસે કમલા સવારથી સાંજ સુધી ઘેર જ પડી રહી. ગરમી ઘણી હતી. એનાથી વિચાર કે મનન કરી શકાય તેવી સ્થિતિ પણ નહોતી. વધારામાં કામ કરનારી ચાલી ગયેલી હોવાથી મા હાથે મરચાં ખાંડતી હતી. મરચાં આખા ઘરમાં ઊડતાં હતાં. કમલા કંટાળીને સાંજે બહાર નીકળી.

‘મા, આજ તો તેં જીવ ખાધો ! ઓહો ! કેટલી ભયાનક ગરમી ! અને તેમાં આ મરચાંનો ગુલાલ ! બિચારી ચૂડેલ પણ નાસી જાય.’

મા કંઈ ન બોલી. એ મનમાં ને મનમાં વિચારી રહી કે આ છોકરીઓ અમારા જેવું ઘર શી રીતે ચલાવશે ? મજૂરી કરીને મરી જતા પુરુષોના સંસાર વ્યવહારને શી રીતે શોભાવશે ? જીવન તો સંઘ્રામ છે. ત્યાં વળી ગરમી કેવી કે થાક કેવો ! એક સ્ત્રી અને એને માથે કેટલી

ફરજો ? ફરજોના મેદાનમાં આ મેના-પોપટ શું કરશે ? ઇશ્વર એમના પર દયા કરે !’

કમલા નાકનું ટીચકું ચઢાવી ચાલી ગઈ. થોડે ગઈ હશે, ત્યાં રમેશ સામેથી આવતો મળ્યો. એણે દૂરથી જ કહ્યું :

‘બરાબર, કમલાકુમારી, તસખીરને યોગ્ય તાસીર તમારા ચહેરા પર છે. અત્યારે તમે ‘માનિની’ની અવસ્થામાં છો.’

‘માનિની’ એટલે શું ?’

‘માફ કરજો, મિસ કમલા, હાલમાં જરા કામચાલ જોઈં છું. એમાં સ્ત્રીના અનેક પ્રકારમાં ‘માનિની’નો પણ એક પ્રકાર છે.’

‘હાં, હાં. જોજો કવિત્વના ફૂવામાં પડી ન જતા.’

‘અવશ્ય, આપ જેવા મિત્ર મળે, ને ભલા કલ્પના-કવિત્વનો ફૂવો ન છલકાય.’

રમેશની વાક્યચાતુરી પર કમલા આક્રોશ થઈ ગઈ. એના કંટાળેલા મગજને આવી મનોરંજક આસાપેશની સખ્ત જરૂર હતી.

‘રમેશ, ચાલશે કે ? આજ બહુ કંટાળી છું. ક્યાંય દૂર દૂર ફરી આવીએ ! દરિયાકિનારો હોય ને મંદમંદલહેરો આવતી હોય ને હમ ઔર તુમ !’ કમલા ફિલમીઆ લાપા બોલતી હતી.

‘કવિ બની ગયાં ! કવિત્વ જરૂર એપી રોગ લાગે છે.’

‘જરૂર. અચ્છા, એક ટેકસી લાવો !’

અંતે જણાં ટેકસીમાં નગરથી દૂર નીકળી ગયાં. સુંદર એકાંત હતું. મલયાનિલ વાતો હતો. સામે અનન્ત ક્ષિતિજ સુધી હસતો-કૂદતો સાગર હતો. ગગનમાં પંખી ગુંજતાં હતાં ને રંગબેરંગી પતંગિયાં લીલોતરી પર રમી રહ્યાં હતાં. દૂરદૂરથી બંસીના આછા સ્વરો વાતાવરણને માધુરીથી ભરી રહ્યા હતા.

‘દેવાંગનાઓ રમવા આવે એવું આ રમણીય સ્થળ છે.’ રમેશે ધીરથી કહ્યું.

‘કાવ્યશાસ્ત્રનો કેંદ્ર વધુ ચડ્યો લાગે છે!’

‘ના, ના, આજ મને ઓમર ખચ્યામ બનવાનું મન થઈ ગય છે. હાથમાં સાકી હો, બાબુમાં સનમ હો, જુવાની ઝુમતી હો તો હે ખુદા, તારું સ્વર્ગ મારે નથી જોઈતું.’ રમેશના ઘાટીલા હોઠમાંથી અમૃત ઝરતું હતું.

કમલા કોઈ અનન્ત તૃપ્તાવૃત્તની જેમ તેની સામે તાકી રહી.

‘કમલા, આ સુંદર પ્રકૃતિ, આ મનોરમ કિનારો, આ શીતળ હવા, આ પ્યારાં પંખી, સંદેશા મોકલે છે : ગુલામી નહીં, મુક્તિના આશંકા અહીં મળ માણે છે. હજારો દંપતીઓ અહીં આવે છે, તે જાય છે : પણ જાણે ટાઢાંબોળ ! ન ઊર્મિનું ગાન, ન જીવનનો થનગનાટ ! થાક્યા ભાઈ એનાથી ? આ તો મુક્તસહચારના માનનારાઓનું પ્રિય ધામ છે. આવો, હવાની જેમ ઝૂલો ! વૃક્ષનાં કામળ કિસકયની જેમ થનગનો ! માછલીની જેમ નૃત્ય કરો !’ રમેશ સાધનાની પરાકાષ્ટા પર હતો.

‘કમલાકુમારી, નિત્યયૌવનની અધિષ્ઠાત્રી દેવી ! પ્રશંસાનું—પુશ્કામદનું પાપ વહોરીને પણ મને કહેવા દો કે કુદરતે તમને જે કળા આપી છે, એ કેને આપી છે ? તમારા આ અર્ધ કુસુમિત અંધર, રમોલાના જડા હાસલ જેવા તે પ્રમોદના ચીની હોડો કરતાં કેટલા સુંદર છે ? ઘણી કુમારિકાઓ મેં નીરખી, અનેક કોલેજ-ગર્લ સાથે મેં દિવસો ગાળ્યા છે; પણ જે અભિન્નત સૌંદર્ય કુદરતે તમને બદ્યું છે, એ ખીજ પાસે નથી ! નાના એવા હાસરના ફૂલથી દીપી ઊઠતો આ તમારો અંબોડો જોઈંદું, તે ખીજ અંબોડા મને સુગરીના માળા દેખાય છે. વસ્ત્રો અને તમારાં અંગ-પ્રત્યંગ બંને મળીને સૌંદર્યની કેવી અપૂર્વ મિલનભોમ રચે છે ! આ તમારા કમળદંડ જેવા બાહુ—’

રમેશ નજીક સર્યો હતો. સંસારમાં એકચક્રી સામ્રાજ્ય જમાવી રહેલ કામદેવ જાગી ઊઠ્યો હતો. કમળાએ રમેશને પોતાના હસ્તને સ્પર્શ કરવા દીધો. એનામાં યૌવનનો મદ ફેરી ઊઠ્યો હતો.

રમેશે કામળા હસ્તને ધીરેથી દબાવ્યો. કમલાએ કાઠ અકળ સુખાનુભવનો રોમાંચ અનુભવ્યો. પ્રવેશક બરાબર લખાઈ ગયો હતો. રમેશે પુસ્તક રચવાની રજા મેળવી લીધી. એ વધુ નજીક સર્યો. એકાંત હતું, યૌવન હતું, લુધા હતી, તૃપ્તિની ઝંખના જાગી ઊઠી.

અંધકાર ઊતરતો હતો. દૂરદૂરની ટેકરીઓ પાંખળથી ખીજતો ચંદ્ર ઊગતો હતો.

‘કમલાકુમારી, લગ્નનો ‘હું’ પૂર્ણ દેખી છું. ખીલતી કુસુમ-કળી સમી નવયૌવના પરણીને પાંચ દહાડે કરમાઈ જાય છે. જીવનનો રસ જાણે દોળાઈ જાય છે. મુક્ત સહચાર-નિર્બંધ બોમ્બવિહાર-સ્વર્ગ પૃથ્વી પર ઊતરી આવે. જીવાનીનો જન્મ જલકાતો હોય ત્યારે તેના પર ઢાંકણ મૂકવાથી દોળાઈ જશે. એને પીતાં શીખો ! સંસારનાં કેટલાં અભાગિયાં એને પાપ લેખે છે, પણ એક વાર ઉભરાતા એ જન્મનો આસ્વાદ તો લો ! કમળાકુમારી આપણા ઋષિ-મુનિ મૂરખા નહોતા કે લખી જાય : “અસંભોગો જરા સ્ત્રીણાં.” યુવાનીનાં દાન, જોખનની ખેરાત, અને સંસારમાં સ્વર્ગ !’

કમલાકુમારી કાઠ દિવ્ય સ્વપ્ન દેખી રહી હતી. રમેશ કામદેવનો સેવક બન્યો હતો :

‘તમારા આત્માની સુંદરતા ને અંગની શોભા સામે તો જીવ્યો. સંસારની આજની સંસ્કારી, -સુધરેલી સ્ત્રી દેશ સામે જીવ્યો છે ને દેહ સામે જોતી નથી. દેશ સામે જોનાર દેહ સામે ન જીવ્યો એ આપણા અમાજનું પાપ છે. માણસને તૃષા લાગે ને પાણી ન પીએ : -એ આપણા ધર્મનો સારોપદેશ. છતે પાણીએ તરસે મરનારની એ મહત્તા

ગણવાનો. સંસારનાં પાત્ર ભલે જુદાં હોય—પાણી તો એક જ આકાશનું છે. તૃષા લાગી ત્યારે જ્યાંથી પેય મળ્યું તે પી લેવાનું. કમલાકુમારી, તમારા દેહ સામે જુઓ. એમાં જગી રહેલી પ્યાસ સામે જુઓ ! એ પ્યાસને રોગીષ્ટ પાણીથી—સમાજના અધિવાર જળથી યુગાવરો કે કોઈ સુસ્વાદુ રમતિયાળ ઝરણાંના જળથી ? આ કંકણનો પ્યાર, આ હીરાના હારનું હેત...” રમેશનો હાથ હીરાના હાર પરથી કમળાના પુષ્ટ યૌવનના મર્મભાગ પર સરતો હતો.

‘ચાલો ! કમલાકુમારી—આ સાગરમાં ડૂબકી મારી જલ ને મીનની પ્રીત અદા કરીએ : આ વેલી ને વૃક્ષ સાથે લાળી જઈ ચિર આશ્લેષને પામીએ.’

રમેશે કમલાનો હાથ ખેંચ્યો ને ઊભો થયો. કમલા મુગ્ધ પૂતળીની જેમ ઊભી થઈ, એને અનુસરી. બંને ઝાડનાં ઝુંડની પાછળ અદૃશ્ય થયાં—થોડીએક પળો માટે.

રસરાજ ચંદ્રદેવ આજ અમી વરસાવતો હતો.

સ્ત્રીના દેહમાં સિંદણનો ગર્જરવ હોય છે—જોખનના પહેલા દાન સુધી. અસ્પૃશ્ય જોખનવાળી યુવતી અગ્નિ સમાન તેજસ્વી હોય છે. સ્પર્શ કરનારને સહેજમાં ભસ્મ કરી શકે તેવાં તેજસ્કુલિંગો એનામાંથી ઝળતાં હોય છે. જોખનના દાન પછી એનો અગ્નિ યુગાતો જાય છે. એ નમ્ર બને છે, વિવેકી થાય છે, ઓશિયાળી બને છે.

પુરુષની ખાસિયત જુદી હોય છે. એના જોખનની પહેલી ખેરાત સુધી એ નમ્ર, ભલો ને ભોળો હોય છે, જોખનનો પહેલો જન્મ આ ખતાંની સાથે એનામાં સિંદની મસ્તી પ્રગટે છે, નરમાંસ ખાધા પછી વકરેલા વાધની જેમ સદા એ તાકમાં ફરતો રહે છે. એ અજ્ઞેય લાગે છે, સદા છૂતતો ખેલાડી દેખાય છે. સ્ત્રી સદા પછી હડે છે, ત્યારે પુરુષ આગળ ધપે છે. કેટલીક વાર બન્નેની સંમતિપૂર્વક, કેટલીક વાર રમેશની

ધૃષ્ટિએ માન આપી બન્ને સાગરકાંઠે ને બીજે જ્યાં જ્યાં સગવડ મળી ત્યાં જઈ આવ્યાં. રાતોને મીઠી બનાવી, દિવસોને ઉજળા બનાવ્યા.

પણ ઉજળા દિવસની કમલાકુમારી અંધારી રાત બનતી જતી હતી. પાકા ચોર ઉજળી રાત કરતાં અંધારી રાતને વધુ પસંદ કરે છે. રાતની ખૂબી એ હોય છે, કે ઉજળી રાત કરતાં માર્ગ વધુ સ્પષ્ટ ભાસે છે ને વળી સંતાવાની ધૃષ્ટિ થાય તો એને પૂરી સગવડ હોય છે.

એ એક વર્ષ એ રીતે વીતી ગયાં, પણ આ દરમિયાન માતાની ટકટકથી કમળા કંટાળી ગઈ હતી. એનાં રોજરોજ પ્રકુલ થતાં અંગોપાંગ ધરડી ધરડતી માતાને શંકા જન્માવતાં હતાં.

‘અરેરે! પોતાના જીવન પર એક ડાઘ નહીં, ને પોતાનું પેટ!’...મા કદપનાથી કંપી ઊઠતી; કેટલીક વાર ક્રોધથી ગાંડી થઈ જતી હતી.

માસિક ધર્મ પાળવો કમળાએ બંધ કર્યો હતો, એટલે માની કંઈ શંકા વધતી નહોતી. પણ એક વાર કમલા ચારેક દિવસ બહુ જ બેચેન રહી, ને પોતાના ફેમિલી-ડોક્ટરની દવા લેવા ખૂબખૂબ આગ્રહ કર્યો, પણ ધરાર ન ગઈ. આખરે નગરના બીજા ડોક્ટર પાસે એ જઈ આવી ને દશેક દિવસ ઘેર આવીને ખાટલામાં પડી રહી. એ દિવસથી શરીર પણ કંઈ નિર્બળ પડવા લાગ્યું. ઉત્તેજક દવાઓ એણે વસાવવા માંડી. એનાથી એ પોતાની ખુમારીને જાળવી રહી.

પણ કમલા હવે ધરથી થાકી હતી. મા એને ખૂબ કંટાળા આપતી હતી. નાની બેન પણ સી. આઈ. ડી. જેવી બની એના વિરુદ્ધ કંઈને કંઈ બકતી હતી. આ મૂંઝવણ ટાળવા માટે એણે રમેશની મિત્રમંડળીમાં એક દહાડો ચર્ચા ગોઠવી. કમલાકુમારી ભાષણ આપે-ચર્ચા ગોઠવે, ને ભલા કાણ ન આવે? એના એક કૃપાકટાક્ષના પણ કેટલાય આકાંક્ષી હતા.

ચર્ચામંડળે નિર્ણય કર્યો, કે સ્ત્રીએ પોતાની આઝાદી જાળવવા માટે આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય હસ્તગત કરવું જોઈએ. એ માટે એ શિક્ષિકા બની શકે છે, નર્સ જીવનની તાલિમ લઈ શકે છે; નટી બની કલા-જીવનમાં પદાર્પણ કરી શકે છે.

નર્સ અને નટીજીવન માટે શહેરના પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોમાં સારો અભિપ્રાય નહોતો. કામ પણ કંઈ કનિષ્ઠ લેખાતું. શિક્ષિકા બનવાને કમલાકુમારીએ નિરધાર કર્યો ને નિરધારની સાથે નોકરી પણ મળી ગઈ.

આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય લાધી ગયું. હવે પૂર્ણ આઝાદી હસ્તગત કરવા કમલાએ ઘર તજ્યું. રડતી માને કહ્યું:

‘મા, ડાહ્યો દીકરો દેશાવર સારો. મને પુત્ર લેખ, ને હું આઝાદીની યાત્રાએ જઈ છું, એમ માની લે !

‘ખેટા, તું જાય છે એનો મને વાંધો નથી; દીકરી આખરે તો પારકા ઘરની લક્ષ્મી છે. વહેલી-મોડી જવાની જ, પણ ખેટા, મારી કુખ ઉજળજે !’

રોજ ચાડી કરતી નાની બેન આજે ખૂબ ખૂબ રડી. પણ આઝાદીના લડવૈયાને તો એવા ભાવનાના લાગણીવેડાથી પર રહેવું ઘટે. કમલાકુમારી હૈયું કઠણ કરીને ચાલી ગઈ.

માનું કલ્પાંત ભારે હતું. કુટુંબકલેશ અજબ હતો. મા કહેતી: ‘અરેરે, આપણા જીનવાણી રિવાજે કેટલાક ઘણા સાચા છે: પણ આ નવા રિવાજો...અરેરે, પાયા વગરના મહેલ જેવા છે. દીકરો હોત ને લડાઈમાં જતો હોત તો ગોળ ને કંકુ આપત: પણ દીકરી... સમાજ ધણો ખરાબ છે.’

બાપને હૈયે ત્રિયોગનું દુઃખ વસ્યું, પણ ભણેલીગણેલી કમળા જો એ રીતે સુખી થાય, અરે’ આ સંસારની અનેક દુઃખી દીક-

રીઓની માર્ગદર્શક બને તો સારું: એમ સમજી સાંત્વન ધારણુ કર્યું. એને પોતાની જ્ઞાતિ તરફ તિરસ્કાર હતો. અનેક દીકરીઓને રાજ રાજ માર ખાતી, ત્રાસ વેકતી, ગળે ફાંસો ખાતી, અર્ધપેટે મજૂરી કરતી ને આખરે અકાળે મોતની ભોગ થતી જોતો. જ્ઞાતિમાં દીકરી પરણે એના કરતાં કૂવે પડે એ વધુ ઇજ લેખતો. દેશની આઝાદીમાં શ્રદ્ધા ધરાવનાર પિતા, સ્ત્રી-આઝાદીમાં પણ એટલી જ શ્રદ્ધા ધરાવતો હતો.

કમલાકુમારી ભલે સ્વતંત્ર રહે, નવ-જીવન જીવે ને એ રીતે સુખી થાય. જ્ઞાતીલાઓ સખ્ત ટીકા કરતા, પણ મોટા મનથી એ ગળી જતો.

કમલા કુમારીનું નવું ધર ચાલુ થઈ ગયું. આ નિમિત્તે આ સાહસને અભિનંદનાર વર્ગ તરફથી કેટકેટલી બેટાથી ધર ભરાઈ ગયું. કોઈ ગૌર ગાલોને મુલાયમ રાખવા પફ-પાવડર મોકલતું, કોઈ કાળી નાગણુસમા કેશકલાપને સમારવા કાંસકા-સેટ મોકલતું, તો કોઈ જીવાનીને મેંદી ભરી બનાવવા રંગની ડબ્બી મોકલતું. ‘ગોરા ગોરા હાથ ને કાલી કાલી ચૂડિયાં’-જેવી પદ્યપંક્તિઓ સાથે કંકણોના કોઈ વરસાદ વરસાવતું. સાહિત્યમાં તો ન પૂછો વાત !

સ્ત્રી-સન્માનના પૂજારીઓ દીવાના બન્યા હતા; કમલાની તમામ સગવડો પૂરી પાડતા હતા. છતાં એને કંઈક પૈસાની તંગી રહેતી જ. માસિક-ધર્મ ચાલુ રહે તે માટે મોટા પ્રમાણમાં લેવાતું કપીનાઇન, દાક્તરનાં બીલ, દવાનાં બીલ, પોશાક તથા ટોયલેટ પાછળ મોટો ખર્ચો થતો. કામ કરનારીઓ મોંઘી હતી ને મુલાકાત લેનારાઓ સોંબા હતા, એટલે આ-પાણીમાં ઘણું ખર્ચ થતું.

રમેશ શ્રીમંતનું સંતાન નહોતું. એણે થોડા શ્રીમંત મિત્રોને પોતાની સાથે આ-પાણી પીવા નોતરવા માંડ્યા. શ્રીમંત-તનુજે તો

બાપનો પૈસો ઠેકાણે પાડવા છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબના જેન્ટલમેન બની, પતંગિયાં પકડવા મોટરનાં પેટ્રોલ બગાડતા જ હતા. તેઓએ કમલાકુમારીને વાતથી, ફક્કડ પોશાકથી, છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબની શેવીંગથી, સેન્ટબર્ચા રૂમાલોથી આંજી નાખી. રમેશની છખી ઝાંખી પડતી ચાલી. કોકની મોટરમાં કાઢના સંગાથે કમલાકુમારી જતી આવતી દેખાવા લાગી. રમેશ પોતે પણ હવે વધુ ને વધુ ગેરહાજર રહેતો થયો. એ ઐન્જ્યુએટ થઈ ચૂક્યો હતો, ને મોટા કુટુંબનો ભાર ધીરે ધીરે એના પર આવતો હતો. પિતા લગ્ન માટે ઉતાવળ કરતા હતા. પુત્રને નોકરી મેળવવાની તાલાવેલી લાગી હતી, પણ બન્નેને નિષ્ફળતા સાંપડી હતી.

૫

દિવસો વીતતા ચાલ્યા. કેવળ ફિલસૂફી પર માણસ જીતી શકતો નથી. એક દિવસ અચાનક રમેશે લગ્ન માટે હા પાડી દીધી. સસરા શ્રીમંત હતા, મોટી થયેલી પુત્રીથી મૂંઝાયેલો હતો. એણે પોતાની પેઢીમાં ગોઠવવાના, અમેરિકા મોકલવાનાં કંઈ કંઈ વચન આપ્યાં હતાં. રમેશને લાગ્યું કે અત્યાર સુધીના વિચારો નવરાશના હતા. જીવનસિદ્ધિનો માર્ગ હવે શરૂ થતો હતો. પરણુશું તો પીઠબળ મળશે. સેવા કરવી હશે તો ભવિષ્યમાં ઘણી થઈ શકશે.

રમેશે સારા મુહૂર્તે, મંગળ ચોથડિયે પ્રભુતામાં પગલાં પાડી દીધાં.

આ સમાચાર કમળાને મળ્યા ત્યારે એને ઘણો આઘાત થયો. સ્ત્રી જેને પોતાનું જીવન આપે એને પોતાનો કરીને દિલમાં રાખે—એ સ્ત્રીસહજ નિર્બળતા એને થોડી વાર પીડા કરી રહી, પણ હવે રમેશનું સ્થાન સહેલાઈથી પૂરે તેવા ઘણા પુરુષ-મિત્રો એની પાસે હતા.

રમેશ કરતાં વધુ માલ ને દોલતથી તેઓ એનો સત્કાર કરવા તૈયાર હતા.

સહજ રીતે કમલાના દિલમાં ઊગી આવ્યું: ‘લગ્ન થયાં હોત તો રમેશ મને તરજોડી ન શકત.’

જાણે કલ્પનામાં રમેશ એને સમજાવતો હોય તેમ કહેતો હતો: ‘કમલા, લગ્ન થયાં હોત તો તું ચગદાઈમરત. સંસારમાં પ્રેમ છે, તેમ ધન પણ છે. તારે માથે શોક્ય આવત. તું દાસી બનત. આજે તો તું હજી આઝાદ છે. હું પડ્યો, પણ આપણો મંત્ર તું જાળવજે!’

કમળા સાવધ થઈ. દાકતરને આવવાનો સમય થયો હતો. એ તૈયાર થવા સ્નાન કરીને આવે તે પહેલાં દર્દી તરફ બહુ દરકાર ધરાવનાર દાકતર સાહેબ હાજર જ હતા.

કમલાએ અર્ધાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં. એના દેહ પરતી બીનાશ જોનારની આંખને સ્તબ્ધ કરી ખેંચી રાખતી હતી. અર્ધ ખુલ્લા પગની પેશીઓમાંથી રૂપ ઝરતું હતું.

‘દાકતર, દશ મિનિટ!’

‘માફ કરો કમલા, બહુ જ ઉતાવળ છે.’

‘આવી, આવી!’

કમલા બેએક મિનિટમાં જોમતેમ સજ્જ થઈને હાજર થઈ. દાકતરી તપાસ માટે એ મોટા પલંગ પર સૂઈ ગઈ. કાનમાં ભૂંગળી લગાવીને તપાસતા દાકતરની આંખો ચકળવકળ થઈ રહી હતી. એક પછી એક અવયવ ધીમેથી તપાસતા હતા. કમલાને દાકતરના આ અધિકાર સામે વાંધો નહોતો: તેમાં પણ એ વાર તો એમની ખાનગી મદદ પણ લીધેલી.

દાકતરી તપાસ પૂરી થવામાં વિલંબ થતો જોઈ કમળા દાકતરની

એણે પર લક્ષ આપવા લાગી. એને લાગ્યું કે દાકતર અંગેને પંપાળી રહ્યો છે.

‘દાકતર !’

‘કમલાકુમારી !’ દાકતરની આંખોમાં આખો ઇતિહાસ પંચાતો હતો. કમળા સમજી ગઈ. વક્ષસ્થળ પર પડેલો હાથ દૂર ખસેડતાં એણે કહ્યું : ‘આ તમને ન શોભે !’

‘શા માટે ન શોભે ? મુક્ત સહચારમાં માનનાર સ્ત્રી પાસે મારો હક્ક છે.’

‘શું કહો છો ?’

‘એ જ કહું છું. તમે સતી સીતાની પૂંછડી નથી. તમે નોંધી લ્યો, કે તમારા દેહમાં એક નવો જીવ ગિતરી ચૂક્યો છે. દવાઓ નિષ્ફળ નીવડી છે. શસ્ત્રોપચાર જ એક માત્ર ઇલાજ છે !’

‘ઉપચાર, શસ્ત્રોપચાર !’ કમલાના મન પર પાગલપણની અસર થઈ. એનું પાગલ મન નાચી ઊઠ્યું. નીચોવાતા શરીર સાથે હવે એને પુરુષ-સ્પર્શથી કંટાળો આવ્યો હતો.

‘હા, શસ્ત્રોપચાર !’

‘અશક્ય. હું હવે માતા બનવા માગું છું.’

‘પણ એનો બાપ કોણ બનશે, બાનુ ? ગેરકાયદેસર સંતાનનો વાલી કોણ થશે ?’

‘એનો બાપ ? કોણ બાપ બને ? હું અવિવાહિત છું. લગ્નના કરારમાં ન માનનારી છું. સામ્યવાદી શાંતિકુમાર કહેતા હતા કે સોવિયેટ શાસનમાં કોઈ બાળક ગેરકાયદેસર નથી.’

‘તો માતા કુંતી બની સૂર્યપુત્રને જન્મ આપો ! બૂલશો

નહીં, આ હિંદુસ્તાન છે. તમારા નામ સાથે સાત સાત પેઢી યાદ કરનાર દેશ છે,' દાકતરે મશ્કરી કરતાં કહ્યું.

“મા કુંતી ! અરે, પવિત્ર નામને મારી સાથે જોડી અપવિત્ર ન બનાવો.”

‘લહેર કરો, કમલા ! સૌંદર્ય છે, તો ભ્રમરો છે. જેઓ સહન કરવા માટે તૈયાર નથી, સંયમ માટે ઇચ્છુક નથી, એને માટે વિવાહિત કે અવિવાહિત બંને જીવન સરખાં છે.’

‘દાકતર, બ્રહ્મહત્યા પાપ છે ?’ કમલા રડી રહી હતી.

‘અલગત, મનુષ્યહત્યા જોટલું.’

‘હત્યા મેં કરાવી. તમે કરી. શું તમે પ્રાયશ્ચિત્ત નહીં કરો ?’

સૌંદર્યના અર્ધનગ્ન પ્રદર્શનથી ક્ષણિક ભાનભૂલેલ દાકતર સાવધ થતા જતા હતા. પોતાના ધંધાના કલંકને તેઓ સમજતા હતા.

‘હિંદુ છો ને ! મેં તો ધર્મ પશુ છોડ્યો. મા-આપના માથે મેં માછલાં ધોયાં. સંસારમાં જન્મીને શું કર્યું ? રૌરવ નરકમાં પણ શાતા આપનાર માતૃત્વને મેં કચડ્યું. મારો ઉદ્ધાર ! દાકતર દેહની નહીં, દિલના આરામની દવા બતાવો.’

દાકતર સ્તબ્ધ હતો. આવો દર્દી એને આજે જ મળ્યો હતો.

‘દાકતર, મારા સિદ્ધાન્તનાં સ્વપ્ન આજ ઊડી ગયાં. શોષ ને સેવા, સ્વચ્છંદ ને સ્વતંત્રતા, ક્રાન્તિ ને કોમળતા કદી સાથે નથી આવ્યાં. હિંદુસંસારમાં હવે મારું સ્થાન નથી. હિંદુસંસારની દીકરી બની શકું તેમ નથી, ને હિંદુ નવવધુઓના જીવનને મિટાવી શકું તેમ નથી. મા કહેતી હતી, કે બેટી, તેં પાયા વિનાની ઈમારત ચણવા માંડી છે, એ વાત આજ સમજી ! સુધારા કરનારે, સ્વતંત્ર જીવન

જીવનારે, પોતાની જાતની ચોકી કરતાં શીખવું જોઈએ. ચોર અને શાહુકારને પરખતાં આવડવું જોઈએ.’

‘શાન્ત થાઓ, કમલા ! એક વાર વધુ શસ્ત્રોપચાર ને તમે મુક્ત થશો. પછી તમારો માર્ગ સ્પષ્ટ છે.’

‘ના, દાકતર ! ફરીથી ખૂન ન કરાવશો. મારા પર દયા કરો. અવતરેલા આત્માને દેહ આપવાની સગવડ કરી આપો. પછી એને તમે સાચવજો. હું સંસાર પંથી નામશેષ બનીશ.’

‘નામશેષ ? આત્મહત્યા ? કમલા, જેવું પાપ તમે કર્યું તેવું મેં કર્યું છે. એ આત્માનો પિતા હું બનીશ.’

‘તમે પિતા ?’

કમલા ચિત્તભ્રમ થયું હોય તેમ સામે જોઈ રહી. બંને મૌન રહ્યાં, બંને નવા સાહસ માટેની શક્તિ એકત્ર કરી રહ્યાં હતાં.

‘મારી ભૂલો ? માર પાપ !’

‘મારી ભૂલો, મારું પાપ ! કમલા, એકબીજાને માફ કરતાં શીખીએ. હિંદુસંસારના દાંપત્યનો પહેલો પાઠ એ રીતે પૂરા કરીએ.’

‘દાકતર, હું ભવોભવ તમારી દાસી બનીને રહીશ. મને સાપ-વીંછીની વચ્ચેથી ઉગારી લો !’ કમળા દોડીને દાકતરના પગે વળગી પડી.

‘દાસી નહીં, રાણી ! કમલા, આટલી શક્તિ, આટલું જ્ઞાન, આટલું સૌંદર્ય, તમે ગમે તે ઘરને અજવાળી શકત. અંધારામાં પ્રકાશ પાથરત. ખારાપાટામાં તમે ગુલાબ વાવત. ઘેર જેવો પતિ પણ તમને પામીને સુધરી જાત. અધોગતિએ જઈ રહેલા સમાજને તરછોડવો નહોતો. એની મધ્યમાં જઈ પડકારવો હતો. જેને

સુધારવો હશે, એનો તિરસ્કાર કરે નહીં ચાલે. તમારામાં શું નથી ? અને અમારું ? ઈશ્વર જ્યારે મેળ મેળવશે ત્યારે પુરુષોના પાપનું છાંયડું ન જાણે ક્યાં જઈને ઊભું રહેશે ? સ્ત્રી ગમે તેવી પણ પુરુષ કરતાં વધુ પવિત્ર છે. અપવિત્રતા ને સ્ત્રીત્વનો સંગમ જ જાણે કુદરતે નકાર્યો છે. દંશ દઈ ને નાસી જનાર વીંછીને કુદરતે નફકરો કર્યો છે. પણ દંશ વેઠનારને તો સદાનો સંતાપ આપ્યો છે.’

‘તમે દાકતર છો કે દેવ ? હું તમારા માટે શું કરું ?’

‘મારા ઘરને અજવાળો ! મારા કુળને અજવાળો. જીનવાણી સમાજથી કંટાળેલો હતો. કોઈ સાચા અર્થમાં જીવનસખી મળી જ નહોતી. આજે તમે મળ્યાં, દેવી ! લો, મારા હાથે લખેલાં લગ્ન-ખચર વર્તમાનપત્રો પર મોકલી આપો.’

પિશાચી સત્તા હેઠળ પાગલ બનેલું માનવી, તેમાંથી મુક્ત થતાં જેમ શાતા અનુભવે, તેમ કમલા શાન્તિ અનુભવી રહી હતી. એનો લાંબો કેશકલાપ પાની સુધી ઢળતો સુગંધ વહાવી રહ્યો હતો. ખારી વાટે આવી રહેલો વાયુ નવસદેશ સુણાવતો હતો.

આખો દિવસ કમલાના ઘરનાં દ્વાર લિડાયેલાં હતાં. કેટલીક મોટરો આવી આવીને પાછી ફરી ગઈ હતી.

બીજે દિવસે વર્તમાનપત્રોમાં ખજલખાટ મચાવે તેવા સમાચાર હતા.

આઝાદીના આકાશમાં પરોઢનું એક પંખેરું એ રીતે પોતાની પાંખો ફફડાવી ઊડી ગયું.

૧૮. પ્રેમલગ્નની પત્ની

સંધ્યાના ઝાંખો પ્રકાશ જ્યારે શહેરના મિનારાઓને છેલ્લી વાર ભેટી લેતો, ત્યારે આરતી ટાણે-ઘંટાઓના અવાજ વચ્ચે એક અવાજ સંભળાતો:

‘કિશોર!’

ઘંટાઓના કાન ફાડતા કર્કશ અવાજ વચ્ચે પણ, પૂજારીના ખોખરા ગાન વચ્ચે પણ, એ ટહુકો મીઠો લાગતો. બરાબર સામે આવેલા મકાનના ખીજા માળની એક બારી ઊઘડતી અને ચોવીસેક વર્ષનો, સુંદર ચહેરાવાળો એક યુવક દેખાતો. બંને મકાન વચ્ચેનું અંતર ઓછું હતું, છતાં ધીમે સાદે વાતચીત કરવા માટે જોઈએ તેટલું નહોતું; જાંચે સાદે બોલ્યા વગર એકબીજા વાતચીત કરી શકે તેટલું તો નહોતું જ. અને લલા, જીવાન છોકરો-છોકરી જાંચે સાદે વાતો કરે એ કેટલું શોભે!

બંને એકબીજાનાં મોં સામે એકીટશે જોઈ રહેતાં, સડક પર સળગેલી બત્તીનો પ્રકાશ આ મૂંગી મુલાકાત પર પ્રકાશ ન પાડે ત્યાંસુધી. ને પછી એક મુક્ત હાસ્યની લહરી સાથે બંને બારીઓ બંધ થતી.

આવી ક્રિયા તો રોજ થતી. આપણે એ નક્કી ન કરી શકીએ કે રોજ પહેલાં ત્યાં કોણુ હાજર થતું; પણ એ વાત નક્કી છે કે વધુ વાર તો સુરભિ હાજર થતી. હિંદુશાસ્ત્રોની દૃષ્ટિએ જો કે આ વાત ઉચિત નહોતી, એણે તો સાફ સાફ લખી દીધું છે, કે સ્ત્રી

અને પુરુષ, અગ્નિ અને ઘી બંનેને પાસે પાસે ન રાખવાં. ન જાણે ક્યારે ઉગ્ધા પહોંચે ને એ પીગણી જાય !

આ વાત કિશોર અને સુરભિનાં માથાપ જાણતાં હતાં કે ? રોજ તારામૈત્રી દ્વારા ધરમાં પ્રવેશ કરતા આ પ્રેમદેવતા વિષે તેઓને કંઈ ખબર હતી કે નહિ ?

સુરભિના આપ મધ્યમ સ્થિતિના હતા; પણ સુરભિની મા કમલા સુખી ધરની દીકરી હતી. આજે તો એ દિવસો ભુલાઈ ગયા, પણ જ્યારે સુરભિની મા નવી નવી સાસરે આવી, ત્યારે અહીંની સુખસગવડો બહુ સામાન્ય નિહાળી એને ધણી વાર ઓછું આવતું. સુખી ધરની દીકરી એટલે નવરાસ ધણી. આ નવરાસની વેળાએ કમલાએ ધણું કાવ્યો વાંચ્યાં હતાં, ને દંપતીજીવનના મનોરમ આકાશમાં કલ્પનાવિહાર પણ કર્યો હતો.

સુરભિના આપને આવાં કાવ્યો ને પ્રેમલી-પ્રેમલાના સ્વાંગ ભજવવાનો કદાચ શોખ હશે, પણ ગુજરાનની મુશ્કેલીએ એને બધું ભુલાવી દીધું. આ કારણે અને પછી તો વિધવા બેન સાસરે ન પોષાણી એટલે ઘેર આવી રહી. નાની બેનનાં બે ભાણેજિયાં ભણવા કમલાને ઘેર આવ્યા. કમલાના આપની કૃષ્ણાએ પણ ઘરડાપો કાઢવા બીજે જવાનું પસંદ ન કરતાં અહીં જ ધામા નાખ્યા; એટલે ટૂંકી કમાણી, આટલા માણસોનું પોષણ ને ગુજરાનની સગવડમાં મને-કમને સુરભિની માએ ચિત્ત પરોવ્યું ને આજે તો એ બધા ઉછાળા શાન્ત થઈ ગયા હતા હવે દીકરા-દીકરીનાં લગ્ન સિવાય એના મનમાં બીજા કોઈ ઓરતા (મનોરથ) નહોતા રહ્યા.

એ ઓરતામાંનો એક મુખ્ય વિષય તે લગ્ન. સુશીલ દીકરી ઉંમર લાયક થાય, ગણુ કરવા માંડે એટલે માના મોંમાં તો લગ્નની જ વાત હોય ને ! અને આ વાતના શ્રીગણેશ પણ થઈ ચૂક્યા હતા. અઠવાડિયામાં એકાદ બે જણ તો ‘કન્યારત્ન’ જોવા અવશ્ય આવતા-

ધીરે ધીરે વાત પાકી થવા માંડી. મુંબઈના શેર બજારમાં પેઠી ધરાવતા એક નરપુંગવના પુત્ર સાથે વાત લગભગ નક્કી થઈ.

કાઈ એ વાતની શંકા ન કરે કે આ ઠેકાણું ખોટું હતું. ધીકતો ધધો ચાલતો હતો. મુંબઈમાં બે મકાન હતાં. મૂરતિયો પણ સારો, નમણો ને ભણેલોગણેલો હતો. ઘર પણ ખાનદાન ! અને પૈસો કાઈ ને ન લેવાનો કે ન દેવાનો ! આવું ઠેકાણું તો સુરભિના આપ જેવા મધ્યમ સ્થિતિના માણસને પૂર્વપુણ્યના કારણે જ મળે ! સ્થામાં માણસો એવાં ખાનદાન હતાં કે સુરભિની મા કહેતી કે મારે તો દીકરી આપીને દીકરો લેવા જેવું છે !

એક તરફ વાત પાકી થતી જતી હતી, સગપણનો દિવસ પાસે આવતો જતો હતો; બીજી તરફ સુરભિની ચિંતામાં વધારો થયા કરતો હતો. કાલ સવારે જ કિશોર શાળામાંથી આવતો સામો મળ્યો ત્યારે એણે ધીરેથી પૂછ્યું :

‘ તો સુરભિ, શું તું બીજે ઘેર જવાની ? અસ, આપણો સંબંધ સ્વપ્નની જેમ પૂરો થવાનો ? ’

‘ કિશોર ! એવું ના બોલીશ. જેની સાથે બાળપણની પ્રીત બંધાણી એને કેમ કરી છોડી શકીશ ? તું કંઈ રસ્તો ન બતાવે ? ’

‘ બીજો શો રસ્તો બતાવું ? સુરભિ, આપણે ત્યાં કંઈ પ્રેમલગ્ન થઈ શકે ખરાં ? ’

‘ પ્રેમલગ્ન ! ’ સુરભિ આટલા શબ્દો પૂરાબોલી ન રહી તેટલા માં એક ઓળખાણવાળો પુરુષ વચ્ચે આવી પહોંચ્યો. વાત એટલેથી અધૂરી રહી. આખી રાત પથારીમાં પડ્યા પડ્યા સુરભિએ વિચાર કર્યા કર્યા. કેટલોય વાર મૂંઝાણી, છાનું છાનું રોઈને હૃદય ખાલી કરી લીધું; પણ જે દિવસો વીતતા હતા, તે હવે છેવટના હતા.

કંઈપણ નિર્ણય કરવો જ નોંધ્યો. આખરે મન મક્કમ કરી સુરભિએ માની પાસે વાત કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

૨

તહેવારના દિવસનો અપોર હતો. સહુ મેળામાં અને દેવ-દેવીનાં દર્શન કરવા ગયાં હતાં. માની છાતીમાં બે દિવસથી દુઃખાવો ઊપડ્યો હતો, એટલે સુરભિ ઘેર રહી હતી. જુવાન દીકરી બહાર બહુ ઓછી નીકળે, એ સહુને પસંદ હતું; એટલે કાંઈએ ખાસ આગ્રહ પણ નહોતો કર્યો.

સુરભિ ખાટલા પર બેસીને શેક કરતી હતી. શેક કરતાં કરતાં એણે ધીરથી વાત છેડી: ‘મા ! સાહેબ લોકામાં તો જેની સાથે પ્રેમ થાય એની સાથે પરણે. એ પ્રેમલગ્ન, કહેવાય ખરું ને !’

‘હા, બેટા ! એમાં તો સહુ પોતપોતાને પસંદ પડે તેની સાથે રહે, ખાય-પીએ ને પરણે.’

‘એવાં પ્રેમલગ્ન આપણે ત્યાં લોકો કેમ કરતા નહિ હોય ?’ એણે આડકતરી રીતે પ્રશ્ન રજૂ કર્યો,

‘છી ! છી ! છી ! બેટી, આપણે ત્યાં વળી પ્રેમલગ્ન કેવાં ? એ તો ગોરા લોકામાં જ ચાલે !’ મા ભોળે ભાવે બોલી રહી હતી.

‘પણ એવાં લગ્ન કરવામાં નુકશાન શું ?’ બાણે બાણવા માટે સહજ પ્રશ્ન કરતી હોય તેમ સુરભિ બોલી.

માએ કાબ્યો વાંચ્યાં હતાં, કલ્પનાના આકાશમાં વિહાર પણ કર્યો હતો. પુત્રીના આવા પ્રશ્ને એક વાર દફનાઈ ગયેલા જૂતકાળને સજીવન કરી દીધો. ઉંમરે પહોંચેલી પુત્રીની મા, કેટલીક વાર પુત્રીની સખી બની જાય છે.

‘ ખેટી ! પ્રેમ અને આપણા સંસારને શું લેવુંદેવું ? પ્રેમ કરીને કાઠની સાથે પરણીએ તો આપણે ત્યાં જીવવું ભારે પડે. સાહેબ લોકમાં તો પંખીનું જીવન. મોટાં થયાં એટલે માથાપથી જીવ્યાં. એમના સંસારમાં હુતો ને હુતી જ હોય. એ જેમ કરે તેમ પાલવે. આપણો સંસાર વર-વહુમાં નથી પૂરો થતો. એની મર્યાદા વિશાળ છે. બિચારો પુરુષ ચંદનના લાકડાની જેમ એ ફરજ અદા કરતાં ધસાઈ જાય. સ્ત્રીની વાત પૂછે જ મા. સ્ત્રીને માથે શી શી કડિન ફરજો છે, એ જાણે છે ? એ પરણી એટલે પારકાની થઈ. એને એક બહોળા કુટુંબમાં જવાનું. ત્યાં સાસુ-સસરાના તાબામાં રહેવાનું. ન હોંશ, ન કોડ, ન લાડ. એણે તો આખા ઘરનું વૈતરું કરવાનું. એમાંય લાજ-મલાજો. દિવસે પતિને ન દેખી શકાય, હાથે પીરસી ન શકાય. બીજાના દેખતાં આડે ન ઉતરાય. એ માંદો મરણપથારીએ હોય તોય વહુથી લાજ ન છોડાય. આમાં તે પ્રેમ-લગ્ન ક્યાંથી ચાલી શકે ? ખેટા ! અમે જાણીએ છીએ કે પ્રેમલગ્ન કરેલાં દીકરો-દીકરી માથાપના કે સાસુસસરાના આવા અંતરાય કદી ન સાંખે, અને એટલે જ પરણીને પારકે ઘેર ગયા પહેલાં કેટલાં વર-વહુએ એક બીજાને જોયાં કે ઓળખ્યાં હોય છે ? ’

‘ એટલે પહેલાં લગ્ન ને પછી પ્રેમ. પહેલાં પ્રેમ ને પછી લગ્ન એમ નહિ. ખરું ને મા ? ’

‘ સુરભિ, એ પણ ખરાબર નથી. આપણે ત્યાં પ્રથમ લગ્ન ને પછી ફરજ. તે પછી પ્રેમ જન્મે તો ભલે. હિંદુ સ્ત્રીઓએ તો ફરજનું પહેલું ભાન રાખવું જોઈએ. ટાઢું-ઊનું ખાતાં એણે સાવિત્રી થવું જોઈએ. સાસુ, નણંદ ને બીજા વડીલોની ગાજો સહેતાં દમયાંતી થવું જોઈએ. દિવસે ઘરવાળાંની ને રાતે પતિની ભક્તિમાં સતી સીતાનું દંષ્ટાંત નજર સમક્ષ રાખવું જોઈએ. દીકરી ! આપણો સંસાર તો વિચિત્ર છે. સાત વર્ષે સંતાન ન થાય તો ધણી

ખીજી લાવે. પહેલીને તો ઘરમાં રહેવાનું, કામકાજ કરવાનું ને જીવનભર ચિંતા પર બજવાનું. એ વખતે ફરજ-આર્થ પત્નીના ધર્મનો તેને ખ્યાલ ન હોય તો શું થાય ?’

‘એટલે મા ! કાઈ પણ ભોગે આપણે ત્યાં પ્રેમલગ્ન ન જ થઈ શકે ?’

સુરભિની માએ આ વખતે સુરભિના મુખ સામે જોયું. આ અવાજમાં એને કંઈક અર્થ હોય તેમ લાગ્યું. પણ થોડી વારે એણે ધીરેથી કહ્યું :

‘ના બેટી ! એક વાર કહી દીધું કે, કુટુંબની લાજ-મરજદ પ્રમાણે, સહુની સાથે રહેવું હોય તો, એવાં લગ્ન ન જ થાય. વળી નાત-જાત ને ધોળતો સવાલ તો બેઠો જ છે ને !’

અચાનક સુરભિજીની બહાર ચાલી ગઈ. એણે રવેશમાં આવીને થાંભલા સાથે માથું ટેકવી ધીરેથી કહ્યું :

‘પણ મારે પ્રેમલગ્ન કરવું છે તેનું શું ?’ આ શબ્દો કાઈએ નહોતા સાંભળ્યા. સામે સૂરજનારાયણ પશ્ચિમમાં ઢળતા હતા; ને બેળામાં ગયેલાં કુટુંબીજનો પાછાં ફરતાં હતાં.

‘પ્રેમલગ્ન !’ આટલું કહી કમલાની માએ હસતાં પડખું ફેરવ્યું. એને પણ કંઈ યાદ આવતું હોય તેમ જણાતું હતું,

યૌવન જેમ સદા સ્થાયી રહી શકતું નથી; તેવી રીતે યૌવનને જ નિમિત્ત કરીને સ્વીકારાયેલો સ્નેહ પણ ઘણી વાર ઢીલો પડી જાય છે. ઉતાવળ એ યૌવનની અંધારી દિશા છે; અને એ કારણે કેટલીક વાર બાહ્ય રૂપ ને રંગથી એ માની લેવા પ્રેરાય છે, કે બસ, આના

વિના હું ચલાવી નહિ શકું; આ મળશે તો જીવનમાં મારે બીજી જરૂર નહિ રહે.

કિશોર યુવાન હતો, સંસ્કારી હતો. સુરભિ રૂપવતી હતી, ગુણુ-
તી તો હતી જ. પણ બંને વચ્ચે ફેર એટલો હતો કે સુરભિને
ઘરખાર ને માતાપિતા છોડવાનાં હતાં ને કિશોરને ઘરખાર, માતાપિતા
ઉપરાંત પૈસો પણ છોડવાનો હતો. છતાં કિશોરે એ બધું છોડવાનો
નિર્ણય કર્યો.

શિયાળાની હિમ વરસાવતી એક મેલી સાંજે બંનેએ સિનેમામાં
જવાને બહાને ઘર છોડ્યું. એક લાડૂતી મોટરે બેપાંચ કલાકમાં બંનેને
ઠીક ઠીક દૂર લઈ જઈ મૂકી દીધાં. બીજા દિવસનાં વર્તમાનપત્રોએ
કિશોર અને સુરભિનાં લગ્નની ખબર જગજહેર કરી મૂકી. અને એ
ખબર રાત સુધી કિશોર અને સુરભિની રાહ જોઈ બેઠેલાં મા-બાપને
મળી તેમની ત્યારે લાલઘૂમ આંખોમાંથી શ્રાવણુ-ભાદરવો વહી નીકળ્યો.

સુરભિનાં માબાપે કિશોરને ગાળો દીધી ને છોકરીને મૂખી
ઠેરવી. તેમણે કિશોરને હેરાન કરવા અપહરણનો કેસ માંડવાનો વિચાર
કર્યો, પણ વકીલે સૂચના આપી કે સુરભિ અઢાર વર્ષની થઈ
ચૂકી હતી.

કિશોરના મા-બાપે જાહેર ક્યું કે જો તે અડવાડિયામાં હાજર
થઈ પોતાનાં કૃત્યની માફી નહિ માગે તો મિલકતમાંથી હક્ક ગુમાવશે.

એક અડવાડિયું તો આંખના પલકારની જેમ વીતી ગયું. કિશોર
અને સુરભિ તો સ્વર્ગને ભૂમિ પર ઉતારી રહ્યાં હતાં. પણ આઠ
દિવસે એ પ્રશ્ન ઊભો થયો કે પુના જેવા શહેરમાં ક્યાંક
મકાન લઈ સ્થિર થવું ને કિશોરે નોકરી શોધવી. મકાન શોધતાં વાર
ન લાગી પણ નોકરીએ તો ઠીક ઠીક વાર લગાડી. શ્રીમંતનો પુત્ર,

હોલેજનો અભ્યાસ અને દુનિયાનો બિનઅનુભવ એટલે નોકરી મળે તો પણ કરવી મુશ્કેલ હતી.

આખરે નોકરી મળી. ક્લાક તરીકે બરાબર આઠ કલાક કામ કરવાનું હતું. કિશોરે કેડ બાંધીને કામ શરૂ કર્યું. સુરભિ પણ એને બની શકે તેટલી આસાથેશ આપવા કાશિશ કરવા લાગી.

એ એક માસ એમ ને એમ વીતી ગયા. પણ કિશોર દિન પર દિન દુર્બલ થતો જતો હતો. બર જુવાનીમાં એને ખૂદાપો આવતો દેખાયો. કામ કરતાં શ્વાસ ચડી જાય, ચાલતાં ચક્કર આવે; અને એ છતાં ગુજરાન માટે આઠ ને નવ કલાક તનતોડ મહેનત કરવી પડે. આખરે એક દહાડો ન્યુમેનિયાનો પંજો તેના પર પડ્યો ને એ પથારીવશ થયો. સુરભિએ દિવસ રાત બૂલી સંવા શરૂ કરી, પણ તાવ જવા માટે ના પાડતો જણાયો. કિશોરને આ વેળા વદાલ-સોથી માતા, પ્રેમાળ પિતા યાદ આવવા લાગ્યાં. એને એમ લાગવા માંડ્યું કે નાની વાત માટે મેં મોટો ભોગ આપી દીધો. આ પછી તો યકવાદ શરૂ થયો. યકવાદમાં પણ માતા ને પિતાનું નામ.

સુરભિએ વૈદ્ય-દાક્તરોની શીમાં અંગેઅંગનું ઘરેણું વેચી દીધું. હવે તો પૈસા ક્યાંથી લાવવા? ને પૈસા ન હોય તો દવાનું શું? કિશોર કેવળ મારે કારણે કમોતે મરે? સુરભિ એવી કલ્પના પણ કેમ કરી શકે?

પોતાના લગ્નને જ્યાં સુધી સગાંવહાલાં ન અપનાવે ત્યાં સુધી મદદે પણ કાણ આવે? પોતાના પિતા તો એનું મોં જંવાળે તૈયાર નહોતા. પ્રાણ આપી દીધેય પ્રીતમ બચી શકે તેમ નહોતું રહ્યું. સહરાના ઘોર રણમાં બૂલા પડેલા એકલવાયા મુસાફરની જેમ સુરભિ અંધારામાં ફાંફાં મારવા લાગી.

કિશોર ધીરે ધીરે બેભાન બનતો જતો હતો. સહાન અવસ્થામાં

સુરભિનો હાથ પકડી આંખમાંથી આંસુની ધારા વહાવ્યા કરતો. વાચ્યા બંધ થઈ હતી. એ આંસુ શાનાં હતાં, સુરભિ સમજી શકતી નહીં. એ સમજવા માટે એણે આખી રાત આંટા માર્યાં.

સવારે એના શ્રમિત મુખ પર નિશ્ચયનું તેજ હતું. એ દિવસની ટપાલમાં સુરભિએ કિશોરનાં માથાપ પર કોઈના નામથી તાર કર્યો. પુત્ર મૃત્યુને બિજાને છે, તમને ઝંખે છે, જલદી આવો, એમ જણાવ્યું.

કિશોરનાં માથાપ પહેલી ગાડીએ આવ્યાં. તેઓએ જ્યારે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ઘરમાં કોઈ નહોતું. તાજ સાફ કરેલી પથારી પર કિશોર બેઠો એલાન પડ્યો હતો. એના વાળ તાજા હોળેલા હતા. મોસંખીનો રસ પણ તાજે જ નીકળ્યો હોય તેમ જણાતું હતું. ને અડધા કલાક પહેલાં દવાનો ડોઝ પણ અપાઈ ગયો હતો.

કિશોરની મા કિશોરના ખાટલા નજીક પટકાઈ પડી. પોતાના રુગળ બાળકનું મોં એ ન જોઈ શકી. એણે પોંક પોંકે રડી દીધું. પિતાનું જ એ તરત દાકતરને બોલાવ્યો. બેએક કલાક વીતી ગયા છતાં સુરભિ ન દેખાણી. પણ ઘર એટલું વ્યવસ્થિત હતું કે કોઈ પણ ચીજ શોધતાં વાર ન લાગતી.

સાંજ પડી. સુરભિ ન આવી તે ન આવી.

અચાનક એક કાગળ દવાની શીશી નીચે દબાયેલો મળ્યો. તેમાં ‘કિશોર તમારે હવાલે. હું જઈ છું. હવે નહીં મળું! સદાને માટે પ્રણામ!’ એટલું લખ્યું હતું.

‘રાંડ, મારા છોકરાને ભરખીને ક્યાંય કોઈ સાથે નાસી ગઈ!’ માએ શેતાં શેતાં કહ્યું. ને બે એક દિવસે કિશોરને લઈ ઘરખંડ બંધ કરી સહુ ઘેર પાછાં ફર્યાં.

(૪)

કિશોર ઘેર આવ્યા પછી એ દિવસે ભાનમાં આવ્યો, છતાં એની સ્મરણશક્તિ હજી એટલી સચેત નહોતી. બીજી તરફથી માઆપે સુરભિ માટે દિલની આગ દાલવવી શરૂ કરી હતી. કિશોરના ક્ષીણ મગજ પર એ વિચારો ધીરેધીરે બેસતા જતા હતા, કે સુરભિએ મને ખરે વખતે દગો દીધો. સ્ત્રીની જાત જ એવી ! દુઃખમાં ટાઈની નહિ !

એએક અઠવાડિયા પછી કિશોરના લગ્ન માટે વાતો ચાલવા માંડી. જુવાન નરને કન્યાના શા તોટા ? જ એક મહિને તો તેનાં લગ્ન પણ થયાં. લગ્નને દિવસે અભિનંદનની ટપાલનો થોડકો આવી પડ્યો. એમાં એક કાગળ પર સુરભિ જેવા અક્ષરો હતા. કિશોરે એ કાગળ અજળ ઉત્સુકતાથી હાથમાં લઈ ફેાડ્યો.

પત્ર સુરભિનો જ હતો.

પ્રિય કિશોર !

“ લગ્નને શુભ અવસરે તારી સુરભિના ખૂબ ખૂબ અભિનંદન. તમારી જોડ પ્રભુ સુખી ને આપ્યાદ રાખે. કિશોર ! તને ખબર છે કે શંકરજીથી પાર્વતીજી ઘણી વાર અદૃશ્ય થઈ જતાં; પણ ક્યાં ચાલ્યાં જતાં, ખબર છે ? શિવજીની જટામાં જ ભમરી થઈને ભરાઈ રહેતાં.

“ તને લાગ્યું હશે કે મેં દગો કર્યો. પિતાજી અને માતાજીએ પણ તેમ જ કહ્યું હશે. તેઓ તેમ કહે તેમાં તેમનો વાંક નથી જોતી. તેઓએ તો જેવું જોયું તેવું કહ્યું. પણ કિશોર, સુરભિ કદી દગો કરી શકે ? સ્ત્રી એટલી જલદી નિષ્ઠુર થઈ શકે ? હવે જાણ્યું હોય તો જાણી લે, કે પિતાજી ઘરના દરવાજે ચડ્યા ત્યાં સુધી હું તારી

પાસે હતી. તારા વાળ મેં જ હોળ્યા હતા. છેલ્લી વારની દવા મેં જ પાઈ હતી, મોસંખીનો રસ પણ તાજે જ તૈયાર રાખ્યો હતો. પિતાજીને પૂછી જોજો.

“પણ આ વાંચી તું પ્રશ્ન કરશે કે તો મેં તને શા માટે છોડ્યો ? કિશોર, એની જરૂર બીલી થઈ હતી. હું હોઉં ત્યાં સુધી તારી સારવાર કોઈ કરી શકે તેમ નહોતું. મારી પાસે મારા પ્રાણ સિવાય સારવાર માટે કોઈ પણ ધન નહોતું. અને એ પ્રાણધન આપી દીધે પણ તું બચી શકે તેમ હોત તો તેમ ક્યું હોત. પિતાજી કદાચ એ દલાડા આપણે ઘેર રહેત, પાંચ-પચીસ રૂપિયા આપત, પણ હું હયાત હોઉં ત્યાં સુધી તેઓ તને પોતાને ઘેર ન લઈ જઈ શકત. એ માટે વચ્ચેથી ખસી ગઈ છું. કિશોર, તારા સુખમાં મેં માત્ર સર્વસ્વ માન્યું છે. એટલે જ મારા સુખ માટે જ મેં આમ થવા દીધું છે. પ્રેમલગ્નનો પંથ કેટલો વિષમ હોય છે, એ આજે બરાબર સમજી છું. આપણી દેહવાસના આ સુખ પાસે તુચ્છ છે. મારો કિશોર એક કલાર્ક બને, એક મનૂરીંગો બને, એનું પેટ પણ પૂરું ન ભરાય; એ મારો પ્રેમ ન જોઈ શકે તો તે તારા માર્ગમાંથી હું ખસી ગઈ.

“કિશોર ! જીવનભર તારી જ છું. તારી જખી મારી પાસે છે. હવે તું સર્જેડે જખી પડાપાડ ત્યારે વળી મંગાવી લઈશ. સેવા જોઈ એ ત્યારે આપમેળે હાજર થઈશ. મારી શોધ માટે ન મથીશ. તારા સંસારસુખમાં ઉલ્કાપાન સત્યાગતાર હું તારી પાસે જ છું, પણ તને મળાદ નહીં-શિવજીની જટામાં પેસી ગયેલ લમરીની જેમ જ ! આજનાં પ્રેમલગ્ન કરનારાં નિલાવા નથી શકતાં. મુસ્કેલી આવતાં બુદ્ધાં થઈ બળ છે. આપણે તેવાં નથી.

“કિશોર ! પુરાણકાળમાં પાર્વતીએ પ્રેમલગ્ન કર્યાં હતાં. આજે મેં તેનું અનુસરણ ક્યું છે. પ્રેમનો પંથ પાવકની જવાળા જોયો છે. એ પાવકની જવાળા વચ્ચે મેં પ્રયાણ આદ્યું છે.

“ કિશોર ! હવે કદાચ જ આપણે મળશું; દુઃખના દહાડા સિવાય. પણ આપણું પ્રેમલગ્ન આ જીવન વિતાવી દેવા માટે શું ઓછાં સંસ્મરણો ધરાવે છે ? સુખી રહેજે ! તારી સુરભિને ભૂલી જજે ! સુખ, સંપત્તિ ને શાંતિ અનુભવજે ! ”

તારી સુરભિ

પત્ર વાંચ્યા પછી કિશોર ખુરસી પર સ્વસ્થ ન બેસી શક્યો. નવવધૂએ એ રાત એકલી જ ગુળરી.

*

શહેરના રાજમાર્ગે પર કિશોર ધણી વાર જોવાય છે. અને રસ્તામાં જતી આવતી સ્ત્રીઓ તરફ એકાદશે નિર્લગ્ન રીતે જોઈ રહે છે. પણ હજી સુરભિ તેને નથી મળી.

૧૯. ઉષાની લગ્ન-ફિલસૂફી

અરુણના દાર પર ઉષા આવીને ઊભી રહી, ત્યારે આકાશના ચંદ્રવામાં નવલખ હીરાઓની લાત પડી ચૂકી હતી. સ્ત્રીનું મોહિની-રૂપ પુરુષની જુવાનીના દાર પર આવીને જેવું સોહામણું બની જાય છે, એવી સોહામણી ઉષા લાગતી હતી.

અરુણનું દાર ખંધ હતું. સમી સાંજથી દીવો પેદાવીને એ લખવા બેઠો હતો. અરુણ ઘરડાં માથાપની લાકડીરૂપ હતો. જિંદગી-ભર રેટલો રણવાનાં ફાંફાં મારવામાં આપની કાયા અકાળે ખૂટી બની હતી. હવે તેઓથી રણવાનાં વલખાં મરાય તેમ નહોતું. એ જ્યાર કોલેજમાં લણુતા અરુણે ઉપાડી લીધો હતો.

ઉષાએ ધીમેથી દાર ઉઘાડ્યું. ખંડના દીવાનો પ્રકાશ ઝાંખો ઝાંખો ઉષાના ચહેરા પર પથરાઈ રહ્યો. દિવસ પર કદાચ પુરુષ સામ્રાજ્ય ભોગવતો હોય, પણ રાત્રિ સ્ત્રીને સ્વયં ચક્રવર્તી બનાવે છે. આજે એ જ ચક્રવર્તીપદનો સઆખ લઈને ઉષા અહીં આવી હતી.

અઢાર વર્ષની એની યુવાની લચી પડતી હતી. મોટા માથા પરની મોટી વેણી બકુલ-ફૂલના ભારથી તૂટી પડતી હતી. ગોરું વદન ને અણિયાળાં નયનો ગમે તેવાને વશ કરે તેવાં હતાં. રૂપેરી ટીપકીઓવાળી કાળી ઓઢણીની અંદર એની માખણ શી સંજોગો-મરની કાયા કાઢી પણ પુરુષનાં મધારીની સુધસુધ વિસરાવે તેવી હતી.

આવી જબરમાન સ્ત્રી, રાત્રિનો પહોર, એકાંતનું સામ્રાજ્ય

ને જુવાનીની બહાર: કુસુમાયુધ કામદેવે બધાં સાધન એકઠાં કર્યા હતાં. એ આજ અરુણને એના નિર્ણયમાંથી હટાવવા આવી હતી.

ઉષા પાણીના રેલાની જેમ ચુપચાપ આગળ વધી. અરુણ મસ્તક નીચું નમાવી લખે જતો હતો. એ એના કાર્યમાં મગ્ન હતો. ઉષાએ ધીરેથી અરુણની પીડ પર સ્પર્શ કર્યો. અરુણે ચમકીને પ્રાજ્ઞ જોયું. ઉષા થાડી આગળ વધી. પોતાનો હૃમતી દીવી જેવો ઘાટીલો હાથ અરુણના ખભા પર મૂકીને મલકાતી મલકાતી ડોલી રહી.

“કાણુ ! મારી માલતી ?”

“કાણુ માલતી ? માલતીને હું પિછાનતી નથી” ઉષાએ બનાવટી રોષ બતાવતાં કહ્યું.

“તું માલતીને પિછાનતી નથી ?”

“ના, અરુણ, હું એવી કાઈ માલતીને પિછાનતી નથી. સ્ત્રી એના સામ્રાજ્યની એક માત્ર મહારાણી છે. એના રાજ્યમાં બીજી કાઈ સ્ત્રીને કે પુરુષને પ્રવેશવાની મનાઈ છે.”

“ઉષારાણી, મનાઈહુકમનો અમલ ચાલુ જ છે, પણ હું તો મહાકવિ ભવભૂતિના ‘માલતી માંધવ’ માંની માલતીની વાત કરતો હતો. અત્યારે જ એક માસિક પત્ર માટે એનું વિવેચન લખી રહ્યો હતો. માલતી પણ ખરેખર તારા જેવી જ હશે.”

“એ માલતીની વાત કરો છો ? ત્યારે એમ કહો ને તમે ભવભૂતિની માલતીની વાત કરતા હતા, અરુણની ઓળખીતી માલતીની નહીં,” ઉષા હસી પડી. એના રોષમાં પણ જેમ સૌંદર્ય હતું, તેમ હાસ્યમાં પણ હતું. “અરુણ, આજે તમારો નિર્ણય માંગવા આવી છું. જે ‘માલતી’ નું તમે વિવેચન કરી રહ્યા છો, એ માલતી હાજર થઈ ને તમારો-માધવનો-નિર્ણય માગે છે.”

“નિર્ણય ? ઉપા, રાત્રિ-દિવસ એ જ વિચારમાં છું. જો હું નવલકથાનો માધવ હોત તો તારા જેવી માલતીને ક્ષણભર અળગી ન કરત ! પણ જીવન એ કંઈ નવલકથા નથી. મને જન્મ આપનારાં મા-આપનો પણ કંઈ વિચાર કરવો જોઈએ ને ! મારા ભરોસે તૂટેલી કિસ્તીને કિનારે પહોંચાડવાની મુશ્કેલી રાખનારનો પણ મારે ખ્યાલ કરવો જોઈએ ને !”

“મા-આપ ! મા-આપ ! અરુણ, એક નમાલા માણસ જેવી કેમ લાગે છે ? આપણા આદર્શોની આડે ખુદ પ્રભુ પણ આવે તો-આપણા પ્રેમના પુરની આડે ખુદ યમરાજ પણ પાળ બાંધે તો આપણાં જેવા સુશિક્ષિત યુવાન-યુવતીઓની ફરજ છે કે તે સામે બંડ ઉઠાવવું.”

“ઉપા, પણ આપણને જન્મ આપનાર, આપણાં પરમ ઉપકારી મા-આપને વિસરી જવાં ? કયો આદર્શ, કયો પ્રેમ એ કહે છે ?”

“અરુણ, તમે એક ‘ઈડિયટ’ જેવી-વાનો કરો છો. મા-આપની હું પણ પૂજારણ છું, પણ અમુક હદ સુધી, અને ઉપકાર ઉપકારની વાતો કરી કોઈ મા-આપ જીવાન-જીવતીનાં જીવનનો સર્વનાશ ન આદરે એની હું સ્પષ્ટ ચેતવણી આપું છું. એમણે તમારા કે મારા પર પરોપકાર કરવા માટે આપણા જન્મ નહોતો આપ્યો. વાસનાનાં વમનમાં વહેતાં નર-નારીને આ બધું અનિવાર્ય હતું. એમની ઈચ્છા ન હોય તો પણ કુદરત ફરજ પાડતી હતી.” ઉપા કોઈ ડિમેટીંગ સોસાયટીમાં ભાષણ કરતી હોય તેમ બોલી રહી હતી. એ એના-મૌલિક ને બંડખોર વિચારોથી યુવાનોમાં પૂજતી હતી.

“ઉપા, રહ્યાણી ઉપા ! જો તું મારા હૃદયની બીતરમાં પ્રવેશી શકતી હોત, તો તું જાણત કે અરુણ તને કેટલો આદરે છે ? હું એ પણ જાણું છું કે ઉપાના પગની પાનીની રંજ લેવા બાતર કેટલાય

યુવાનો જીવન ન્યોછાવર કરવા તૈયાર છે. ઉષાની પાસે અઢળક રૂપ છે, તીવ્ર બુદ્ધિ છે, પૈસો પણ છે.—એની પાસે શું નથી? ઉષા જેની નરક હાથ લાંબાવે એને તો વગર માગ્યે પૃથ્વી પર જ સ્વર્ગ મળે તેમ છે—પણ શું સ્વર્ગ મળે એ ખાતર આપણે આપણો ધર્મ મૂકવો જોઈએ? એક પ્રિયતમા ખાતર પતિ કુરખાની કરે એ ધર્મ, એક મા-આપ ખાતર એક પુત્ર કંઈક કષ્ટ સહે એ મૂર્ખતા? ઉષા પ્રેમનો પ્રચલિત અર્થ કંઈક સુધારણા માગે છે.”

“અરુણ, મૂર્ખ ન થા! ઉષાને તરછોડ મા! ઇતિહાસ તો વાંચ! પ્રેમને નામે કંઈ કુરખાનીઓ થઈ? એક યુવક-યુવતીઓના પ્રેમ આડે જ્ઞાતિ, કામ કે કુળનાં બંધન ન લાવવાં ધટે. બુદ્ધિ મા-આપ એ સમજવું જોઈએ, હવે જૂના ચીલા છોડવા જોઈએ.”

“જૂના ચીલા છોડવા જોઈએ એ વાત સાચી, પણ એને છોડવાનો રાહ જુદો છે. મા-આપનો લાગ કરે એ ન બને. દમદારી દીધે હૃદય-પરિવર્તન ન થાય. મા-આપો કન્યાવિક્રય કરતાં હોય, પુત્રપુત્રીને અનીતિને માર્ગે દોરતાં હોય ત્યાં બંડ જરૂરી છે, પણ જ્યારે તેઓ પણ કોઈ ભાવના પાછળ ઘેલાં હોય ત્યારે એનું પરિવર્તન સહેલાઈથી ન થાય. ત્યાં સહનશીલતા જોઈએ: સાચાં પ્રેમીએ જીવન-સ્વાપણ કરવું જોઈએ. એક દહાડો મા-આપ સમજશે કે એમની જીનવાણી દીકરા-દીકરીને ભરખી રહી છે, ત્યારે આપોઆપ સ્વતંત્રતા આપશે, સ્વહસ્તે વરમાળ આરોપશે અને એ સુખિયું કુટુંબ સંસારમાં સ્વર્ગ ઉતારશે.”

“અરુણ, તમે આટલા ‘ઝોરથોડોકસ’ હશે તેની ખબર નહોતી. ત્યારે શું તમે પ્રેમને પિછાનતા નથી?”

“પ્રેમ? ઉષારાણી! એ પ્રેમે જ મારા પગ બાંધ્યા છે, નહિ તો સામે જ સ્વર્ગ હાજર હોય ને હું ઇન્કાર કરું? જે રૂપ પાછળ

હજાર વિશ્વામિત્રો હસતાં હસતાં તપશ્ચર્યાનો ભંગ કરે, એ રૂપને હું ક્ષણવાર પણ અળગું કરું ? ઉષા, તારા વિના મારો સંસાર ખારા-પાટ જેવો છે. તારા વગરનું મારું જીવન મૃત્યુ સમાન છે.”

“ ખોટી શાયરી ન કરો ! હું જૂની સીતા કે દ્રૌપદી નથી, કે આ રીતે ભોળવાઈ જઈશ-વીસમી સદીની એક વીર કન્યા છું.”

“ શાયરી કે કવિતા હું કરતો નથી. પણ ઉષા, મને લાગે છે કે પ્રેમને આપણે સાચો પરખ્યો નથી. જીવનની ફરજ, જીવનનાં કર્તવ્યો, જિંદગીનો બોજ રૂગાવીને કેવળ પોતાના થોડા સુખ માટે ભાગી છૂટવું, એનો અર્થ પ્રેમ કે કુરબાની નથી. જીવનના સર્વ ધર્મ, માણસ તરીકેની તમામ ફરજો અદા થવી જોઈએ. આજે તો પ્રેમને સ્થાને મોહ પ્રેમનું રૂપ ધરીને આવી ઊભો છે. એકબીજાનાં રૂપ પાછળ પાગલ બનેલાં પતંગિયાં વાસનાનો માર્ગ મોકળો કરવા માયાપ, કુટુંબ-કબીલો, મિત્રમંડળ, ધંધોધાપો રૂગાવીને નાસી છૂટે છે-ને એને પ્રેમલગ્નનું નામ આપે છે. આ ભાગેડુ લગ્નોથી સંસાર સુખી નહીં થાય, માયાપો નહીં સુધરે, જીનવાણી નષ્ટ નહીં થાય. પૂર્વ-ગ્રહ ને કદાચરહની જળરદસ્ત દિવાલો ખડી થશે. વાસનાની તૃપ્તિ પૂરી થતાં, રૂપનો મોહ ઓસરી જતાં એ બન્ને ભાગેડુનાં જીવન સહરાના રણુ જેવાં બનશે, ને ફરીથી જે માયાથી એ નાસી છૂટ્યાં હતાં, એની જ શોધમાં એ પડશે.”

‘ અરુણ, હું ભાષણ સાંભળવા નથી આવી. તમારો સ્પષ્ટ જવાબ લેવા આવી છું. ઉષા જોઈતી હોય તો આ બધી રામાયણો ઓડવી પડશે. ઉષા પોતાના પ્રેમના માર્ગમાં કાંટા બનીને આવનાર કાઈ ને પણ સ્વીકારવા રાજી નથી-પછી એ માયાપ હોય, સમાજ હોય, ધર્મ હોય કે દેશ હોય ! ”

“ અને ઉષા, જવાબ જ જોઈતો હોય તો મારો જવાબ ચોખ્ખો

જ છે, કે અરુણ જેને ઉષા પ્રેમ કહે છે તેને ખાતર, પોતાનો દેશ, ધર્મ, સમાજ, કે માઆપને નહીં તણ શકે. અને જેમ તેઓને નહીં તણ શકે તેમ ઉષાને પણ નહીં તણ શકે. એના પ્રેમદેવતાનાં એ અધા અંગ છે. એની પ્રેમમૂર્તિ ખંડિત, લૂલી કે લંગડી નથી.' અરુણે પોતાનાં ઝુલ્ફાં સમાર્યાં. મોટાં મોટાં નેત્રો ઉષાના રૂપને પીતાં હોય તેમ એના ગોરા વદન પર રમી રહ્યાં.

“ દગાખોર ! આ રીતે રાજા રામ બનવું હતું તો પહેલેથી કહેવું હતું ને ! ઉષાના ચરણ ચૂમવા હજાર જણા તૈયાર હતા. ” ઉષાએ પોતાની સાડીનો પાલવ હાથમાં લઈ ઉડાડતાં કહ્યું. એ પાલવ નીચેથી દેખાઈ આવતાં એનાં ગોરાં માંસલ ગાત્રો અજબ કેરૂં જન્માવી રહ્યાં હતાં.

“ રાણી, આપણે કંઈ સોદાના બજારમાં ઊભાં નહોતાં કે મન-પસંદ મૂલ્ય આપનાર ગમે તે બકાલ એ વસ્તુને ખરીદી જાય. રૂપથી દુનિયાને વશ કરનાર સ્ત્રી નથી જાણતી કે એ તો ગણિકાની સોદા-ગરી છે, ગુણવંતીની નહીં. ઉષાને અરુણે સીતા માની છે ને સીતા મળે તો રામ બનવામાં શો વાંધો ? રાણી, પિતાજીનો આગ્રહ છે, કે પોતાની જાતિની સારી કન્યા મળેતી હોય તો પછી બહાર શા માટે જવું ? બીજું આજની નવી કુમારિકાઓ માટે તેઓનો મત સારો નથી. મારે બંને માન્યતાઓ રદ કરાવવી છે. મેં તેમને કહી દીધું છે કે : ‘પિતાજી, કહેશો તો કુંવારો રહીશ, પણ ઉષા સિવાય બીજાને નહીં પરણું’ તેઓ પણ કહે છે, કે ‘ઉષાને પરણવી હોય તો ઘર છોડી દે !’ મેં તેમને ના પાડી છે. કહ્યું છે કે આ જ ઘરને આ જ દુનિયા-માં વહુ તરીકે કોઈ આવશે તો ઉષા જ આવશે. આ જીવનમાં અરુણને ઉષા જ ખપે ! ”

“ પણ ઉષાને અરુણ ખપે છે કે નહીં એનો કદી વિચાર કર્યો કે નહીં ? ” ઉષાએ અભિમાનથી પૂછ્યું.

“એ હું નથી જાણતો—સાચો પ્રેમી એ જાણવા પણ ઇચ્છતો નથી. મેં તો ઉપાધી ને માળાપથી શાંત સત્યાગ્રહ આદર્યો છે. સહન કરવું પડે તે કરવા તૈયાર છું. શું ધાયલ પંખીને દેખીને ગળગળાં થનારાં માળાપ, વ્યાકુલ પુત્ર પર રહેમ નહીં લાવે ?”

“આવા જીનવાણી વિચારથી તો આ ભવમાં ઉપા જેવી ક્રાંતિકારી કુમારિકા નહીં મેળવી શકે.”

“આ ભવે નહીં તો આવતા ભવે. પ્રેમીની સાધના કદી તો ફળશે. ઉપા, જગતમાં મહાન કાર્તિકેય જન્માવવા પાર્વતી ને શંકરની સાધનાનું દ્રષ્ટાંત મારી સામે છે. માળાપ કે ઉપા બેમાંથી એકને ન છોડીશ. હું કાયર નથી કે પત્ની ખાતર માળાપથી કરીને સમાજથી મોં સંતાડી જાગી છૂટું, અથવા વડીલો ખાતર પ્રિય પત્નીને ધક્કા મારું, એ પણ ન બને. એક સાચો પ્રેમી જે અદાથી પોતાનો માર્ગ કરે એ અદાથી હું મારો માર્ગ કરીશ.”

“એ ખૂદા બહુચકા સદા તમારા માર્ગે આડે જ આવ્યા કરશે તો ?”

“તો સમાજની વેદી પર મારું બલિદાન આપીશ. મારા જેવા ચાર—પાંચ બલિદાનો એ વડીલોને સાચી દિશા બતાવશે, અને ઉપા જેવી બીજી રૂપસુંદરીઓનાં જીવનો દુઃખી નહીં થાય.”

“એટલે તમારો નિર્ણય સ્પષ્ટ છે. સમાજની વેદી પર તમારે બકરાની જેમ હલાલ થવું છે ?”

“ઉપા, જે સમાજના બળથી આપણા આપદાદાઓએ સંસારમાં પોતાનું ગર્વભર્યું મસ્તક ઉન્નત રાખ્યું, એ સમાજ હલાલ થયેલા બકરાઓનો નહીં, પણ સિંહોનો રચેલો હતો. આજે જરૂર કાટ ચડ્યો છે, પણ એને કાપી નાખવાની જરૂર નથી, આસ્તે આસ્તે મલમ લગાડવાની જરૂર છે.”

“ઝોલ રાષ્ટ, મિ. અરુણ ! આજે તો જાઉં છું. ચારેક દિવસ પછી વળી આવોશ. હેલ્સો જવાબ ત્યારે લઈ જઈશ. કરેલી પ્રીત નિભાવી શકાય ત્યાં સુધી નિભાવવી, એ મારો મત છે.”

“ઉધા, રજનિરાણીથી પણ વધુ સોહામણી ઉધા, મારા જીવનની ઉધા, તું ક્યાંય જઈ શકવાની નથી. અંતરમાં તું બિરાજમાન થઈ ચૂકી છે. આજે જવું હોય તો જા ! પણ એટલું ધ્યાન રાખજે, કે જીવન એ જુગાર નથી, લગ્ન એ સોદો નથી, સંસારમાં એક સુખ ખાતર બીજા સુખનો નાશ કરવો સારો નથી.”

‘કોઈ સાધુ-પુરાણી થયા હોત તો સારું થાત ! અચ્છા, સાહેબજી !’ ઉધા અદ્ભુત મિત્તજ સાથે ઊભી થઈ. એણે ગર્વથી પોતાનું વિશાળ મસ્તક ધુણાવ્યું. એના સુગંધી કેશકલાપમાંથી ખડ્ગનાં ફૂલ પૃથ્વી પર ખરી પડ્યાં.

ઉધાએ દાર ઉઘાડ્યું. અરુણે પૃથ્વી પર પડેલાં પુષ્પો સાવચેતીથી લઈ ઉધાની સમક્ષ ધર્યાં :

“ઉધા, આ ફૂલ વેણીમાં મૂકવા દે !”

“જરૂર નથી. તમારી પાસે રાખો !” ધનધોર રાતે ગગનના દેવામાં વીરજી જે ઝડપથી પ્રકાશીતે અદસ્ય થઈ જાય, એ ઝડપથી ઉધા અંધકારમાં ભળી ગઈ

નિઃસહાય, દીન-દીન અરુણ દ્વાર ઉપર ઊભો ઊભો આકાશના નવ લાખ આંદરણાંઓ ગળી રહ્યો. ન જાણે એ ક્યાંય સુધી ત્યાં ઊભો રહ્યો. ભરેલા આસમાનનું હૈયું જેમ ટપક્યા કરે એમ એની આંખોમાંથી આંસ ટપકતાં દત્તાં.

ધર્મ, સમાજ, દેશ, માઆપ, કુટુંબ-કપીલો : એક ટૂંકા જીવનની આસપાસ કેટકેટલી દિવાલો ? એકને ભેદી નીકળનાર બીજામાં

સપડાઈ જવાનો. બીજામાંથી છટકી શકનાર ત્રીજા દિવાલે ફસડાઈ પડવાનો. અરેરે, આર્યાવર્તની આ અભેદ કિલ્લેબંધી વચ્ચે ફૂલ ઠરમાતાં હશે કે ખીલતાં હશે ?

પથરાના ટેકે એકેલા જુવાનની આંખો દૂર દૂર ક્ષિતિજ પર મંડાઈ રહી. ત્યાંથી વહ્યો આવતો અંધનમુક્ત પવન કોઈ જુવાનનાં સુગંધી ઝૂલ્કાં સાથે લાડ કરતો હતો, કે કોઈ રસયૌવનનાં સવા લાખ ટકાનાં વેણીનાં ફૂલ સાથે અટક્યાળાં કરતો હતો.

સાગરનાં ઊંડાં જળ પાછળ ડૂબી ગયેલો સુરજ, વિરાળ આકાશ-માં થોડી રંગભેરંગી વાદળીઓ રમવા મૂકી ગયો હતો. રાત્રિ પૃથ્વી પર કંમળે કરે તે પહેલાં પોતાના નિવાસે પહોંચવાની ઉતાવળ કરતું એક પક્ષીઓનું ટોળું કિકિયારી કરતું જુવાનના માથેથી પસાર થતું હતું.

અંતરમાં ઊડી રહેલી કિકિયારીઓમાં એભાન બનેલા જુવાન અરુણને પક્ષીઓની કિકિયારીઓએ સાવધ કર્યો. એણે ઊંચે જોયું તો પેલા પક્ષીઓની સાથે સાથે તેના ચોથા દિવસની સંધ્યા પણ દૂર દૂર અદૃશ્ય થતી હતી.

૨

કેવી સુંદર સોહામણી સંધ્યા—એવી જ સોહામણી ઉષા. હમણા જ આ સંધ્યાના અસ્ત સાથે જ—જવાબ માગવા આવવાની હતી. જીવનના શ્વાસોશ્વાસ સાથે વણાઈ રહેલી ઉષાને અરુણ શું જવાબ આપશે ? આત્માનું નૂર ને આશાનો પડછાયો બનીને દિલમાં વસેલી ઉષા ખાતર શું અરુણ કંઈ આત્મભોગ નહીં આપે ? અંદર અંદર જલતી આગ જેમ અચાનક લબ્બકી ઊઠે, એમ અરુણનું અંતઃકરણ એને પોકાર કરી રહ્યું હતું. એ વિચારોમાં ઊંડો ઊતરતો જતો હતો.

સાગરના એક મોજ પર એસીને જાણે ઉષા ધસી આવતી હતી. એના હાથમાં એક પંખી હતું. એ કહેતી-હસતી હસતી કહેતી-હતી: “અરુણ, છોડી દઉં આ ધર્મ નામના પંખીને? મારી અનેક બહેનોએ છોડી દીધું છે, મારી અનેક સહિયરોએ એનો ત્યાગ કરીને મનગમતો સ્વામી મેળવ્યો છે. આપણે પુખ્ત વયનાં છીએ. કચેરીના બારણે એ મિનિટ જ લાગશે. ધર્મ, ધર્મ, હન્યગ જેવી વાતો હવે છોડી દે!”

અરુણ આગળ વધીને કાકલૂદી કરતો: “ઉષા, એ પંખીને ન ઉડાડીશ, આપણી બેકદરીએ એનો કંઈ સૂકવી નાખ્યો છે. એની પાંખોનો રંગ આજની ભુગળાવાળી સંસ્કૃતિએ કાળો કરી નાખ્યો છે. એના રંગે ને એના સૂરોએ અનેક જીવન અજવાળ્યાં છે. એ નહીં હોય તો જોડાયા પછીનું જીવન-વાસનાનાં થોડાં અઢવાડિયાં પછીનું જીવન-નીરસ બનશે. આ હોઠમાં સદા સુધા ઝરતી નથી, આ ભુગ્ન-ઓમાં સદા સ્વર્ગ છુપાયલું નથી. એ નહીં હોય તો મારાથી તૃપ્ત થયેલી તું મને છોડી જઈશ. તારાથી ધરાયેલો હું તને તજી દઈશ.”

ઉષાના મોં પર ઉશ્કેરાટની એક રેખા સળગી ઊડી. એણે વધુ નજીક આવી પોતાના ઈંદ્રધનુષ્યના રંગની સાડીના પાલવમાં છૂપાયેલી કટારી ખેંચી કાઢી. એ કટારીને આમતેમ હલાવી તેનાં પ્રતિબિંબ પાડતી તે બોલી રહી હતી: “અરુણ, હું માનું છું, કે આ સમાજ ને દેશરૂપ કટારીને સાગરના અતિ અનન્ત ઉંડાણમાં દાટી દેવાની તું સંમતિ આપીશ જ. આ સમાજરૂપી કટારીએ સદા યુવાન ને યુવતીઓનાં ભર્યાં હૈયાં બેરહમીથી કાપ્યાં જ છે. વડ્ડોના ટોળા જેવા આ સમાજે દર વર્ષે સ્ત્રીઓ પાસે કૂવા ને વાવ, વિષ ને અરીણ કરાવ્યાં છે. આજની યુવતી મુક્ત બની છે, કાલ સુધી સમાજ એને ઘરમાં પૂરતો, અંધારા-માં રાખતો, કમાણી કરવા ન દેતો; આજે એ બંધનો ફગાવી-સમાજને લાત મારી-યુવાનો ને યુવતીઓ આગળ ધપ્યાં છે. સમાજની કાતિલ કટારી ત્યાં બુટ્ટી નીવડી છે.”

“હલે ઉપા, કાળજનાં ગરમ લોહી માગનારી એ કટારીને ભોંયમાં લંડારી દે ! મને લેશ પણ વાંધો નથી. પણ પેલો માનવ-શાસ્ત્રનો નિયમ યાદ રાખજે કે ‘મનુષ્ય સામાજિક પ્રાણી છે.’ સમાજ વગર એને એન નહીં પડે. જૂનો સમાજ છોડીને નવો વસાવવો પડશે. સગાંસંબંધીઓનો રક્તરુનેહ બંધાયેલો સમાજ છોડી-સીનેમા-પીકનીકમાં માનનારો સમાજ યોજવો પડશે. ઉપા, એક રીઠી માટલીને ફેડીને નવી માટલીમાં પાણી ભરીશું, તો નવું નવું હશે ત્યારે તો પાણી ગંધાશે જ, ને એ રીઠી થાય ત્યાં સુધી રાહ જોવાની જ હોય તો તૈયાર રીઠી માટલીમાં નવું પાણી શા માટે ન ભરવું ?”

“ઔરથોડોકસ, ચૌદમી શતાબ્દનો આદમી ! અરુણ ! વારુ અરુણ, આ મારા ચંપલ જીએ છે, તળિયાં સારાં છે, પણ એના બંધ તૂટી ગયા છે. શું તારી ઇચ્છા એવી કે એ પણ હું ટસડે રાખું ? તું કહેશે ‘નવા બંધ લગાવ !’ પણ હવે એને યોગ્ય બંધ મળે તેમ છે ?”

“ઉપા, હું કંઈ ન સમજ્યો !”

“ન સમજ્યું, અરુણ ? એ બંધ-તૂટેલા ચંપલ એટલે જેને તું માખાપ કહે છે તે, આપણને પેદા કરવા માટે જેઓ આપણાં પરમ ઉપકારી છે તે.”

“સુંદર ઉપમા આપી, ઉપા ! જૂના જમાનામાં એ શિરછત્ર લેખાતાં, હવે પગરક્ષકની ઉપમા પામ્યાં. અને સ્થિતિમાં એ તો રક્ષક જ રહ્યાં, પણ એ ખોખલાં સ્ત્રી-પુરુષ પર આમ ખુન્નસ શોભે ? બિચારાં ઉપર આપણા જેવાઓએ તો દયા કરવી ઘટે. તેઓએ ઘણા દિવસ પોતાની છાતીએ કાંટા લગાવી, આપણા પગની પાનીઓ ફૂલગુલાબી રાખી. નવા બંધ લગાવવાની ઇચ્છા પણ હવે ઝોસરવી ઘટે. નવા બંધ એમને માફક પણ નહીં આવે. જેવાં ને તેવાં પડી રહેવા દે !”

“ શાબાશ, અરુણ ! ત્યારે તમારો હૃદયપલટો થયો ખરો ! ઉષા એને પોતાનો વિજય માને છે. અત્યાર સુધી પુરુષોએ સ્ત્રીઓને જીતના મેદાનની સોગડી માની. આજ સ્ત્રીઓ મેદાને પડી છે. ઘરના અંધારા ઓરડા, ખૂદાં બધુચકની જહાંગીરી, કાંટાની વાડ સમાં જેઠાણી-નણુંદ જેવાં સમોવડિયાં, ધણી આપે એટલી સંતાનોની જન્મળ-બધુંય છોડયું છે. આઝાદ સ્ત્રી આજ એ જ માગે છે. અરુણ, આલ્યો આવ ! ઉષાના અધર તારે માટે શરબતના જામ ભરીને છલકાતા ઊભા છે. ઉષાનું યૌવન સ્વર્ગના સુખને કાલ્પનિક બનાવે તેટલું તાણું-બ-તાણું ખડું છે.”

ઉષા પોતાનો નવરંગી સાળુ ઊંચો કરી વનપરીની જેમ પાણીમાં છબ્બિયાં બોલાવતી આગળ ધસી આવી.

“ ઉષા, સ્વર્ગની દેવી ! ત્યાં જ ઊભી રહેજો ! ”

“ કેમ ? ”

“ મારે લગ્નને અલડાવવું નથી. આજની સ્નેહલગ્નની સુંદરી-ઓએ જેમ અધર રૂપી અમૃત-જામ સસ્તા કર્યા છે, એમ સસ્તા લૂંટવાની મારી ઇચ્છા નથી. સ્ત્રીઓને જો આઝાદ થવાની તમન્ના હોય તો પુરુષો કંઈ ગુલામીની ચૂડીઓ પહેરવા તૈયાર નથી. મારી ભાવના સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહું છું : મારી દૃષ્ટિએ લગ્ન અંગે ભેગાં મળતાં યુવાન-યુવતી, ફૂંદા ને પતંગિયાંની જેમ વાસના પોષવા માટે જ ભેગાં ન મળે, એમનાં લગ્નની પાછળ મત્રમઘટા ગુલામના ફૂલક્યારા હોય-એ ક્યારામાંથી સુંદર એવું ‘ઘર’ નીપજે. ઘરમાંથી આદર્શ એવો સમાજ સરળાય. એ સમાજસર્જનના બળે દેશમાં નવો પ્રાણ ફેડી શકાય. સુખી ઘર, પ્રાણવાન સંતાન ને સમૃદ્ધ સમાજ : એ લગ્નજીવનના મારા આદર્શ છે. એ આદર્શ સામે આવનાર જીનવાણી સમાજ, માબાપ કે કોઈને અમે સહેવા તૈયાર નથી. ઉષા, મારા એ આદર્શો સામે જ તને સૂગ છે. પછી.....”

“ પછી અરુણ, મને મોડું થાય છે ! ”

પથ્થરના ટેક વિચારનિદ્રામાં ખેડેલ અરુણના ખભાને કોઈ હલાવી રહ્યું હતું. સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં સરેસો અરુણ સાવધ થઈ ગયો. પાણીમાં છમછમિયાં કરતી આવતી ઉષા અદૃશ્ય થઈ હતી. કદપનામૂર્તિ નહીં, પણ સાચેસાચ પોણા બે મણ વજનની ઉષા પોતાના કામળ હાથથી અરુણને ઢંઢોળતી કહેતી હતી :

“ અરુણ, મને મોડું થાય છે ! જુઓ, આ કિરણકુમારને પણ મોડું થાય છે. આજે મેં આપણા લગ્નનિર્ણયના માનમાં સીનેમાનો પ્રોગ્રામ રાખ્યો છે. ”

“ કોણ કિરણકુમાર ? ”

“ મિ. કિરણ ! અરે અરુણ ! તેઓ ટૂંક સમયમાં એક જાણીતી ફિલ્મકંપનીમાં જોડાવાના છે. નવા ‘હીરો’ તરીકે તેઓ જ ચિત્રમાં કામ કરશે. ”

“ ને હીરોઈન ? ” અરુણે પ્રશ્ન કર્યો.

“ એ જ મુસ્કેલી છે. એમ તો અનેક નટીઓ તેમની સાથે કામ કરવા તૈયાર છે. પણ મિ. કિરણ ઈચ્છે છે કે કોઈ ‘સોસાયટી ગર્લ’ હોય તો ચિત્રને સારી ખ્યાતિ મળે. હજી કોઈ સન્નારી એમને સાંપડી નથી. જે તૈયાર છે, તેમની પાસે મોડલ નથી, ખૂબસૂરતી નથી, અભિનય નથી, કંઠ નથી, દર્દ નથી. ”

“ પણ તમે ? ” અરુણે ડરતાં ડરતાં કહ્યું.

“ યસ, માય ડિયર ! બરાબર કહ્યું. મિ. કિરણ કહે છે, કે ઉષાકુમારી ! તમે જન્મસિદ્ધ હીરોઈન છો. જેમ તમે કહ્યું તેમ. તેમની પણ તે જ ઈચ્છા છે. મારી પણ એ જ ઈચ્છા હતી. સ્ત્રીઓએ નિર્ભયતાથી આવા ક્ષેત્રમાં હવે તો પહેલ કરવી જ પડશે ને ! ”

“જરૂર, આજની ફળવણી એ જ માગે છે. સ્ત્રી ગૃહિણી અને એના કરતાં સીનેમાસામ્રાજી અને એમાં આજના યુગને ખૂબ રસ છે. તમને અનેને મારા અભિનંદન! પણ મિ. કિરણુ લગ્ન કરવાના હતા તેનું શું થયું? લગ્ન થયાં?”

“ના, ના, મિ. અરુણુ!” કિરણુકુમારે જરા પાસે આવતાં કહ્યું, “લગ્ન વિષેના મારા વિચારો પણ મિસ ઉષા-અરે મિસિસ મહેતા-શું કહું-?”

“ના, ના, મિસ ઉષા જ કહેવું ઠીક છે,” અરુણુ કહ્યું.

“એટલે મિસ ઉષાની જેમ મારા વિચારો પણ અમુક ચોક્કસ છે. જુઓને તમે જાણો જ છે કે સીકરથમાં મિસ તારા ને હું કોર્ટ-શીપમાં હતાં, પણ ચારેક મહિનામાં તો એ મારાં કામની ટીકા કરવા લાગી ને લાષણુખોર બની ગઈ. મિસ મૃણાલ અલબત્ત મુંદર છટાવાળી કોલેજ ગર્લ છે, પણ એને કલખોનાં ખાન-પાનની મોટી સૂગ છે. મિસ અનંતબાળા પૂરી ગાંધિયણુ છે. એટલે મિ. અરુણુ, એ વર્ષ મારાં કેવળ કોર્ટ-શીપ-સંવનન-પાછળ જ ગયાં. આવતે વર્ષે તો બી. એ. થઈશ, એટલે મારે લગ્નની જલદી જ છે, પણ શું થાય?”

“ફિલગીર! મિ. કિરણુ, અભ્યાસની સાથે સાથે તમે કેટલો એન્જો વહી રહ્યા છો!”

“આજના યુવાન પાસે એવડો ફરજ છે. દેશ એ જ માગે છે.”

“અરે, વળી દેશને વચ્ચે ક્યાં લાગ્યા? ઉષાદેવીને માઠું લાગશે.”

“અલબત્ત, પ્રેમની આડે કોઈ દિવાલ ખડો નહીં રહી શકે. મિ. અરુણુ, કેમ તમારો શો જવાબ છે?” ઉષાએ પોતાની બંકડા ગરદન નમાવતાં કહ્યું. નિર્લજ્જ વાયુ એનો ઝીણો સાળુ ખેંચી રહ્યો હતો.

“જવાબ તો જે હતો તેજ! અરુણ, કાયર નથી. એક યુવાનની હિંમત, દૃઢતા ને ખંતથી એ બધાનો સામનો કરી સાચું સુખ લાવવા તૈયાર છે.”

“એટલે? અરુણ, મને વખત નથી. તમે ચાન્સ ગુમાવો છો. મિ. કિરણ, સાક્ષી રહેજો.”

“અલબત્ત, કિરણ સાક્ષી પણ રહે ને સાથી પણ રહે તોય અરુણની આંખોમાં મરચાં નહીં ભરાય. ઉષાદેવી, તમે બંને હીરા ને હીરાઈન બનો એ જ ચાહું છું.”

“તમારા હાથપણની જરૂર નથી. ચાલો મિ. કિરણ, હું એક પણ મિનિટ હવે ગભી રહેવા માગતી નથી. મારા સ્વમાનનો આ પ્રશ્ન છે.”

ઝળહળતી રાત્રિની વચ્ચે ઝળાંહળાં થતી ઉષા ઠરસામાં ચાલી ગઈ. ન જાણે અરુણ ક્યાં સુધી ત્યાં બેઠો રહ્યો હશે.

*

વાચક, ઉષા ને અરુણના આ કરુણ અંત ઉપર અમને પણ લાગી આવે છે. વર્ષોથી બંનેના કંઈ ખાસ સમાચાર નથી. એટલું માત્ર જાણવા મળ્યું છે, કે અરુણ હજી પરણ્યો નથી, ને એ ઉદાસી ગમે તેવી કન્યાને પરણવા પણ તૈયાર નથી. કહે છે: “મારા અંતરમાં જે રૂપ સમાઈ ગયું છે, ત્યાં હવે કોઈ રૂપ લાવતું નથી.”

ભલે ભાઈ! પણ પેલા મિત્રનું શું? હીરા મિ. કિરણ ને હીરાઈન મિસ ઉષાનું શું? જાપાં વર્તમાનપત્રો ઘણું જોયાં, પણ ક્યાંય જાહેરાત જોવાતી નથી. અત્યંત મિ. કિરણ કોકવાર એક જાણીતી સીનેમા-નટીની મોટરમાં જોવાય છે. જાણવા મળ્યું છે, કે તેઓ કોઈ નટીના પ્રાયવેટ સેક્રેટરી તરીકે નોકરી ખેંચી રહ્યા છે. એમની આશા હજી અમર છે કે કોક ઢહાડો હું હીરા બનીશ.

ઉષાના તો કોઈ ખબર-અંતર નથી!

૨૦ પ્રેમપંથ પાવકની જ્વાલા

નરેશ શહેરનો જાણીતો કવિ હતો. એની કવિતા બધે ફેટથી વંચાતી અને કવિ તરીકે એનાં ખૂબ આદરમાન થતાં. પણ એના પર એક મોટો આક્ષેપ હતો: લોકો કહેતા કે એની કવિતાએ જીવન છોકરાં-છોકરીઓનાં ચિત્ત ચક્રોળે ચડાવ્યાં છે. એની ‘પ્રેમ, પ્રેમ ને પ્રેમ’ વર્ણવતી કવિતાઓએ યુવાન દિલોને ઉશ્કેરી મૂક્યાં છે. એ કવિએ જ પ્રેમીના મુખને મુખ નહિ પણ મુખચંદ્ર અને પ્રેમી વિનાના જીવનને સહરાનું રણ સમજાવ્યું છે.

અને વસ્તુ પણ એવી બનતી. યુવાનો અને યુવતીઓ કવિ નરેશની કવિતાને ખૂબ પ્રેમથી વાંચતાં; એની પંક્તિઓની પંક્તિઓ ગોખીને આખો દહાડો બોલ્યાં કરતાં. વેપારીનો નવજીવન દીકરો ત્રાજવે માલ તોળતાં તોળતાંય પ્રિયાની અલક્ષ્ય પરતું કાચ ગણુ-ગણુતો અને ઘાંચીનો છોકરો આંધળા બળદને આર ઘોંચતો ઘોંચતો માથુકની મીઠી યાદમાં બેચાર શુદ્ધઅશુદ્ધ પંક્તિઓ ગાઈ બેસતો.

શરૂઆતમાં લોકોએ માન્યું કે આ પણ મેનિયા છે, થોડા દહાડામાં બધું શાન્ત થઈ જશે: પણ એ માન્યતા ટૂંકા સમયમાં જ જૂઠી પડી. ‘પ્રેમમેનીઆ’ વધતો જ ચાલ્યો, અને સાથે તોફાનો, કલહો ને ધમલો પણ વધ્યાં. ખાસ મોટી વાત તો એ બની કે એને કારણે પ્રાચીન કાળની વર્ણવ્યવસ્થાના પાયા ડોલી ઊઠ્યા. આલ્મજીની કન્યા ઘાંચીના છોકરા સાથે પ્રેમમાં પડી નાસવા લાગી ને વલિક યુવાન શ્વર કન્યા સાથે પ્રેમપાશમાં જકડાવા લાગ્યો. જાતિ, વર્ણ કે નાતજાતનાં બંધનો તો ચારે તરફથી નષ્ટ થવા લાગ્યાં.

ગજબ ગૂજરી ગયો. અને એમાં અધૂરું હોય તેમ કવિ નરેશ વિશ્વામિત્ર ને મેનકા, પારાશર ઋષિ ને શ્દ કન્યા, મત્સ્યગંધા ને માન્તનુનાં કાવ્યો રજૂ કરવા માંડ્યાં. પ્રેમધેલા યુવાનોને આથી પ્રોત્સાહન મળ્યું. પિતાની મિલકતો, વર્ણનાં બંધનો, લોકલાજ બંધન તરછોડ્યું. બાણે દીપક અને પતંગની સૃષ્ટિ રચાઈ ગઈ.

લોકોએ નરેશને આવાં ઉત્તેજક કાવ્યો ન લખવા વીનવ્યું, પણ નરેશ તેમ ન જ કરી શક્યો. અર્થાત્ એણે તેમ કરવા ઘણી મહેનત કરી, પણ એ નિષ્ફળ નીવડ્યો. પ્રેમ સિવાય બીજા રસ એની પંક્તિઓમાંથી ન જરી શક્યો. એણે થોડા દહાડા પોતાની કલમને અંભાવો: તો એનું જ જીવન અકારું બનવા લાગ્યું. અજંપાની મદાન દુનિયામાં એ અટવાઈ ગયો.

આખરે એણે એક જ નિશ્ચય કર્યો અને તે પોતાનું કાવ્યઝરણ ચાલુ રાખવાનું. આ પ્રસંગે એક મોટો દુઃખદ બનાવ બની ગયો. શહેરના એક શ્રીમંત સત્તાધિકારીની પુત્રી કોઈ જીવાન સાથે નાસી છૂટી. પિતાએ પુત્રીને આ રસ્તેથી પાછી વાળવા ઘણા પ્રયત્ન કર્યા, પણ તે ન માની. એણે પિતાની લક્ષ્મી, પિતાનું કુળ ને પિતાનો આશરો એક કંગાળ પ્રેમીને ખાતર કુરબાન કરી નાખ્યાં. પરિણામે પિતાએ બળ વાપર્યું ને પુત્રીને પકડી ઘરમાં કેદ કરી. બીજી તરફ લક્ષ્મી તૈયારીઓ કરી.

પણ એ તૈયારીઓ અર્ધે રસ્તે રહી. પુત્રીએ આ રીતે લક્ષ્મી કરી જીવન પસાર કરવા કરતાં જીવનનો અંત આણવો શ્રેયસ્કર માન્યો. એક પત્ર લખી કન્યાએ ગળે ફાંસો લીધો. આ પત્ર અલંત હૃદયસ્પર્શી હતો. પણ વિચિત્ર વસ્તુ એ હતી કે એના મથાળા પર કાવ્યની એ પંક્તિઓ લખેલી હતી. એ પંક્તિઓ કવિ નરેશના એક કાવ્યની હતી.

શ્રીમંત પિતાને આ પંક્તિઓએ પુત્રીના મૃત્યુ કરતાં વિશેષ વેદના જગાવી. અરે, આ જ કવિએ આ નાદાન મગજેને ઉસ્કેર્યાં. એનો બદલો, એનું વેર! શ્રીમંત પિતાના દિલમાં બધી બળતરા કવિપર ઉતારવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ આવી.

એમાં વળી બળતામાં તેલ હોમાયું. કવિ નરેશ ‘પ્રેમની વેદીનું મહામૂલું રત્ન’ કરીને એક કવિતા લખી, એમાં મરનાર કન્યાનાં ખૂંચ જ વખાણુ કર્યાં. કન્યાને પોતાના પ્રેમમાર્ગેથી પાછી વાળનાર પિતાને હતારા લેખ્યા. બસ, થઈ ગયું; બીજી સવારે કવિ નરેશની આસપાસ કાવત્રાનું મોટું જાળું ગૂંથાઈ ગયું.

વર્તમાન પત્રોએ સ્પષ્ટ લખ્યું: “પ્લેગના ભયંકર કીડાઓને સંઘરવા સારા છે, પણ આ કવિની કૃતિઓ ભયંકર છે. ફેંકી દો, જલાવી દો!”

સભાઓ ભરાણી. એમાં ઠરાવ થયા કે ‘સરકારે કાયદેસર આ કવિને કવિતા કરતાં રોકવો જોઈએ અને તેની બધી કૃતિઓ આગને હવાલે કરવી જોઈએ.’

પણ આ અવાજે સરકારના ન્યાયાસનને જરા પણ ડોલાવી ન શક્યા. આખરે પુત્રીના મૃત્યુનો બદલો ઇચ્છતા પિતાએ શહેરના કુશળ વકીલોને આમંત્ર્યા. નરેશ પર પોતાની પુત્રીને ઉસ્કેરવાનો, નસાડવાનો અને તેમાં નિષ્ફળ થતાં પિતાને દમદાદી દેવા ખાતર ગળે ફાંસો લેવાની સલાહ આપવાનો આરોપ મુકાયો. પેલી બે પંક્તિઓ સાક્ષીમાં રજૂ કરવામાં આવી.

કોર્ટમાં કેસ ચાલ્યો. નરેશ ભાવનાવાદી હતો. એણે તો કહ્યા જ કર્યું કે કન્યા મરવામાં સાચી હતી. હરએક સાચો પ્રેમી જુદા પ્રેમની દિવાલોમાં ગોંધાવા કરતાં આ જ રસ્તો પસંદ કરે! સાચા પ્રેમીને મન જીવન-મૃત્યુનો હિસાબ નથી.

અરે, કેવો ભયંકર માણસ ! કોર્ટે પણ વલણ બદલ્યું. જાહેર સલામતી માટે ભયરૂપ લેખી એને બે વર્ષની સજા કરી.

૨

એ દિવસો, મહિનાઓ ને વર્ષો પણ વીતી ગયાં. બે વર્ષે કવિ નરેશ છૂટ્યો—એનો એ જ. પણ એણે બહાર આવીને જોયું તો એની દુનિયા બિલકુલ પલટાઈ ગઈ હતી. એના વિરુદ્ધ એટલો પ્રચાર થયો હતો કે નરેશની કૃતિને કોઈ જોતું નહિ, વાંચતું નહિ કે સ્પર્શતું નહિ ! નરેશ બહાર આવ્યો એટલે તેની પણ એ જ સ્થિતિ કરી. ન એની સાથે કોઈ વાત કરે, ન એને કોઈ બોલાવે ! નરેશનાં કાવ્યોને તો સ્પર્શે જ કોણ ?

કવિ માનભંગ થયો ! લોકોએ એની પીઠ પકડી, એનું અપમાન ચાલુ રાખ્યું. આક્ષેપો, કટાક્ષો, વ્યંગોથી વાતાવરણ ગાંઠ રહ્યું; હવે એને બહાર નીકળતાં શરમ આવવા લાગી. એ ઘરમાં ભરાયો. પણ ખાતું શું ને પીતું શું ? દિવસોના દિવસો મુઠ્ઠી કડાકા થવા લાગ્યા. ક્ષીણ થયેલા દેહમાં ધીરે ધીરે તાવ ભરાયો.

નરેશ એકલો હતો. પ્રેમ ને પ્રિયાનાં ઘણાં કાવ્યો એણે લખ્યાં હતાં, પણ પોતે કોઈ પ્રિયાને ઘર આંગણે લાવી શક્યો નહોતો. આવો માણસ શા માટે એકલવાયો રહેતો હશે ? લોકોને પ્રેમમાર્ગે ચડાવનાર પોતે કાં પ્રેમથી દૂર ભાગતો હશે ? લોકોએ તો એને હત્યારો કહીને તજ્યો હતો. એનું મકાન ભૂતિયું ઘર બન્યું હતું, ને જીવાન દિલો તો ભૂલેચૂકે પણ ત્યાંથી ન નીકળતાં.

નરેશની આંખોના દીવામાંથી પ્રકાશ ઘટવા લાગ્યો. ચતુર નરેશ મોતના પડછાયા પરખ્યા. શરીર એટલું નિર્બળ બનતું ચાલ્યું હતું કે હવે પાણી માટે પણ દૂર જવાય તેમ નહોતું. એને લાગતું કે

કદાચ તૃપાના કારણે પણ પ્રાણ નીકળી જાય, છતાંય આવી સ્થિતિમાં બહાર નીકળી કોઈની મદદ માગવાની તેણે ઈચ્છા ન કરી.

એક સવારે એ મૂર્છામાંથી સાવધ થયો ત્યારે એને લાગ્યું કે મારું કાર્ય હવે જલદી આટોપવું જોઈએ; વખત પૂરો થવા આવ્યો છે. એણે પાસે પડેલી કાગળની થોકડી લીધી. ઘૂંજતે હાથે કલમ ઉઠાવી લખવા માંડ્યું :

‘રસિક નરનારો,

‘છેલ્લો દુઆ તમારા દુઆગીરની. સ્વર્ગનો પ્રકાશ અને પૃથ્વીની સુગંધ તમારું સદા કલ્યાણ કરે! હું તો ચાલ્યો. તમારા દિલનો જૂનો દોસ્ત-તમારો ભુલાયેલો, હિણાયેલો દેવતા, ચાલ્યો. છતાં જતાં જતાંય એક ભેટ તો કરતો જઈશ.

‘એ ભેટ તે એક સ્વજીવનની કથા ! ભલા, જેની પાસે માટલામાં પીવાનું પાણીય બ. નથી, એ તમને બીજું શું આપી શકે? આપી શકે છે, છેલ્લા શ્વાસોશ્વાસની ધમાલમાં લખાયેલી એક પ્રેમકથા. એ વાંચજો તે વિચારજો ! એના એક એક શબ્દની પાછળ જે વ્યથા, વેદના તે દર્દ છે, એ કોઈ પ્રેમીને ન સ્પર્શજો !

‘ઊઘડતી તરુણાવસ્થાના એ દિવસો હતા. દિલને બહલાવે તેવી જીવાનીનો બાગ ખીલ્યો હતો. દરેક યુવાનને થાય છે તેમ મને પણ મહત્ત્વાકાંક્ષા ને મદલર માનુનીનાં સ્વપ્નાં લાઘતાં હતાં. મારું કવિત્વ મારી મહત્ત્વાકાંક્ષાને પોષતું, પણ કોઈ માનુની મારું દિલ મનાવી શકી નહિ. રસ્તે જતાં ધણી મળી, પણ કોઈને જાતીય વાસના પીડતી હતી, તો કોઈને મારું કવિત્વ ખેંચતું હતું. કોઈ પ્રેમ પ્રેમ કરતી હતી, પણ પ્રેમ પાછળના મર્મને કોઈ જાણતી નહોતી.

‘એ વેળા અચાનક એક યુગલના પરિચયમાં આવ્યો. સ્ત્રી શિક્ષિકા હતી, પુરુષ શિક્ષક હતો, અમારું વિદ્યાપાઠનું વર્તુલ એક

હતું. બધાંને પાંગરતી જીવાનીનાં સ્વપ્ન લાઘતાં હતાં. અમે ઝડપથી મિત્ર બની શક્યાં; મિત્ર બની અભેદ કેળવી શક્યાં.

‘આ મિત્રતા અમને એક વાર કાશ્મીરની સુંદર કુંજોના પ્રવાસે લઈ ગઈ. કાશ્મીરની સુંદર કુદરત, એમાં રમતાં ને ઊડતાં ફૂદાં જેવાં અમે ? ખરેખર સ્વર્ગભૂમિનું સ્વપ્ન માણતાં હતાં.

‘મને કવિ ન બનાવો ?’ સ્ત્રીએ કહ્યું

‘તમે વિલોચનાને જરૂર કવિ બનાવો !’ પુરુષે ભોળે ભાવે પ્રોત્સાહન આપ્યું.

‘વાતાવરણ જ એવું સુંદર હતું કે સ્વયં કવિ બની જવાય. અમે ગુરુ-શિષ્યા બન્યાં. કુદરતે નરનારને જે એકતંતુતા આપી છે, એ તાર અમને વીંટાવા લાગ્યા. અમારી કવિતામાં પ્રેમ જ ઉછળવા લાગ્યો.

‘અચાનક આ પ્રેમે એક દિવસ બંધન ફેરવ્યું. સુંદર મગ્નની કુદરત હસી રહી હતી, વૃક્ષ વેલીને આલિંગી રહ્યાં હતાં, કવિત્વની ધૂન જામી હતી. મારી અને વિલોચનાની સૃષ્ટિ અદૈતભાવમાં પ્રવેશતી હતી. અચાનક બોલાઈ ગયું :

‘વિલોચના, થોડા દિવસ પહેલાં આપણે મળ્યાં હોત તો આપણે બે જ..... !’

‘નરેશ, એમ જ થાત !’ વિલોચના એટલું જ બોલી. ‘પણ હવે આ અશક્ય વાત કેમ શક્ય થાય ? કવિ !’

પણ આ શબ્દો પૂરા ન થાય તે પહેલાં વિલોચનાનો પતિ આવ્યો. એણે વાત સાંભળી હતી. એ અત્યંત ગુસ્સે થયો. મેં જૂલ માટે માફી માગી, પણ એ ક્ષમા ન કરી શક્યો. ક્ષમા પણ કેમ કરી શકે ? વિલોચના કંઈ સામાન્ય સ્ત્રી નહોતી ! અને એના પતિ થવામાં કંઈ ઓછું સદ્ભાગ્ય નહોતું !

‘આખર એ આવ્યું કે અમે જુદાં પડ્યાં; પણ એક પ્રતિજ્ઞા પર સંમત થઈને. આ યાત્રા બાબત કોઈએ કોઈ સાથે ચર્ચા ન કરવી.

‘દિવસો વીત્યા એ પછી. પણ વિલોચનાને ન ભૂલી શક્યો. અને તેનું જ પરિણામ એ આવ્યું કે હું બીજી કોઈ સ્ત્રીને અપનાવી ન શક્યો. જાતીય ઉત્ક્રેરાટ મને કદી સતાવી ન શક્યો. પ્રેમ એ સામાન્ય વસ્તુ નથી. પ્રેમ બદલો ન ચાહે. એને તો શહીદની દુનિયામાં જીવવાનું. મેં પ્રેમ કર્યો, પ્રેમનું મૂલ્ય મારે આપવું જોઈએ : અને એ ખાતર વિલોચનાની માનસમૂર્તિ મારા મનમાં પધરાવી; મેં જગતની તમામ સ્ત્રીઓને મારા મનથી હાંકી કાઢી. જાતીય આકર્ષણ એ રોગ છે. મેં તો આત્મીય આકર્ષણ માણ્યું હતું, અને એટલે જ મેં જીવનભર બીજું ગાવા ધણો પ્રયત્ન કર્યો પણ પ્રેમ સિવાય કંઈ કદી શક્યો કે ગાઈ શક્યો નહિ. રાધા કૃષ્ણને ભૂલી શકે ખરી ? જે જોના રંગમાં રંગાયો, એને કેમ વિસરી શકે ?

‘મારા કાવ્યનો પ્રેમપાઠ આ છે. એ પચાવે તે માણુજો. હું તો ચાલ્યો. છેલ્લી...’

કાગળ પૂરો થયો ને કવિ જમીન પર લથડી પડ્યો. ચાર છ દિવસે જ્યારે કોઈ ટીખણી માણુસે કવિને કાંકરો મારવા ઘરમાં ડોકિયું કર્યું, ત્યારે ખરેખર ભૂતિયા ઘરમાં એક શય ફૂલીને ઢમઢોલ પડ્યું હતું, ને એક લાંબો કાગળ હવામાં આમ તેમ લહેરાતો હતો.

૨૧ સૌંદર્ય કે કલા

જળના એક એક બિન્દુ માટે તલસતા જગતમાં-આલમાં અણુધારી વીજ ચમકે ને લોકોનાં હૈયાં ચકડોળે ચઢાવે એમ.....

નિરંજના લખનઉના સુંદર સંગીતવિલાસી જીવનમાં અસ્તિત્વના અંધકારમાંથી અચાનક પ્રકાશી. જોતજોતામાં એના અભિનય ને અવાજે પ્રભજીવનને આંજી નાખ્યું. કેવલ ત્રણ દિવસના જલસામાં તો માનવીઓને મંત્રમુગ્ધ કરી મૂક્યા.

નિરંજનાના સૂરનો એક એક પલટો ને એક એક તાન અચૂક અસર ઉપજાવી દેતાં. કદીક લોકોને શૃંગારમાં ડુબાવી દેતી તો કદી વિરહના વિલાપમાં આંસુઓ ટપકાવી દેતી. કેઈ ઉસ્તાદ મઝ્છીમારની જળમાં ફસાયેલાં મત્સ્ય, માછી ખેંચે એ દિશામાં વહાં જાય એમ સંગીતના પાશમાં ફસ્યાં મત્સ્ય જેવાં માનવી-મન ખેંચાયે જતાં.

મનહર-ગામના જ મહંતનો પુત્ર-હમેશાં સાંભળવા આવતો. ગામ-લોકો જાણતા હતા કે મનહર સંગીતકલાનો સારો અભ્યાસી છે, ને મહંતાઈ, શ્રીમંતાઈ કે સત્તાધીશતાને સમાન દરજ્જે પહોંચી ગઈ હોય ત્યાં મનહરને જીવનમાં સંગીત જેવી વસ્તુઓ માટે અવસર હોય એ સ્વાભાવિક જ હતું.

એ નિરંજનાનાં વિશાળ નયનો સામે મીટ માંડતો, અભિનયમાં નવનવી મોહકતા પામતાં સુલલિત ગાત્રો ઉપર દષ્ટિ ફેરવતો સંગીતના માધુર્યમાં ડાહ્યે જતો. એ ક્ષણે ક્ષણે વાહ વાહ પોકારતો ને પ્રેક્ષકો મનહરનું અનુસરણ કરી તાલીઓના ગડગડાટથી નિરંજનાને વધાવી લેતા.

આમ લોકહૃદય ઉપર ઈશ્વરની આણુ જેવી નિરંજનની મોહક આણુ વર્તાઈ રહી હતી. ટેબલ પર કલમ ચલાવતો અધિકારી કે શાક તોળતો કાછિયો, મરચું મીઠું વેચતો ગાંધી કે ગાડી હાંકતો કાચવાન 'બાંકે સાંવરિયા'ની ધૂનને ફરી ફરીને કાંઈ મંત્રજાપની જેમ સ્મરી રહ્યો હતો.

૨

વસંતની એક નમતી સંધ્યા હતી. આછા ઉગ્ગસભર્યા જગતને માથે ચંદ્રની ઝાંખી રેખા, દૂર દૂરના બગીચાઓમાંથી તાજાં ગુલાબ-માંથી પરિમલ લઈને વહેતો પવન ને દૂર દૂરની આશ્રધટામાં ટહુકતી કાચલ,—જાણે પ્રકૃતિને યૌવન પાંગર્યું હતું !

નિરંજના શ્રમિત દેહને આરામ આપવા ઝરુખામાં ફરી રહી હતી. પ્રકૃતિની યુવાની સાથે એની યુવાની પણ મસ્તી કરતી હોડે ચઢી હતી. ધીરા ધીરા પવનથી સરકતા સાળુને સંકારતી નિરંજના રાજમાર્ગ ઉપર દૃષ્ટિ માંડી રહી હતી. આજ કાંઈ કલાલક્ષ્મી રસિક યુવાન તેની મુલાકાતે આવવાનો હતો.

એક વિક્ટોરિયા આવી ને દરવાજે ઊભી રહી. દાસીએ આવી વરંધી આપી: 'મનહરઆણુ મળવા પધાર્યાં છે.'

'વારુ, હું પોતે જ સ્વાગત કરવા આવું છું.'

નિરંજના મનહરને લેવા સીડી સુધી ગઈ. દીવાનખાનામાં મખ-મલી કોચ ઉપર મનહરને એસાડી પાસેની ખુરશી પર પોતે બેસી.

'નિરંજના, તમારી કલા ઉપર હું આફરીન થયો છું. ખરે-ખર તમારું સંગીત સ્વર્ગીય છે,' મનહરે શરૂઆત કરી.

'મહેરબાન, એ આપની કદરદાની અથવા મહેરબાની છે,' નિરંજનાએ મુખ મલકાવતાં કહ્યું.

આસમાની સાગ્રુમાં વીંટાયેલું એનું ગૌર ને ભરાવદાર મુખ અત્યારે આકાશના નીલાંગણમાં પૂર્ણિમાનું ભાન કરાવતું હતું. મનહરનું મન ચક્રોળે ચડતું હતું: ‘આનું દેહસૌંદર્ય વધે કે સંગીતસૌંદર્ય?’

‘લો, આ મારી અદના બેટ સ્વીકારશો કે?’ મનહરે મખમલી કેસમાંથી ચમકતો એક હાર કાઢ્યો. હીરાનાં તેજ, હસતી નિરંજનાની હંતાવણિ સાથે હરીફાઈ કરતાં હતાં.

‘નહિ, નહિ, મારા સાહેબ! આપની મહેરબાની જ ઘણી છે, એનાં મૂલ ન હોય,’ નિરંજના કેવળ વિવેક ખાતર જ બોલી.

‘લો, લો, આ તો તમારી અમૂલ્ય કલાને બેટ છે, અમો તો કલાના સેવક છીએ,’ મનહરે નિરંજનાના હાથમાં મખમલી કેસ મૂકી, પણ મૂકતાં મૂકતાં નિરંજનાનો દ્રામણ હસ્ત ગળણતાં અગળણતાં પણ દબાઈ ગયો. નિરંજના આ કલાભક્ત પર વારી ગઈ હતી. કલાભક્ત કલાને નામે દેહનાં પણ દાન લેવાની તૈયારીમાં હતો. અગમચેતીઓ અપાયે જતી હતી.

નેત્રનાં મધ્યેનાં વારી પરસ્પર ભેટતાં હતાં ત્યાં તો દાસી આવી. ‘આ સાહેબ! કેઈ યુવાન ઘણી વારથી દાર પર બેઠો છે.’

બંધાયેલી નેત્રપટ્ટવી વિખૂટી પડી.

‘હીક, કાલે મળીશ,’ મનહરે રગ્ન લીધી. નિરંજના ખારણા સુધી સાથે ગઈ.

‘દાસી, યુવાનને બોલાવ.’

એક હસતો યુવાન આવ્યો. એની આંખોમાં તેજ હતું. શરીરમાં તનમનાટ છતાં કપડાંમાં રહીશોનાં નૂર નોંતાં.

નિરંજના બોતાંજ સમજી ગઈ કે આવા યુવાનો પાસે હીરાના હાર ન હોય. પૈસા વગરનું જગત લુપ્તનું ન લાગતું હોય એમ હંડો આવકાર આપતાં બોલી: ‘આવો, સામે ખુરશી પર બેસો.’

‘આપની કલાથી અમો ઘણા ખુશ થયા છીએ. ઇશ્વરે શું સુંદર કંઠની બક્ષીસ આપી છે ! અમારે ત્યાં એક ધાર્મિક ઉત્સવ છે ત્યાં આપનું સંગીત રાખવાનો વિચાર છે. છતાં એટલી સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી છે, કે પુરસ્કારમાં પ્રેમભર્યા અભિવાદન સિવાય વિશેષ કંઈ આપી શકીએ તેમ નથી !’

‘ઘેલા ભાઈ, કલાનું અભિવાદન એમ લુખ્ખું ન હોય. સંસારની પ્રત્યેક વસ્તુનાં મૂલ્ય છે. મૂલ્ય તો મુલવવાં જ પડે ને !’ નિરંજના ઉચ્ચ સંગીતભર્યા વાતાવરણમાંથી વ્યવહારના શુષ્ક વાતાવરણમાં ઊતરી પડી. યુવાન ચમક્યો.

‘અમૂલ્યનાં મૂલ્ય ન અંકાય. સુંદરી, પુરસ્કાર આપીશું પણ સામાન્ય. છતાં કલા તો બદલા વિના જ આદરભાવ પામે. પૈસાને ને કલાને આભડછેટ હોય. કલા કલાને ખાતર હોવી જોઈએ.’ યુવાને કલાની ક્લિષ્ણુ સમજાવો.

‘મહેરબાન ! એવી કલાની કદરમાં હું નથી માનતી, જુઓ, આ રહી કલાની કદર ! કલાની કદર એમ થાય !’ મખમલી કેસ બતાવતાં નિરંજના હસી. યુવાનને લાગ્યું કે ચંપાના ઝાડ નીચે તો ભારે ભોરીંગો પડ્યા છે. એની વાસ લેતાં તો ભારે ભોગ આપવો પડે. જેને એ સ્વચ્છ જળભર્યું સરોવર સમજતો હતો એ તો મૃગ-જળથી ભરેલ ખાખ મેદાન લાગ્યું.

‘નિરંજના ! સાચું કહું ? એ કલાની કદર નથી, આ તો લાલચ છે. તમારા સંગીતે ધર્મપ્રેમી જનોનાં હૃદયો પ્રભુભક્તિથી તરખોળ થઈ જશે. કલાને માત્ર અર્થની ગુલામ ન બનાવો, કદીક સન્માર્ગે પણ વાપરો,’ યુવાન એને સમજાવવા મથી રહ્યો હતો.

‘યુવાન, હજી તમે સંસારના અજ્ઞાણ છો. લેખકની કલમની કિંમત છે, ચિત્રકારની પીંછીની કિંમત છે, તો ગાયકના કંઠની કાં

નહીં? જગતની બધી બાઝારી કેમ ચાલે છે એનું તમને જ્ઞાન નથી. કલાની કદર કરો કે ન કરો, પૈસા લાવો, એ વિના તમારા ગામમાં મારું સંગીત ન હોય.’

‘નિરંજના ! ભૂલો છો, કલાને ન વેચો, હીરાના હાર આપી જનારા સંગીતપૂજકો નથી, તમારી સૌંદર્યજ્યોતના આંધળા પરવાનાઓ છો ! જ્યોત યુગાર્ધ જતાં કોઈ પાસે પણ નહિ આવે.’ યુવાન હૃદય કબજે ન રાખી શક્યો. માળી આખો બગીચો છુંદાર્ધ જતાં જે ભાવનાથી પોકારી ઊઠે એ ભાવનાથી એણે સંભળાવી દીધું.

નિરંજના તાકુકી ઊઠી. એની મુખમુદ્રા તાન્નવણી થઈ ગઈ. જે કંઠમાંથી સતાર જેવો સૂર નીકળતો એમાંથી લાવાનો રસ ટપક્યો.

‘બસ ચુપ કરો મહાશય ! મારાં સીડીનાં પગથિયાં ચઢવા મળ્યાં ને આટલી વાર વાત કરવાનું મળ્યું એને તમારું પરમ સૌભાગ્ય સમજો. હવે એક ક્ષણ પણ અહીં ઊભા ન રહેશો, નહિ તો...’ ગાયિકાના સુંદર ઓઝ પર કંપ હતો.

‘હે દીનાનાથ !’ યુવાન પગથિયાં ઊતરી ગયો. ઝાંખા પ્રકાશથી છવાયેલા રાજમાર્ગ પર અદૃશ્ય થઈ ગયો.

‘જેવઢૂંક મારું મગજ ચાટી ગયો,’ નિરંજના આરામ લેવા કમરામાં ચાલી ગઈ.

પછી તો ઘણા દિવસો વીત્યા. લખનઉ આખું સંગીત સરિતામાં તરી રહ્યું હતું. કલાલક્ષ્મી મનહર પણ નિરંજનાની સારી કદર કરતો, અવારનવાર મુલાકાત લેતો ને નાચ મુજરા ગોઠવતો. લોકો પણ નિરંજનાના દેહારનાં દર્શનથી પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય માનતા હતા. આમ લખનઉનું પ્રજાજીવન આગળ ધસી રહ્યું હતું, ને દરેકના હૃદય પર નિરંજના રાણીપદ ભોગવતી હતી. દરેક દીવાલો પર

એની તસખીર હતી. પ્રત્યેક હૈયાં પર એની સ્મૃતિ હતી. પ્રત્યેક જાન પર એની ધૂન હતી.

૩

આજે લખનઉ નગરી આખી ખગલળી ઊડી હતી. દૈનિક પત્રની નકલો ઉપર દરોડો પડ્યો હતો. રસ્તે જતાં આવતાં લોકો નવા સમાચાર વાંચી રહ્યા હતા:

‘મધરાતે થયેલો ગંભીર અકસ્માત,

‘મોટર સાથે અથડાયેલી વિક્ટોરિયા,

‘રાવબહાદુરને ત્યાંથી મુજરો કરી મોટી રાતે પાછી ફરતી
સુપ્રસિદ્ધ નર્તિકા નિરંજનાને અકસ્માત,

‘નાક તેમ જ પગને પહોંચેલી સખત ઈંગળ.’

લોકો ધ્રોણતા સ્થાપિત થઈ જતા ને ચર્ચા કરતા વિખરાતા.

નિરંજના તે સપ્તયન હતી. જે ધનને આજે જફા પહોંચી હતી.

સમાચાર મગતાંની સાથે મનદર નિરંજનાને જેવા દયાખાને દોડી ગયા. પાટાયા વીંટાયેલી નિરંજના દુઃખથી કરાદતી પલંગ ઉપર પડી હતી. એનું મનદર પોપટિયું નાક ખિલકુલ હૃદયમાં ગયું હતું ને એના ફેંચરી પગનું લગકું લાંબી ગયું હતું. નિરંજનાની ખબર પૂછી ડોક્ટરની સાથે વાતચીત કરી મનદર ઘેર ચાલ્યો ગયો.

મનદર જે ચાર દિવસ નિયમિત આવતો રહ્યો. પણ પછીથી ગમે તેમ પણ શિથિલ થઈ ગયા. નિરંજનાને ધીરે ધીરે રૂઝ આવતી હતી પણ પેલું મુંદર પોપટની ચાંચ જેવું નાક ફરીથી પોતાનું સ્વરૂપ ન પામ્યું; ઘના ચિહ્નોવાળું નાક એકેલું જ રહ્યું. પગ પશ્ચુ લૂંચો જ રહ્યો. ઘણી દવાઓ છતાં પેલો નૃત્ય વખતનો નર્તક પગ પૂર્વસ્થિતિ ન પામ્યો.

હમેશ આવતો મનહર હવે એ એક દિવસના અંતરે આવવા લાગ્યો. ‘સખ્ત કામ છે’ ‘તબિયત નરમ છે’ નાં બહાના શરૂ થયાં ને પછી તો નિરંજનાને એના દર્શન માટે પાંચ પાંચ દિવસ તલસતું પડતું ને તેમાં પણ કદીક નિષ્ફળ જતી. કલાનો કદરદાન મેંધો થતો લાગ્યો.

લખનઉમાં આજકાલ પાછા નાચમુજરા શરૂ થયા હતા. બનારસની કોઈ ગાનારી આવી હતી ને નિરંજનાની માંદગીનો સારો લાભ લઈ રહી હતી. લોકોને ‘રામખ્યારી’ નું સંગીત હવે કીક પસંદ પડવા માંડ્યું હતું.

નિરંજના આજ હોસ્પિટલ કોડી રહી હતી, છતાં હૃદય વ્યાકુળ હતું. એની પાસે લાંબી બિમારીમાં ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચાઈ જવાથી પૂરતો પૈસો પણ નોતો ને એની પાસે એનો મનહર પણ નહોતો. બહાવરી બની એ એ ચાર વખત એને બંગલે ગઈ, પણ કેવલ હેરાનગતિ સિવાય કંઈ ન મળ્યું. મનહરની મુલાકાત ન થઈ તે ન જ થઈ.

નિરંજના થાકી-હારી, દ્રવ્યની તંગીમાં સપડાઈ ગઈ. અન્તે એણે માંદા મને પણ એક જલસો ગોઠવ્યો. સંગીતની બહાર વહેવડાવી કમાણી કરી લેવાનો વિચાર રાખ્યો.

બીજા દિવસની સાંજે જલસો ગમ્યો. ઘણા વખતથી અદસ્ય થયેલી ગાયિકાને સાંભળવા આજ મેદની ઊતરી પડી હતી.

એણે ફરીથી સંગીતનો આશ્રય લીધો. ભણે સુડોળ નાસિકા એડોળ બની, પગ ખોડંગતો બન્યો, પણ કંઠમાં તો એ જ દર્દભર્યા સૂર હતા, એ જ માધુર્ય ને એ જ આલાપ હતા. રિસાયેલા એના સંસારને મનાવવા તેણે ફેડ ભીડી. એની જે એક એક ચીજ પર માનવ માત્ર પાગલ થઈ ઊડતો, અનેક વાર ‘એક દફા ઔર’ ના પોકારોથી વધાવી લેતો, એ ચીજ એ છેડવાની હતી.

તાળીઓના ગડગડાટ ને રોશનીના પૂર લપકા વચ્ચે નિરંજના આવી. પણ આ શું? નિરંજના ખોડંગતી? લોકોએ ખૂમરાણુ મચાવી.

સિતાર છેડી ને સંગીત શરૂ થયું. ખૂબ મહેનત લીધી પણ વિધિ રિસાણી હતી. જનતા ખુશ ન થઈ, નૃત્ય ને નખરાં વગર સંગીતની છુટ્ક ન જામે એમ લોકોનો નમ-નક્ટ અભિપ્રાય હતો.

‘ચીખી!’ ‘લૂલી!’ એક પ્રેક્ષક સુંદરતા-વિહોણા મુખના દેખાવથી ને નૃત્યના અભાવથી કંટાળીને બોલી બેઠો.

પ્રેક્ષક વર્ગ અસંતુષ્ટ હતો. એણે પેલાના શબ્દો ઝીલી લીધા. જલ્દી નિષ્ક્રમ ગયો ને નિરંજના હારી બેઠી. જીવનના આકાશમાં વિપત્તિનાં ધનધોર વાદળો ઘેરાવા લાગ્યાં.

છેલ્લો પાસો ને જીવનની છેલ્લી હારજીત. મનહરને એક આજીજીભર્યો પત્ર લખ્યો. પોતાના પૂર્વના રનેહી જીવનને ખાતર, દયાને ખાતર, નિરંજનાને ખાતર, અરે, ખુદ મધિરને ખાતર એક મુલાકાત આપવા પ્રાર્થના કરી.

પણ ફેલેલી વિધાતા ન માની. મનહરનો પત્ર આવ્યો,

નિરંજના,

‘પત્ર મળ્યો. ફરીથી હવે હેરાન ન કરશો. સખત કામને લીધે મુલાકાત નહીં થાય. કંઈ અવસ્ય તમારો સુંદર છે. એમાં દર્દ પણ હશે, પણ કેવલ સંગીત માટે તો આજે વિજ્ઞાને સુંદરમાં સુંદર આમોઝિનની રેકાર્ડ રજૂ કરી છે.

‘મનહર’

પત્ર વાંચ્યો. ‘આમોઝિનની રેકાર્ડ?’ નિરંજના ક્રોધાન્વિત બની ગઈ.

જ્ઞાનમાં આવતાં એણે જાણ્યું કે જીવનનું સાચું જ્ઞાન, સાચું જ્ઞાન આજ એ પામતી હતી. મોટા ભાગનું જગત કલા પાછળ થેણું

નહોતું, ગલગોટા જેવી દેહયષ્ટિ ઉપર શીદા હતું. લજ્જાની સીમા વટાવતાં નખરાં પર વારી જતું હતું.

એ બહાવરી બની, ખૂમ પાડી ઊઠી. ‘બસ આજ, દેહપલટો, હૃદયપલટો, અરે જીવનપલટો, બસ પલટો, પલટો ને પલટો.’

દાસીએ મહા મહેનતે એને પતંગમાં સુવાડી.

ખીજે દિવસે મકાન ખાલી પડ્યું હતું. મેનાં પોપટના નિનાદથી ગાજ રહેલાં પાજરાં ખુલ્લાં ને ખાલી પડ્યાં હતાં. બગીચામાં ઢોર રખડતાં હતાં. ગામ લોકો શૂન્ય આવાસને જોઈ બપોડતાં ચાલ્યાં જતાં હતાં. નિરંજના બધું રાચરચીલું વેચીકાઈ ગામડામાં શેષ જીવન વિતાવવા ચાલી ગઈ છે. આમ લખનઉના બજારમાંથી સંગીતની એક સરિતા કરુણ રીતે શોષાણી.

૪

નોતમપુર ગામ પર મીઠી સવાર ઊગતી હતી. નિરંજના એક લાડાના ઘરમાં બિમાર અવસ્થામાં પડી હતી. પાણીનું ખ્યાલું દેનાર પણ કોઈ સાથી નહોતું.

વિધિ તારું કેવું બસ ? જે ગુલામ પાછળ લગ્નના બમરાઓ જસતા હતા તે કનિષ્ઠમાં દુનિય સેવામાં પણ પોતાનું સૌભાગ્ય માનતા હતા; એ ગુલામમાંથી રંગ ને રૂપ ઊડી જતાં આ એકલતા ને આ નિજનતા ? એકદર ભગરાઓ ! કેવી નિપજુર બેસ્યા છ !

માર્ગ પર ચાલ્યો જતો એક યુવાન આ પીડિત સ્ત્રીને જોવા કણવાર થોભ્યો.

‘બિમાર સ્ત્રી !’ એ નજદીક ગયો, પણ જોતાંજ થંભી ગયો. આ તો નિરંજના ! અપમાનના શબ્દો બોલનારી ગર્વિષ્ઠ ગાયિકા. ‘નિરંજના ?’

‘કાણુ ?’ દર્દથી પીડાતી નિરંજનાએ નેત્રો ઉઘાડ્યાં.

‘ ન ઝોળખ્યો કે ? ’ યુવાન હસ્યો.

‘ હા, કાણુ, યુવાન, ભાઈ મને માફ કરજો ! ’ નિરંજના ગળ-ગળી થઈ ગઈ. એને ભૂતકાળ નજર સામે તરી આવ્યો.

‘ એન ! ગભરાશો નહિ, આ ગામ તમારી સેવા કરશે. ત્યારે સહુ નિરસ્કારશે ત્યારે અમે તમારાં મૂલ્ય કરી શકીશું. ’

‘ ભાઈ, આજ હું અપંગ છું. મારી કલાને કાઈ પૂછતું નથી મારા સૌંદર્યની બરબાદી થઈ ચૂકી છે. મને કાણુ સાંભળશે ? ’

‘ તમારું સૌંદર્ય હજી અપૂર્વ છે, નિરંજના, તમારું મૂલ્ય અણ-મોલ છે. વિદ્યાતા સહુને એ જ્ઞાતનાં રૂપ આપે છે, અંતરનાં ને બહારનાં. પણ બહારની દુનિયામાં બહારના રૂપની બહુ કીમત છે. એ કીમતે તમને મગરૂર બનાવ્યાં, ને અંતરનાં રૂપ વિસરાવ્યાં. ઈશ્વરે જ તમને વિપદા આપી, સદ્માર્ગે વાળ્યાં. આજન્મથી તમારું સંગીત ફેફ જન્માવતું. હવે પ્રેમ જન્માવશે. વાસ્તનાનાં પૂર વહી ગયાં. જ્યાં નિર્માળ બન્યાં છે, બહેન ! ’

‘ હું શી સેવા આપી શકીશ ? મારી પાસે કાંઈ નથી. ’

‘ પ્રભુએ આપેલા કંઈની, વિધિએ સ્પર્શેલ સંગીત વિદ્યાની. ગાયિકા ન બોલી, નેત્રોમાંથી આંસુ ખર્ચાં. યુવાને પાણી પાવું. જ્ઞાતજ્ઞેતામાં નિરંજના સાજી થઈ ગઈ. સાદા ને નિર્દોષ વાતાવરણે દેહ ને દિલના રોગ મટાડી દીધા. હવે તો નિરંજના ખોડંગતા પગે ગામડાનાં ખેતરો ખુંદી વળતી. પનઘટ આરે જઈ વાતે વળગતી. છોકરીઓને સંગીત શીખવતી ને રાત્રે આરતી ટાણે ભજનની ધૂન છંડતી. એના કંઠમાંથી મધુરા સ્વર રણુકી રહેતા.

‘ મંદિરિયે વસજો મારા નાથ,
હો મોરે મંદિરિયે વસજો મારા નાથ ’

નિરંજના, ક્યું તારું મંદિરિયું ? અરે મારું મનમંદિર, કેવું રૂપાળું સિંહાસન ત્યાં બિછાવ્યું છે. શું મારે નાથ ત્યાં બેસવા નહિ આવે.

પ્રેક્ષક વર્ગ વાહ વાહ પોકારતો ને પ્રભુભક્તિમાં વધારે દહ થતો. નિરંજનાને પણ પેલા શિકારી કૂતરાના જેવી દષ્ટિવાળા પ્રેક્ષકો કરતાં આ સાદા ને સરળ પ્રેક્ષકો ગમતા. ત્યાં સૌંદર્યની ભૂખ હતી, અહિં ભક્તિનાં પૂર હતાં.

જીવનમાં ન અનુભવેલાં સુખ ને સંતોષ નિરંજનાએ અહીં માણ્યાં ને પછી.....

કદી કદી ન્યારે આકાશમાં ચાંદની પૂર બહારમાં ખીલતી ને જગત શુભ્ર જ્યોત્સ્નાના પાશમાં વીંટળાઈ શાન્ત થઈ જતું ત્યારે નિરંજના ભૂતકાળને આપમેળે વિચારતી-સંભારતી ક્રોધી થતી ને આખરે બપોડતી સુઈ જતી:

શયતાનો ! એ કેાની પૂછ હતી !

કલાની કે સૌંદર્યની ?

૨૨. પ્રેમી

પ્રેમનાં પૂર આડે કાણુ દિવાલો બાંધી શકે ? એમાસું આવે અને જગતને હર્ષભર્યું બનતાં કાણુ રોકી શકે ? એ લીલી કુંવર વાડીએને કાણુ કહેવા જાય, કે પાણી ભરે વરસે, પણ ખીલશે મા !

જગન્નાથને પણ એવું અન્યું ! તાકાત તો નહોતી થડકલાસના પેસેંજર થવાની ને દાખલ થયો ફર્ટ કલાસના ડામામાં ! હતો તો એ કંચનલાલ શેકનો ગુમાસ્તો પણ શાકભાજી લાવતાં લાવતાં કંચનલાલ શેકની નાની પુત્રી લીલીને પ્રેમી બન્યો. ખાન-દાનીના ભયંકર ગદો બેદીને પણ એણે લીલીને પોતાના મનમંદિરની દેવી બનાવી.

લીલી પણ કોઈ પ્રેમીની શોધમાં હતી. પણ હજી એ શોધ પૂરી કરી નહોતી રહી. એક વૈજ્ઞાનિક જેટલી ઝીણવટથી કોઈ ચીજની શોધખોળ કરે, તપાસે અને ચકાસી જુએ તેટલી ઝીણવટથી એ અધું તપાસતી અને ચકાસતી. અનેકોને મિત્ર બનાવ્યા હતા ને અનેકોને નિરાશ બનાવ્યા હતા. જગન્નાથ પણ એ સિસ્ટમાં દાખલ થવા મથતો હતો. છેલ્લા કેટલાક દિવસથી એ ટેલીફોન માર્કેટનું ઝીણું ધોતિયું છોડી માન્ચેસ્ટરનું લાવ્યો હતો ને કોટ પણ શહેરના દરજી પાસે શિવડાવી લીધો હતો. ઝીણા ફરવાળી ટોપી તો એના મોટા મોટાને ખૂબ દીપતી. મેં ધોળું કરવા છાને છાને પાવડર ઘસતો ને હજમતને તો વાસી થવા જ ન દેતો.

લીલીનું મન આ બોળા જગન્નાથ તરફ ખેંચાયલું રહેતું,

પણ નોકર તરીકેની તેની મર્યાદા એ ભૂલી ન શકતી. છતાં પોતાના ખાનગી માણસ તરીકે જગન્નાથનો એ ઉપયોગ કરતી.

શ્રીમંતાર્થ ચારિત્રની વાચનમાં ધણીવાર વધુ ઢીલી હોય છે; કારણ કે એને એટલી ઢીલાશ આણવા માટે એકાંત અને અવસર હોય છે. નાના ગામડા જેવડા જંગલમાં સ્વચ્છંદથી એકાંત શોધતાં વાર નથી લાગતી અને પેટ ભરવાની એકિફરી સ્વચ્છંદતાને વધવા પૂરો અવસર આપે છે. ઢીલી માટે પણ એમજ હતું, અને આ એકાંત અને અવસરનો લાભ પોતાના માનતા પતિને શોધી લેવા માટે કરવાનો તેનો નિશ્ચય હતો.

પતિની પણ તેની વ્યાખ્યા જુદી હતી. ન સીતાના જેવી હતી કે ન આજની સુંદરીઓ જેવી જૂના કાળમાં પતિઓ જેમ મનપસંદ પત્નીઓની દ્રષ્ટિ રાખતા એવા ઢીલીની વ્યાખ્યા હતી. હાલમાં જ એક એવા શ્રીમંતપત્રને પસંદ કરી ઢીલી પરીક્ષા લઈ રહી હતી. જગન્નાથને તર્જન આંજે તે નવા ઉમેદવાર સાથે સફર માણી રહી હતી.

અન્ને ખૂબ ગંજમાં હતાં. ઉમેદવાર વડવાન ખૂબ સોદામણો હતો. ઢીલી પોતાના મનમાં પોતાની જાગની કલ્પના કરી રહી હતી. છબી પડાવીએ તો કેવી શાભે, એ વિચારી રહી હતી. સમુદ્રનો કિનારો આવતાં અન્ને હાથમાં હાથ ગાલી મોટરમાંથી ગલાર ફરવા નીકળી ગયાં. જગન્નાથ ને શોકર બેજ એકાંતમાં રહ્યા.

સાગરનાં મોગ્ન પર ચાંદની હસતી હસતી રમતી હતી. સુંદર હવા વનવૃક્ષોમાંથી સુસવાટા બોલાવતી ચાલી આવતી હતી.

ઉંચા નાળિયેરનાં વૃક્ષો અત્યારે ખૂબ સુંદર દેખાતાં હતાં.

‘ઢીલી ! સાગર જોયો ?’

‘સુરેશ ! એના પર રમતી ચાંદની નીરખી ?’

અન્ને એકબીજાં સામે જોઈ રહ્યાં. પ્રેમના આશોકને સાગર-ચંદ્રની જોડલી મીઠી લાગી, ધીરેથી વાત છૂટી.

‘લીલી ! તમારામાં લગ્નની પ્રથા કેવી ?’

‘વાત કરીશ મા ! આ લોકોની લગ્નપ્રથા જ જંગલી જેવી છે.’

‘પણુ લીલી ! પેલો જ્યંત, રમેશ વગેરે તારી પ્રેમ-પ્રથા માટે ખૂબ ટીકા કરે છે. કહે છે, કે તું એક વખત તેમને પ્રેમી તરીકે સ્વીકારી ચૂકી હતી.’

‘છટ, તેઓ મારા ખાસડાને પણુ લાયક નથી.’

‘એમ કે...?’ લીલી હજી આ શબ્દો પૂરા કરે એ પહેલાં દ્રાઈ બે ચાર વ્યક્તિઓ ધસી આવી.

‘દે સાલાને અને ઉપાડ એ રાંડને, એક વખત તો એનું મોં કાળું કરી નાખીએ.’

બે જાણુ સુરેશની સાથે લડવા શકાયા ને એક વ્યક્તિએ લીલીને ઉડાવી. લીલી ઠાઠી અને વ્યાધામના ધનુ જોડ્યા પ્રયોગો ગાળતી હતી; ધનામ પણુ મેળવ્યાં હતાં. પણુ વખત પડે પરશુરામની જેમ પિલા પાંચરી ગઈ. એ કંઈ કરી ન શકી. બે ચાર રાંસા પડતાં એ ખેલાન બની ગઈ. એની નીચી ચીસ વાતાવરણને ભેદી રહી.

મોટરમાં નિરાંતે બેઠેલા જગન્નાથના કાન આ ચીસે ચમટી ઊડ્યા. એ દોડ્યો. થોડે દૂર દ્રાઈ વ્યક્તિને કંઈ ઊંચકી જતો જોયો. જગન્નાથ ક્ષણવારમાં ભેટી પડ્યો. સાધારણ ધમાધમમાં જગન્નાથ પેલાને હાંકવી શક્યો; પણુ પેલા બે આવી જાય તેટલી વારમાં તેને લીલીને લઈ ને પસાર થઈ જવાનું હતું.

જગન્નાથ મોટર સુધી પહોંચ્યો ને લીલીને અંદર મૂકી તેટલી વારમાં તો બે જુવાન આવી પહોંચ્યા. પણુ તેઓ મોડા પડ્યા હતા. મોટર તરતજ ઊપડી ગઈ ને તે જોતા જ રંહી ગયા.

૨

બીજે દિવસે 'સાગરતટે સુરેશના ખૂન'ની વાતે આખું શહેર ચમકી ગયું. સુરેશનો આપ બેટાના ખૂનીને પકડવા આખી દોલત લૂંટાવા તૈયાર હતો. સી. આઇ. ડી. ખૂન ક્રોશિશ કરવા લાગી.

પરિણામે એટલું શોધાયું, કે તે જ વખતે શેઠ રાયમોહનની મોટર પુરબેશમાં લાંથી પસાર થઈ ગઈ હતી. આટલી વાત આવતાં તો કાગનો વાઘ થઈ ગયો. એ નક્કી થયું, કે રાયમોહનના કોઈ માણસે સુરેશનું ખૂન કર્યું.

લીલી નહોતી જાણતી, કે પોતાના પ્રેમના ઉમેદવારોની શોધનું આ પરિણામ આવશે. ગમે તેમ પણ એની મહેરબાની જગન્નાથ પર ઊતરી પડી. લીલી જગન્નાથને ખૂબ આહવા લાગી. જગન્નાથના જાના પ્યારને તૃપ્તિ થતી હતી.

છતાં છેલ્લા દિવસોમાં પોલિસ પગેરુ શોધતી ધરમાં આવી રહી હતી. સુરેશ સાથે પડાવેલી છખી મળી આવી હતી. બંને સાથે ફરતાં ફરતાં એની સાહેદી તો અનેક મુખ આપતાં હતાં. છતાં એનો સાથીદાર જગન્નાથ ચૂપ હતો. જે સંઘળું રહસ્ય જાણતો હતો, એની જ જખાન ચુપ હતી. પોલિસ કંઈ મેળ ન બેસાડી શકી.

પાંચ હજારનું ઈનામ ખૂની માટે પ્રગટ થયું. હવે બીંસ વધતી ચાલી. લીલીનો એકમાત્ર આધાર જગન્નાથ હતો. એ ચોવીસે કલાક જગન્નાથને પીંટળાતી ફરવા લાગી.

આજના સમાચાર તો ઓર ભયંકર હતા. શોફર ફૂટી ગયો હતો. એણે લીલીને ગુનેગાર જણાવી. શ્રીમંત ગુનેગાર મળ્યો એટલે પોલિસને તો ઘી-કેળાં. પાકી તપાસ માટે તેમણે જગન્નાથને પકડ્યો. પોલિસ જગન્નાથને સખ્ત પરેશાન કરી રહી હતી. બેઠ બોલવા એનો આખો દેહ મારનાં ચિક્કોથી વિવર્ણ થઈ ગયો.

સાંજે એ ઘેર ફર્યો ત્યારે એનો હતાશ ચહેરો જોઈ સહુએ માની લીધું કે નક્કી જગન્નાથે બેઠ કહી દીધો. કાંઈએ એને આવકાર પણ ન આપ્યો.

શ્રમિત જગન્નાથ એક ખૂણે ઢળી પડ્યો. પોલિસતપાસનો ત્રાસ એના દેહ પર સ્પષ્ટ હતો. થાકેલો એ ઊંઘી ગયો.

પણ જાગ્યો ત્યારે કાંઈ સ્વર્ગની પરી એની સામે ઊભી હતી. મધરાતના સિતારા એના ઓઢણામાં ઝંપકતાં હતા. ચૌવનની ચંદ્રેખ આછું તેજ ઢોળી રહી હતી.

‘જગત !’

આવો મધુર શબ્દ એને કાને કદી નહોતો પડ્યો. એ ચમક્યો. સાવધ થઈને જોયું તો લીલાકુમારી !

‘અત્યારે કેમ ?’

‘એક પ્રશ્ન પૂછવા આવી છું. તમે પૈસાને ચાહો છો, કે પ્રેમને ?’ લીલાના હાથમાં પીળું પીળું કંઈ હતું.

‘ન સમજ્યો, કુમારી ! પ્રેમ આગળ પૈસો કાંઈ વિસાતમાં નથી.’

‘તું મને પ્રેમ નથી કરતો ?’

‘અવશ્ય. પણ તમે...’

‘અંતર ચીરીને બતાવું ?’

‘ના. એટલું તમારે મોંએ કહો એટલે તૃપ્તિ.’

‘પોલિસે તમારા પર જીલમ ઢાળ્યો.’

‘એથી શું ? ગમે તેવો જીલમ કાંઈની બંધ જાન જોલાવી શકે ખરો ?’

‘એટલે તમે કશું કહ્યું નથી ?’

‘કશું જ નહીં. જીવતા જીવે રૌરવ નરક વેડી આવ્યો છું. પણ લીલા, એકવાર કહો કે હું તમારા પ્રેમનો અધિકારી ખરો?’

‘અધિકારી, અત્યાર સુધી મળ્યા તેમાં સહુથી શ્રેષ્ઠ. લીલી તારી...’

જગન્નાથ ઝોમો થયો. એણે સર્વ વેદનાને જાણે ફગાવી દીધી. એણે ધારેથી કહ્યું:

‘સુરેશની કંઈ નિશાની તમારી પાસે હશે?’

‘હા, મને સોનાની ચેન, હીરાની વીંટી અને એક ઘડિયાળ ભેટ આપેલું છે.’

‘મને એ આપી દો! તમારી વાત છૂપી રાખવા આટલું ધનામ આપવું પડશે.’

લીલીને લાગ્યું, કે જગન્નાથ આખરમાં તો હલકો માણસ ને! પણ વાત છુપાવ્યા વગર ચાલે તેમ ન હતું. પોતાના ગળામાંથી સોનાની ચેન દાટી લેવા જગન્નાથને કહ્યું. જગન્નાથ આવી લીલીની ટેવથી જાણીતા હતો. એણે અધી ચીર્ણ કર્યો કરી.

બહાદુર સી. આર્ચ. ડી. શોધમાં ખૂબ આગળ વધી હતી. મોટરનો શોફર તાજનો સાક્ષી બન્યો હતા.

રાયમોહન પોતાની પુત્રી માથેનો આ આરોપ ઓઠાં કરવા, માગે તે આપવા તૈયાર હતા. પોલીસો ફરી જગન્નાથની ધરપકડ કરે એ પહેલાં શેડ એની પાસે પહોંચી ગયા ને એક હબરની નોટા ગજવામાં સેરવી દીધી.

જગન્નાથ સવારથી કંઈ તૈયારી કરી રહ્યો હતો. ધરનો અધો સામાન એણે ભેગો કરી લીધો હતો. પોતાના એક મિત્રને પોતે કહાલ્યું બહારગામ જાય તો આ સામાન પોતાની માત્રને મોકલી આપવાનું

કહ્યું હતું. બીજા કેટલાક પૈસાનું મનીઓર્ડર થઈ ગયું હતું. છેલ્લામાં છેલ્લું અંડલ બાંધી જગન્નાથ બહાર નીકળી રહ્યો હતો. તે વખતે પોલીસ તેની ગિરફતાર કરી ચાલ્યામાં ઉપાડી ગઈ.

જગન્નાથ ઉપર સૌનો આધાર હતો. એ શું કરશે, એની સૌને ચિંતા હતી. લીલીને લાગ્યા કરતું, કે જગન્નાથ લાલચુ છે. સૌની છાતી ધકધક થતી હતી.

પણ આ શું ? અધે સમાચાર ફેલાઈ વળ્યા. જગન્નાથ કચુ-લાત કરી હતી કે: સુરેશભાઈને એકલા જોઈ મને દાદાગીરી કરવાનું મન થયું. મેં પૈસા માગ્યા, એણે ન આપ્યા. મેં ધમકી આપી હત્તો કયો, તેઓ સામે થયા. મેં લાડીનો ફટકો દીધો, તેઓ નીચે પડ્યા. તેમનો એન, ઘડિયાળ અને વીંટી લઈ ને નાઠો. એ વખતે લીલી બહેન મોટર લઈ ફરવા આવેલાં. મેં તેમને પિતાજી જલદી મોલાવે છે, એમ કહી મોટર પાછી ફરવી ને હું નાસી ગયો.

ગુનેશદે આખાદ પકડાયો ને ફસ ચાલ્યો. કોર્ટ ફરિયાનો સજા કરી, ફરિયા પહેલાનું ખ્યાન કરવા કહ્યું.

જગન્નાથે લીલીને મળવાની રજા માંગી. લીલી રડતી રડતી આવી. જગન્નાથ ! આ શું સૂઝયું ?

‘કંઈ કહેશો મા ! મેં મારે ખાતર આ કહ્યું છે, મારા જીવનમાં તમે સ્થાન કરી લીધું હતું. એક શુભાક્ષી તમને મેળવી શકે એ અશકય હતું. ખાનદાની, મોટાઈ, સંસ્કાર મારી ને તમારી વચ્ચે જોલા હતા. આ ભવં તમે મારાં ન થાત, પરભવમાં તમને મારાં કરવાનો મારો નિશ્ચય પાર પડે છે. બોલો ! વચન આપો કે પરભવ મળશે ?’

‘જગન્નાથ ! શું બોલે છે, આ ભવં તું કહે તો.....’

‘ બોલશે મા. અશક્ય વાત કરશે મા ? પરભવનું વચન આપો !’

લીલી રડતાં રડતાં એટલા શબ્દો બોલી શકી. મુલાકાત પૂરી થઈ.

ને.....એક દહાડો એ ફાંસીને માંચડે જૂલી ગયો. એનું શ્વ બાળવા લઈ ગયા ત્યારે છાતી પર સરેશથી ચોંટાડેલી એક છબી મળી આવી. એ છબી લીલીની હતી.

વખત વીત્યો, ને બધું ભુલાયું. લીલીની લક્ષ્મણા આવી પહોંચી. પણ એણે તો સાફ કહી દીધું. ‘મારે લક્ષ્મ માટે પરભવની રાહ નોવાની છે.’

✽

વર્ષાઋતુ આવતી ને ધરો મહેકી રહેતો, ત્યારે સરિતાકિનારે ફરતી લીલી સખીને કહેતી,

‘ એને ! આ ધ્રો કેમ ઉગતી દશે ? એને તો વર્ષા સાથે ફેટલો પ્રેમ ! છુંદાયે જાય તોય અગવાની !’

૨૩. સુંવાળું ઝેર

યૌવનના રમ્ય ઉદ્યાનમાં જ્યારે વસંતની કાચલ ટહુકાર કરી રહી હતી, ત્યારે શોભના શરદને મળી.

બોળી, ખાળક જેવી રમતિયાળ, ઝુલ્ફાં જેવી ચંચળ, પંચેયા જેવી બોલકણી, ઝરણાં જેવી નિર્મળ શોભના એક દિવસે શરદને સ્નેહી તરીકે ઓળખતી થઈ. પછી આ સ્નેહનું રૂપાંતર ભગિનીપ્રેમ, માતૃ-પ્રેમ કે પત્નીપ્રેમ, જેમાં કરે તેમાં થવા તૈયાર હતું.

સાધારણ રીતે કુટુંબી સંસ્થાને લીધે પુરુષ પોતાની માતાના પેટે જન્મેલીને બહેન ને જેને પેટે પોતે જન્મ્યો તેને માતા; આ સિવાય બીજી સમવયસ્ક સુંદરી સ્ત્રી મળી કે પત્નીની જ મનોદશા એવવા લાગે છે.

શરદની મનોવાંચના કંઈક આવી હતી. શોભના સ્નેહભૂખી પણ હતી. ગમે તે રીતે એને સ્નેહ જોઈએ. શરદની એકએક ક્રિયાને એ પ્રેમનું ચિહ્ન માની વધાવી લેતી.

શરદ ઊગતો નવલકથાકાર હતો. એની કલ્પનાની સૃષ્ટિ વિશાળ હતી. એની ચેતનભોમ નિત નવીન લાગણીએ થનગન્યા કરતી. અને આને જ પરિણામે એની નવલકથામાં અનેરા રંગો પુરાતા. ચિત્તની પણ જબરી ચંચળતા હતી ને પરિણામે બધી નવલકથાઓ એકધારા વર્તીપ્રવાહમાં બહુ ન થતાં નિતનિત નવા વેશે રજૂ થતી.

શરદને શોભના ભેટી ને કલ્પનાને કાવ્ય મળ્યું, આકાશને મેઘ-ધનુષ્ય મળ્યું; ફૂલને સુગંધ મળી. બંને એકજ જાતનાં હતાં, એકજ

નાતનાં હતાં. બન્નેનાં વડીલો પરસ્પર સ્નેહસંબંધથી બંધાયેલે
આહતાં હતાં. રોજ બંને ખેતરોમાં ફરતાં, નદીકાંઠે હવા ખાતાં,
પુષ્પો ચુટતાં. કઠી શોભના કવિતાઓ ગાતી, તો શરદ પોતાની નવ-
લકથાઓની કાચી કોપી તેની પાસે વાંચી સંભળાવતો.

આ સ્વર્ગીય વિહાર હતો. શોકથી અજાણ્યું સુખ હતું.

ખીજ તરફ શરદની નવલકથાઓ સમાજમાં ઠીક ઠીક આદર
પામી રહી હતી. પ્રકાશકોને ત્યાં એનો સારો ઉકાવ રહેતો. શરદને
પણ ઠીક ઠીક આવક થવા લાગી. પ્રકાશકો આડે દહાડે શહેરમાંથી
તેને ત્યાં આવવા લાગ્યા, ને પોતાને માટે પ્રથમ પુસ્તકાર આપીને પણ
નવલકથા લખવા માટે વિનવવા લાગ્યા.

ઉનાળે આંખાવાડિયામાં જઈને શોભના કંઈક મીઠું મીઠું ગાયા
કરતી, ને શરદ નવલ રચ્યા કરતો. માઆપની જમાનતગીર વિશાળ
હતી. દિવાળે સગડીની હુંફમાં શરદ લગ્ન જતો ને શોભના વચ્ચે
વચ્ચે એકાદ હાસ્ય-પ્રસંગ ઉપગતી સગડી બનાવવા બેસતી.
વર્ષામાં તો એ લખવા કરતાં કુદરતનાં રહુ રસિલા હતાં.

એક દહાડાં શરદ અને શોભનાને છૂટા થવું પડ્યું. કલકત્તા
ફિલ્મ કંપનીવાળાનો પત્ર હતો તેની નવલકથા પરવા એક ફિલ્મ
સર્જવાની હતી. કથાને અંગે કરાર કરવા તેને બોલાવ્યા હતા શરદ
ત્યાં ગયો ને જ્યેષ્ઠ દહાડા રહી, બહુ નક્કી કરી પાંચ આઠવા.
કથાના બદલામાં દ્રવ્ય ઠીક મળવાનું હતું. શરદે કલકત્તાની બધી નવીન-
તાઓ શોભનાને વિસ્તારીને કહી, પણ ફિલ્મ કંપનીની નટીઓ વિષે
વાત કરી ત્યારે એના આંસહળ સ્વભાવે પ્રથમવાર કંઈક શંકા
પેદા કરી. પણ એ તો પાણીનાં વર્તુલ જેમ ખીજ કણે નાચ પામી.

શરદની નવલકથા પરથી બનેલી ફિલ્મે આખા દિલ્હીમાં પ્રસિદ્ધિ
મેળવી. પરિણામે ફરીથી શરદને તેહ આપ્યું ને પોતાને ત્યાં રહી

ચોતાનાં નટ-નટીઓ જ્યાં વધુ ખીલી શકે તેવી ભૂમિકાવાળી નવલકથા રચવા ઇચ્છા જાહેર કરી. શરદ જવા તૈયાર થયો.

પણ આ પહેલાં મા-આપની ઇચ્છા લક્ષ્યાર્થ ઉકેલી લેવાની હતી. શરદ અને શોભના પણ ચાહતાં હતાં. લક્ષ લેવાયાં ને સમાપ્ત પણ થયાં. શરદ કલકત્તા જવા રવાના થયો.

‘શોભના ! બધું ઠીક થતાં તને તરત તેડાવી લઈશ.’

‘હા, ભૂલીશ નહિ, નહિ તો લપડાક પડશે.’ શોભનાએ એક નાની ટાપલી શરદના ગાલ પર મારી. પત્નીની પ્રેમભરી બેટ લઈ શરદ કલકત્તા ગયો.

૨

એક સુંદર સુસજ્જિત કમરામાં વીજળીના પંખા નીચે શરદ ચોતાની નવલકથા લખી રહ્યો હતો. વીજળીનું સ્ટેન્ડ પાસે ઝળહળી રહ્યું હતું. શોભનાનો આવેલો એક પત્ર સામે જ પડ્યો હતો.

‘મહાશય ! અમારી ભૂમિકા માટે જરા વધુ ધ્યાન આપશોને.’

શરદે માથું ઝિંચુ કરી બોલનાર સામે જોયું. સોળ-સત્તર વર્ષની એક યુવતી પફ અને પાવડરમાં સજ્જ થઈને બેસી હતી. એનાં રેશમી વસ્ત્રોમાંથી ગુલાબની સુગંધ વહેતી હતી ને માથાના ધુંધરિયાળા કેશ પંખાના પવનથી ગૌર કપોલ પર વારે ધડીએ અથડાયા કરતા હતા. વીજળીનો પ્રકાશ એના દેહ પર ઔર પ્રકાશ રેડી રહ્યો હતો.

શરદે હકારમાં માથું ધુણાવ્યું, પણ શું જવાબ દેવો તે જોઈવી ન શક્યો. એની આંખ સામે તો બાજરાવને મનાવવા આવેલી મસ્તાનીનો ચહેરો ખડો થયો. યુવતી કંઈ પણ સંકેત વગર ટેમલ પર બેસી ગઈ. એનો શ્વાસ શરદના હાથને સ્પર્શવા લાગ્યો. લખવા મહેનત કરી પણ કંઈ ન લખાયું.

‘લખોને ! કેમ શાન્ત થઈ ગયા !’ યુવતીએ કલમવાળો શરદનો હાથ ઝાલ્યો.

પણ શું લખે ? એ દઢાડે કંઈ ન લખાયું. આ યુવતી, શરદ જે નવલકથા રચતો હતો, એની મુખ્ય અભિનેત્રી શારદા હતી. ધીરે ધીરે સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે રહેતું ગુપ્ત પ્રેમજન આકર્ષણ જળી ગયું.

શારદા અને શરદ ધીમે ધીમે પાસે પાસે આવવા લાગ્યાં. શરદની મોટી કમાણી પણ એના શોખની પાછળ ખર્ચાવા લાગી. શારદા એક કુશળ અભિનેત્રી હતી, એમ પ્રેમના અભિનયમાં પણ કુશળ હતી. પણ એટલે તો આપણે ખુલાસો કરી લેવો જોઈશે, કે શરદ અને શોખનાના પ્રસંગમાં શરદ મુખ્યત્વે ભાગ લેતો, એમ આમાં શારદાનો પ્રથમ હિસ્સો હતો.

કાળક્રમે શોખના પણ કલકતા આવી. આસપાસનું વાતાવરણ કળવામાં સ્ત્રી બહુ કુશળ હોય છે. એ શરદની મનોવૃત્તિ કળી ગઈ, પણ એક શબ્દે ન ખોલી. ચાલતું હતું તેમ ચાલવા દીધું.

શરદ પોતાની ઉપાસના ચૂક્યો હતો. નવીન અભ્યાસ અને નવીન કલ્પના વિના એકધારે રસ કેમ જળવાય ? વાર્તાઓ શુષ્ક પડવા માંડી. લોકોમાં ફિલ્મ વધુ ખેંચાણકારક ન નિવડવા માંડી એટલે ડાયરેક્ટરો વિચાર કરવા લાગ્યા. શરદને આ વખતે કંઈ ભાન નહોતું. તે પોતાની અડધી દોલત શારદા પાછળ ખર્ચી ચૂક્યો હતો.

૩

અડધી રાતે સ્ટુડિયોનું વાતાવરણ શાન્ત થયું હતું, પણ બનાવેલા નકલી મિનારાને અદેલીને કાઈ એ વ્યક્તિ ઊભી હતી.

‘શારદાદેવી ! વાર્તામાં તો હવે કંઈ ખાસ આવતું નથી.’

‘ મને પણ લાગે છે. એકવાર વધુ પ્રયોગ કરી જુઓ. તેમને પાર્ટમાં ઉતારો તો લોકોમાં આકર્ષણ ઉમેરાય ને આવક પણ થાય !’

‘ વાત ઠીક છે. શરદને ક્રેટલો નીચોવ્યો ?’

‘ નીચોવાય તેટલો, મારા પંજમાંથી તે કાણુ છટકે ! વાઘણના પંજમાંથી છટકે તો મારા પંજમાંથી છટકે. પણ હવે મારા પગારનું ?’

‘ થઈ પડશે. ‘અધું તારું જ છે. ’ ડાયરેક્ટર આગળ વધ્યા ને ને શારદા શાન્ત બેસી રહી. આ શરીર સાથે યેષ્ટા કરવાનો ગમે તે સ્વાર્થસાધુને હક્ક હતો.

પ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર શરદકુમાર ફિલ્મમાં અગ્રભાગ ભજવવાના છે, એ વાતે બધે ખબર પડી ગઈ. શરદની નવલકથાથી જ લેખકોને આકર્ષણ હતું. તેમાં ફિલ્મમાં પોતાનાં અભિનયનાં અજવાળાં પાથરશે એ વિચારે તો વધુ આકર્ષણ ઉમેરાયું.

મટ્ટોડિયોમાં ફિલ્મ ઝપાટાગંધ ઝિતરી રહી હતી. ઈન્ડોર સીન પૂરા થયા હતા. આઉટડોર ચાલુ હતા. આજે નદીનો છેલ્લો સીન લીધા બાદ ફિલ્મ પૂરી થવાની હતી. નદીમાં એક હોડિયા પર રવાના થવાનું હતું, ને શારદા સૂતી હોય ને પોતાને તેની રક્ષા કરવાનું હતું. અચાનક સાપનું આગમન થાય ને એ શારદાની સામે ફેણ માંડે, એ પહેલાં તેને પકડીને ફેંકી દેવાનો હતો. આ માટે ફિલ્મ કંપની તરફથી એક ઝેર વગરનો સાપ પાળવામાં આવ્યો હતો.

સીન લેવો શરૂ થયો. સાપ હોડિયા પર ચઢ્યો, ને શરદે આગળ વધી એની ડોક પકડી લીધી. સાપ ઊછળ્યો ને તેને દાદ બેસારી દીધી. કામ આગળ ચાલ્યું. શરદની આંખો આગળ ઝેરી કુંડાળાં વળવા લગ્યાં. એને ભાન થયું, કે સાપ ઝેરી છે.

એણે ચીસ નાખી. હોડી હાંકનારને કિનારે લેવા સૂચના કરી. હોડી કિનારે આવી. હાથમાંથી લોહી વહી રહ્યું હતું. શરદે આગળ

માટે બાંધી દીધો. બધા દોડાદોડ કરવા લાગ્યા. ગમે તેમ પણ દવા લાવવામાં સૌ વિલંબ કરતા હતા.

શોભના શન્યમનસ્ક થઈને એક તરફ ઊભી હતી. એણે આ દશ્ય જોયું, ને દોડી. શરદના હાથે વળગી ઝેર ચૂસવું શરૂ કર્યું.

શરદ સ્વસ્થ થતો ગયો, તેમ શોભના ઝેર ચૂસવામાં અશક્ત થતી ગઈ. થોડીવારે એ ઢળી પડી. એના બીજા હાથમાં એક કાગળ હતો. શરદે એ જોયો ને આંખો ફાટી રહી.

ફિદમના માલિકનો શરદને નોકરીમાંથી છૂટા કરવાનો હુકમ હતો ને સાથે બીજી કંઈક અસ્પષ્ટ લાખામાં ધમકી હતી.

‘આ શું ?’

‘સુંવાળું ઝેર ! પેલા નાગના વિષથી યુ કાતિલ !’

‘શોભના ! તારી શી દશા છે ?’

‘છેલ્લી સલામ ! શરદ ઘેર જ ત્યારે આપણા રોપેલા પેલા આંખાને પાણી પાળે.”

શોભનાની આંખો હમેશને માટે માંચાઈ ગઈ.

શરદ એક ક્ષણ પણ ન ઊભો રહ્યો. પક-પાવડરના લપેડા પણ ન લૂછ્યા, ને દોડી ગયો.

પણ સહુથી વધુ દુઃખ તો એક ત્રીજા માનવીને હતું.

પગલીસીટી મેનેજરની દુનિયા આજે નાશ પામી હતી. એ એક અદ્ભુત સ્ટાટ માગતો હતો. એને જાહેરાતનો નવો પ્રકાર જોઈતો હતો; ને એ નવો પ્રકાર મેળવવા એણે નિર્વિષ સાપને બદલે વિષધર સાપ આણ્યો હતો. એ જાણતો હતો કે જીવતો હાથી લાખતો હતો, પણ મરેલો સવા લાખતો હતો.

યોજના આવી કંઈક હતી;

ફિદમના છેલ્લા શાટ્સમાં મુખ્ય નાયકનું મૃત્યુ. તેમણે બતાવેલી અદ્ભુત અદા. ફિદમ ક્ષેત્રમાં ન બનેલો રોમાંચક બનાવ. ને સાથે શરદની સ્મશાનયાત્રાનું સુંદર, હૃદયદ્રાવક રીલ !

જનતા ઊલટી પડવાની, ઉલટાંડા ને આશ્ચર્યના એક સાગર લહેરિયાં લેવાનો. કમાણીનો પાર નહીં રહે.

એકવાર પબ્લીસીટી મેનેજર એકલો એકલો નાચ્યો. એને માનવહેઠની પરવા નહોતી. શરદ તો રસકસ વિનાનો ચુસાયેલો ગાટલો હતો. કોઈને સ્નાન કે સૂતક નડે તેમ નહોતું. જે જન્મ્યું છે, તે એક હાડો તો મરવાનું છે ને ! આવું મૃત્યું ક્યાંથી !

પણ ઉતાવળ થઈ. શરદની સ્ત્રી વહેલી આવી પહોંચી. હોડી-વાળાના હાથ ઉતાવળા ચાલ્યા. મજા મારી ગઈ છતાં.....

ફિલ્મ ચાલી ને ખૂબ વખણાઈ. તેમાં પણ સરિતાના શોદસ તો લોકોને ખૂબ પસંદ આવ્યા.

પણ અફસોસ....જનતા ફરીથી શરદને ફિલ્મમાં અભિનય કરતો કે ક્યા લખતો કદી ન નીરખી શકી. જગતની તૃષા અણુછીપી રહી. આનું કારણ કોઈ ન સમજી શક્યું.

શરદે કલમ પણ તજી દીધી હતી. શોભનાની દુશ્મન એજ બની ને ! એ પેલા આંખાના વૃક્ષને પાણી પાતો, ત્યાં જ વસતો હતો. ત્યાંથી કોઈ એને ગમે તેવા લોભલાલચે ખેંચી શકે તેમ નહોતું. પ્રસિદ્ધિના દુઃખદ પ્રકાશને તજી એ મૃત્યુ તરફના સુખદ અંધકારમાં બિતરતો જતો હતો.

૨૪. પરણ્યા પહેલાં અને પછી

સુકુમાર કમલિનીને તમે ક્યાંથી ઓળખો ? અને કદાચ દશ વર્ષ પહેલાં તમે તેના સમાગમમાં આવ્યા હો, પણ એ વાતની ખાતરી હું આપી શકું છું, કે આજે એ તમને મળે તો તમે આશ્ચર્યકારક રીતે એને ન ઓળખી શકા. વસંતની ચાંદની રાત અને હેમંતની ચાંદની રાતમાં કેટલો ફેરફાર હોય છે, તે તમે જાણો જ છો.

અહીં હું તમને એ કુમારી કમલિની અંગે જ એ શબ્દો કહેવાનો છું. છતાં એ વાત તો હું પણ નહિ ખતાવી શકું, કે આજે કમલિની શું કરે છે, હાલ ક્યાં છે ને કેમ છે ? આખાય જીવનના ઉપસંહાર સમા છુટાછેડાના કેસમાં રજૂ થયા હતા તે: એ પત્રો મારી પાસે છે.—તે તમારી સામે રજૂ કરવા સિવાય વધુ ચર્ચામાં નહીં બિતરી શકું. છતાં એના એ પત્રો અંગે જેટલું કહેવું છે, તેટલું જરૂર કહેવાશે.

લગ્નના ચારેક દિવસ પહેલાં સુકુમારી કમલિનીને કિશોરનો એક પત્ર મળ્યો હતો, પણ પરણ્યા પહેલાંનો એ છેલ્લો જ પત્ર હતો. કિશોર તે કાણુ તે હું તમને અહીં કહીશ નહિ. લગ્નના ઠંડાડાઓ નજીક હતા, એટલે સખીઓ ચોપીસે કઠાક વાંટળાયેલી રહેતી. આથી કિશોરનો પત્ર એણે બાર કલાક સુધી પોતાની છાતી પર જ જાળવી રાખેલો.

કમલિની અવકાશ શોધતી હતી. એ સ્નાનાગારમાં ગઈ, તો નિર્લજ્જ સખીઓ ત્યાં પણ આવી પહોંચી. એ થોડીવાર આરામ

લેવાને બહાને એકાંત કમરામાં ગઈ, ત્યાં પણ સખીઓએ પીછો ન દોડ્યો. બણેલીગણેલી કમલિનીને કિશોરનો પત્ર આમ સખીઓ સામે વાંચવો ગમતો નહોતો !

આખરે મધરાતે એને એકાંત મળી. દિવસ બરની ધમચકડીથી આંઘળી સખીઓ ગાઢ નિદ્રામાં પડી હતી. કમલિનીને નિદ્રા આવે તેવું નહોતું. કિશોરનો કાગળ તેના હૃદય પર પડ્યો પડ્યો મૂંગો મૂંગો ધમકારા વધારી રહ્યો હતો. તેણે ધીરેથી પત્ર બહાર કાઢ્યો અને દીવાને વધુ સતેજ કર્યો. અક્ષરો મોતીની પંકિત જેવા હતા, દીપસિખાએ પોતાનું તેજ પ્રસારી તેની શોભા વધારી દીધી. કમલિનીએ પત્ર વાંચવો શરૂ કર્યો.

૧

પ્રિય કમલિની

“ આ પત્ર મળ્યા પછી તો ગણ્યાગાંઠ્યા દહાડા બાકી હશે. મને તો આપણા મિલનની એ પ્રથમ પવિત્ર ઘડી યાદ આવતાં ખરેખર રોમાંચ થાય છે.

“ કમલિની, હું એ દહાડા ભૂલ્યો નથી, કે જ્યારે આપણું પ્રથમ મિલન થયું હતું ને યુગતરસી દૃષ્ટોદ્દેશ મળી હતી. અગીયાના એક ખૂણે ફરતી ગુલાબકળી સમી તને મેં જોઈ ત્યારથી હું બહાવરો બની ગયો સંસારના અજબ આકર્ષણોનો જ્યારે વિચાર કરું છું ત્યારે હું સ્તબ્ધ બની જાઉં છું.

“ હું નહોતો માનતો, કે કોઈના કંઠમાં આટલી મીઠાશ હોય. કે સામેના માણસને ઘેન ચઢે. તું બોલે છે, ત્યારે એમ લાગે છે કે બણે સદા બોલતી જ રહે ને હું સાંભળતો રહું. એમ લાગે છે કે બણે રસગંગાના પ્રવાહને તું વહેવડાવતી જ રહે ને એમાં હું વહેતો રહું.

“કમલિની ! સંસારમાં મેં ઘણી રૂપવતી સ્ત્રીઓ જોઈ છે. કેટલીય સૌંદર્યભરી સ્ત્રીઓના પરિચયમાં આવ્યો છું. કેટલીય કોલેજિયનો સાથે મેં પ્રવાસ ખેડેલો છે, પણ જે તારામાં છે, એ મેં તેમનામાં નથી લાખ્યું. અહા, તું કેવી લક્ષી છે, શરમાળ છે, ભોળી છે! તારાં નેત્રો જોઈ છું ને મને સંસારનાં પાપ નાશ પામતાં દેખાય છે. તારો સ્વર સંભળાય છે ને વનની કોકિલા કંકાર લાસે છે. તારી દેહલતા જોઈ છું, ને પરીઓનાં અને દેવપ્રતિમાઓનાં સ્વરૂપ ઝાંખાં પડવા લાગે છે.

“કમલિની, મારી કમલિની! મારી કહેવાનો હક પ્રથમથી જ મેળવી લઉં છું, તો ક્ષમા કરજે ! મારી કમલિની, તને એમ લાગશે, કે હું કવિ બની રહ્યો છું. આ પત્ર નહિ, પણ પ્રેમકાવ્ય લખી રહ્યો છું, ખુશખબર નહિ પણ ખુશામત કરી રહ્યો છું; પણ એમ ન માનતી. તારી સ્મૃતિ મને કવિ બનાવી રહી છે. તું મારી દેવી છે, હું તારો પૂજારી છું.

“કમલિની ! ચાર દિવસ પછી આપણાં લગ્ન થશે, સંસારની દષ્ટિએ પતિપત્ની બનીશું, બાકી આપણે તો એક બીજાનાં ક્યારનાંય બની ચૂક્યાં છીએ. સંસારની કોઈ શક્તિ આપણને અલગ નહીં પાડી શકે. સંસારનાં કોઈ દુઃખ આપણને એક બીજાની હુંફમાંથી નહિ હટાવી શકે.

“સંસારમાં ઘણાં પરણે છે, પરણીને ઘણાં પસ્તાય છે. કેટલાક પસ્તાવા માટે જ પરણે છે. કોઈ પત્નીને ચાર દહાડા ચાહીને બૂલો જાય છે, કોઈ પત્નીને ધરની પૂતળી બનાવે છે. કોઈ પત્નીને પોતાના દિલનો એકાદ ખૂણો વસવા આપે છે ને સંતોષ અનુભવે છે.

“આપણાં લગ્ન તેવાં નથી, આપણે પરણીને પ્રભુતામાં જવાનાં છીએ. દેતાદેતની સાધના આપણા લગ્નજીવનનું ખોચ છે. એક ઘડી પણ આપણે અલગ નહીં રહીએ. એકબીજાના શબ્દો પર મરી જઈશું.

સંસારનાં તમામ ક્ષેત્રો એક સાથે ખેડશું. કેટલાક લોકો પરણીને પછી પત્નીને ઘેર મૂકી કલબોમાં જાય છે, તેઓને હું ધિક્કારું છું, કેટલાક સુધરેલાઓ ખીજની પત્નીઓને જોતા ફરે છે. હું કહું છું, કે તેઓ ઝખ મારવા પરણતા હશે. ઘણા પરણ્યા પછી પત્નીના દોષોને જોયા કરે છે, તેવાઓને હું મૂર્ખા માનું છું.

“કમલિની ! આપણાં લગ્ન એટલે સ્વર્ગને પૃથ્વી પર લાવવાની ક્રિયા. આપણા હનીમૂન (મધુરજની) માટે વિચાર કરી રહ્યા છું. મિત્રો ખે ચાર સ્થળ પસંદ કરે છે, પણ ત્યાં તારી કાયાને શરદી લાગવા સંભવ છે. ખેર ! તારી સલાહ મુજબ તે નક્કી કરીશું.

“કમલિની ! પત્ર પૂરો કરવાનું મન થતું જ નથી. એમ થાય છે, કે કમલિનીના નામથી પત્રો લખે જ નહિ ! હવે પરાંદ થતું જાય છે.

કમલિની, મારી કમલિની, વહાલી કમલિની ! પ્રણામ ! ”

લી. થોડા વખતમાં તારોજ

કિશોરના...

કમલિનીને પણ પરાંદ થતું આવ્યું હતું. એણે પત્ર જળવીને મૂકી દીધો.

૨

મન તો નથી થતું, કે ખીજો પત્ર તમને વાંચવા આપું : પણ પ્રથમથી વચને બંધાઈ ચૂક્યો છું, એટલે લાચાર છું. ભોળીભલી, પ્રેમહીવાની કમલિની પર આ પત્ર પછીથી ત્રણ વર્ષ બાદ દેસાવરથી આવેલો એક પત્ર અહીં રળૂ કરું છું.

કમલિની,

“કુશળ તો હઈશ. મનને શંકા-કુશંકાઓમાંથી બહાર રાખી આનંદિત રહીશ તો તબિયત સહેજે સારી થઈ જશે. શંકા ડાકણ છે, એ તો તું બાણેજ છે. જેને ડાકણ વળગી એનું જીવતર બરબાદ માનજે. શરદીગરમી-ઋતુઓના ફેરફાર તો ચાલ્યા કરે, એથી કંઈ આપણે ત્રાસી ન જઈએ. ‘મન ચંગા; તો કથરાટમાં ગંગા’ એ કાં બૂલી જાય છે ?

“મને લખતાં દુઃખ થાય છે, કે તારો સ્વભાવ થોડા વખતથી બગડી ગયો છે.

“વાતવાતમાં તું ચર્ચા કરે છે. મારા મિત્રો સાથે તારી બલી નજર નથી. હું બહાર જાઉં છું એ તને ગમતું નથી. તારું દિલ સદા મારી સાથે આવવા ઝંખે છે. મને ઘેર આવતાં મોડું થાય. તું ચિડાઈ જાય છે, પણ તારે સમજવું જોઈએ કે પુરુષને હળ્લર કામકાજનાં લક્ષણ હોય-હળ્લર ઉપાધિઓ હોય, વહેલું મોડું થયા જ કરે. પણ એથી તારે તારો મિનનજ ન ખોવો જોઈએ.

“આપણે છેડાછેડી બાંધીને રોજ ન ફરી સફોએ. મારી સાથે સત્તર જાતના મિત્રો હોય. બધા સાથે ગમે તેવી ચર્ચા વેળા તને સાથે રાખવી સારી નહિ. અને ખરી વાત તો કમલિની! ત્ત્રી એ ઘરની રખેવાળ છે, પુરુષની ચોકીદાર નહિ. બહાર જવાની ઇચ્છા થાય તો એ બેનપણીને ત્યાં બેસી આવ્યાં.

“તારી રોજની એક ફરિયાદ છે. સીનેમામાં હરવખત બે ત્રણ સ્ત્રીઓ અને બે ચાર મિત્રો સાથે ને સાથે જ હોય ને તેમની સાથેજ વાતો ચાલે. પણ તારે ખ્યાલ રાખવો જોઈએ કે એ બિચારા બે કલાક માટે આવ્યા છે. પછી ક્યાં વાત કરવા આવવાનાં છે ? અને આપણે બે એકલાં સીનેમા જોઈએ તેમાં રસ પણ શું આવે ? કંપનીની જ મજા છે ને !

“ તને કેટલોયવાર બહુ બોલવાની ઇચ્છા થાય છે. આપણે પહેલાં રોજ ગાતાં ને નાચતાં તેમ કરવાની તને ઇચ્છા થઈ આવે છે; પણ આ તો જિંદગી છે. જિંદગીમાં અનેક જાતનાં નવ નવાં તોફાનો સામે મુકાબલો કરવાનો હોય. એ વેળા તારી સાથે વાતો કરું કે ગપ્પાં મારું એ કેમ પાલવે ? તારી પાસે બેબી છે. રમાડ અને લહેર કર.

“ થોડા વખતમાં હું બહાર-લાંબે પરદેશ જઈશ. કદાચ પાછા ફરવામાં લાંબો સમય થાય. તારે એકલાં રહેતાં, મન આનંદમાં રાખતાં, સૌની સાથે હળીમળીને રહેતાં શીખવું જોઈએ. બહેન સાથે તને કાવતું નથી. અલગત, હું કચ્છલ કરું છું કે, એ ટીકાખોર છે. બા અને તારે તો ચાર આંખો જેટલો સંબંધ નથી. જે કે તેમાં હું ખાનો દોષ માનું છું. મોટા ભાઈનાં પત્ની તો તને જોઈને મોં મચકોડે છે. પણ આખા ઘરમાં તારે વહાલા થઈને રહેવું જોઈએ. વેરીને પણ વહાલ છૂટે, એવા થવામાં જ હોંશિયારી છે. સમય કાંઈ સરખો રહે છે ? મારી સાથે જેટલું વહાલ રાખે છે, તેટલું તારે સહુ સાથે રાખવું ઘટે. એ સહુ મારાં હિતસ્વીજ છે, મારાં ઉપકારી છે.

“ એજ. વિશેષ હાલ લખતો નથી. ડાહી થઈને શાન્તિથી રહી શરીર જાળવજે ! મારી ચિન્તા કરીશ નહિ. ”

લિ.

કિશોરના રમરણ

વાચક, કમલિનીના આ બે પત્રો-ત્રણ વર્ષના ગાળાના તેના સંસારના બે પત્રો-આપણને મળી શક્યા છે. લગ્ન પછીના જીવનનું તારતમ્ય એમાંથી નીકળી શકે છે.

કમલિનીના સંસારની સ્થિતિ જાણવા સહુ કોઈ આતુર હોય, પણ કોઈના ખાનગી જીવનમાં પ્રવેશવાનો આપણને શો અધિકાર ? એટલું જ વિચારી લઈએ કે ફળવાયેલા સ્વતંત્ર વિચારના કિશોરને મન પરણ્યા પહેલાના પત્રમાં કમલિની દેવી હતી અને પોતે વિનમ્ર પૂજારી હતો. ખીજામાં કમલિની એક હાંસલ કરેલી-ન છટકી શકે એવી-દાસી હતી, તે કિશોર માલિક હતો.

૨૪. મા-બાપ

સ્વર્ગના સુંદર ઉપવનમાં એક પુરુષ અને એક સ્ત્રી રહેતાં હતાં. બંને સુડોલ હતાં, બંને સુરેખ હતાં, બંને સૌંદર્યભર્યાં હતાં. સંજેમરમરની અજબ પ્રતિમા શાં બંને નમ્ર હતાં. આનંદી ઝરણાં, ક્લિક્કલાટ કરતાં પંખી, ગાતાં વંશવૃક્ષ ને સુવર્ણના ભારથી લચી ગયેલાં વૃક્ષોવાળા સુંદર પ્રદેશમાં એ સ્વતંત્રતાથી વિહરતાં હતાં.

સ્વર્ગમાં અનેક દેવ-દેવી વસતાં હતાં. પણ આ બે સહુથી જુદી માટીનાં બનેલાં હતાં. પુરુષને સહુ ‘આદમ’ કહેતા. સ્ત્રીને ‘ઈવ’ કહીને બોલાવતા. પડછંદ દેહવાળો ને શક્તિના પુંજ સમો આદમ ધ્રુવ કરતાં ભવ્ય લાગતો. પુષ્પ જેવી કામળ ને ચાંદની જેવી મધુર ઈવ આદમ કરતાં ખરેખર સુંદર હતી. આ ભવ્યતા ને સૌંદર્યનો યોગ અનુપમ હતો.

સ્વર્ગના ઉદ્યાનનાં આ સુખી વાસીઓને બધી વાતની છૂટ હતી. કેવલ એક વાતની મના હતી—સ્વર્ગના સ્વામીએ તેમને આજ્ઞા કરી હતી કે,

‘બધી વેલોનાં ફૂલ વીણજો, તમામ વૃક્ષોનાં ફળ ખાજો, મળે તેટલું મધુ લેજો, માધુર્ય લૂંટજો; પણ પેલા જ્ઞાનવૃક્ષનાં ફળને આખશો મા !’

જ્ઞાનવૃક્ષ ! અરે, કેવું સુંદર વૃક્ષ ! દૂર દૂરથી શાખા ને ડાળીઓ નચાવી આમંત્રણ દેતું હોય તેવું વૃક્ષ ! આખા ઉપવનમાં આંખને ગમી જાય એવું એ એક જ વૃક્ષ હતું. એનાં પાંદડાં નીલમ જેવાં સુંદર હતાં.

એનાં ફૂલ ને એની મંજરી હીરામાણેક જેવાં દેખાવડાં હતાં. એનાં ફૂલ સુવર્ણરંગી હતાં. એનાં ખી પન્નાનાં જેવાં હતાં. અરે, આ ઉપવનની શોભા સમાન આ વૃક્ષને ન જાણે કેમ સહુએ તરછોડ્યું હતું ?

આદમ ને ઇવ એની સામે તાકીને જોઈ રહેતાં, પણ સ્વર્ગના સ્વામીની આજ્ઞા પાળવાને તેઓ અંધારેલાં હતાં.

૨

કોઈ એક સુંદર વસંત ખીલતી હતી. ફૂલડે ફૂલડે લમરા મધુ પીતા હતા. ઝરણાંના કાંઠે સુવર્ણમૃગ કેસરનો ચારો ચરતા હતા. અશોકવૃક્ષની જાંચી ડાળે ખેસી સ્વર્ગકાંકિલા ઉપવનને ગજવી રહી હતી.

અચાનક ઘેરી વનરાજિને વીંધીને કોઈ વિચિત્ર પ્રાણી પેટે ધસડાતું ત્યાં આવ્યું. એને એક પણ પગ નહોતો, છતાં એની ચાલમાં તીરનો વેગ હતો. એની નાની નાની નીલમ જેવી આંખોમાં અદ્ભુત રાશની હતી. એની ચામડી સાવ સુવર્ણરંગની હતી, ને તે ઉપર સુંદર ચિતરામણ કાઢેલું હતું. એને એકને બદલે બે જીભ હતી.

કેવું વિચિત્ર પ્રાણી ! ન એને પંખીની જેમ પાંખો હતી, અને ન પ્રાણીની જેમ પગ હતા. છતાંય પંખીથી ને પ્રાણીથી એ વધુ મેગવાન લાસતો હતો. એ જળમાં તરી શકતો, પહાડ પર ચઢી શકતો, મેદાન પર દોડી શકતો.

વસંતની ડંડી હાંચમાં ઝૂમતું ઝૂમતું એ પ્રાણી ત્યાં આવ્યું. પેલાં સ્ત્રી-પુરુષ સ્વર્ગીય ઝરણાંને કાંઠે બેઠાં બેઠાં સ્ફટિકના સુંદર દુકડા ને છીપનાં મોતી વીણી રહ્યાં હતાં. પેલા પ્રાણીએ સુંદર બાષામાં કહ્યું.

‘તમે કાણ છો ?’

‘અમે આદમ અને ઈવ છીએ ! આ સ્વર્ગના સ્વામીએ પ્રકાશમાંથી ફિરસ્તા બનાવ્યા, અગ્નિમાંથી છન બનાવ્યા : પણ એ તો બધા દૂરથી નમસ્કાર કરવા જેવા. આખરે એ મહાન પ્રભુએ પોત્તી પોત્તી-નરમ નરમ-સુવાળી માટીમાંથી અમને પેદાં કર્યાં.’

‘વાહ, વાહ ! ત્યારે તો તમે સ્વર્ગના સ્વામીનાં માનીતાં. તમે તો આ હિપવનમાં લહેર કરતાં દશો. વારુ, ત્યારે તો તમે પેલા વૃક્ષનાં ફળ ચાખ્યાં દશે ખરાં !’

‘ના.’

‘વાહવાહ, ત્યારે તમને ઠીક છેતર્યાં. ત્યારે મારે કબૂલ કરવું રહ્યું, કે તમે જીવન વિષે જાણવાનું કંઈ નથી જાણ્યું. એ તો જ્ઞાનવૃક્ષ છે. તમારે અમર થવું છે ? તમને સુખી રહેવાની કામના છે ? તમને જીવનના રસ વિષે જાણવાની કંઈ ઈચ્છા છે ? તો આવો. આ જ્ઞાનફળ ચાખો, ને અમર બનો !’

‘અમને એ ખાવાની આજ્ઞા નથી.’ ભક્તની નમ્રતાથી બંનેએ જવાબ દીધો.

‘શા માટે આજ્ઞા નથી ? એટલા માટે, કે તમને તમારા જીવન વિષે જ્ઞાન મળી જાય ? અરે, એકવાર આ ફળ ચાખી જુઓ એટલે સ્વર્ગના સ્વામીની આજ્ઞા સાચી છે કે ખોટી એનું જ્ઞાન થઈ જશે. તમને સદા અજ્ઞાનમાં રાખવાની આ ઠીક યોજના લાગે છે. એકલી ભક્તિથી શું વળે ? જ્ઞાન પણ જોઈએ ને !’

બોળાં સ્ત્રી-પુરુષ ઊભાં થયાં. સ્ત્રીએ હાથ લાંબો કર્યો. પુરુષે બાહુ પ્રસાર્યાં. બંનેએ જ્ઞાનફળ લઈને ચાખ્યું. અહા, અમૃત જેવું મીઠું ! સુધા જેવું સ્વાદિષ્ટ ! મધુ જેવું મધુર ! એ તો લહેરથી હિડાવી ગયાં છતાંય તૃપ્તિ ન થઈ !

પેલું વિચિત્ર પ્રાણી (સાપ) ખંધાઈથી ચુપ બેઠું હતું. પણ પેલાં સ્ત્રી-પુરુષોની દુનિયા પલટાઈ રહી હતી. આજસુધી ન

જાણેલો આવેશ એમની નસેનસને ધુન્નવી રહ્યો હતો. અજાણ્યા ઉન્માદના ધડાકાઓથી શાંત મગજ ધમધમી રહ્યું હતું. પાણીની માછલીની જેમ તેમનાં નેત્રો ચક્રળવક્રળ થતાં હતાં.

પુરુષે સ્ત્રીના દેહ પર નજર નાખી. એ નજરમાં હવે કાંઈ પરિવર્તન આવ્યું હતું. મધુનું માધુર્ય, ચાંદનીની સુંદરતા, ઝરણાંના કિલ્લકિલાટ, અમૃતના કૂંપાઃ બધું ય જાણે સ્ત્રીના દેહમાં છલકાઈ રહ્યું હતું. એના માંસલ અવયવો ઉપર એની દ્રષ્ટિ ચોટી જવા લાગી.

સ્ત્રી પણ શુધ્ધબુદ્ધિ વિસરી ચૂકી હતી. સ્વર્ગના સ્વામી, ઉપવન, મધુર ફૂલડાં, રમતિયાળ હરણાં, ગુંજતા ભ્રમરો, બધું ય વિસરીને પુરુષને અનુસરી રહી. અરે, પહેલાં જેમ ઝરણાંના જળમાં તરખોળ થઈ જવાનું દિલ થઈ જતું, મધુ પીવા હાથ લાંબાઈ જતા, એમ એને પુરુષના દેહમાં લથપથ થઈ જવાનું દિલ થઈ આવ્યું.

સ્વર્ગના સ્વામીએ આ દશા નિહાળી. જે જ્ઞાનથી એ ખતેને દૂર રાખવાની એમની ઇચ્છા હતી, એ જ્ઞાન એમને મળી ગયું હતું. એ જ્ઞાન ન જાણે એમનો કેવો વિચિત્ર પંથ નિર્માણ કરશે! ગમે તેવાં પ્રિય કેમ ન હોય, પોતાના હુકમનો અનાદર કરીને હવે તેઓ સ્વર્ગના સામ્રાજ્યમાં વસી શકે તેમ નહોતાં.

સ્વર્ગમાંથી એમને રજા આપવામાં આવી. પણ આ એ જીવ હવે બેપરવા બન્યાં હતાં. એમને સ્વર્ગની તમા નહોતી રહી. ખતે એક-બીજામાં રસ લેતાં હતાં, એક બીજાને જ જોતાં હતાં.

મખમલી ભૂમિવાળા સ્વર્ગમાંથી તેઓને પૃથ્વી પર પટક્યાં-કાઈને ક્યાં તો કાઈને ક્યાં? પણ તેઓ જૂલાં ન પડ્યાં. એકબીજાને શોધી લીધાં, ને ખતે ભેગાં મળ્યાં. ખતે હસી પડ્યાં. પુરુષે સ્ત્રીના વાળ સમાર્યા-સ્ત્રીએ પુરુષની રજા ખંખેરી. ઊભાં થઈને ચાલવા લાગ્યાં. એક ડગ પણ ભર્યું નહીં હોય ત્યાં પૃથ્વી પરનો એક જાડીમ કાંટો સ્ત્રીની કેમળ પાનીમાં ભોંકાઈ ગયો.

સ્ત્રી ચીસ પાડી પુરુષને વળગી પડી. એ દુઃખમાં ય પુરુષને માઠ આશ્લેષ સુખકર લાગ્યો. લોહીથી તરબતર પગની પાની ગુલાબ-ફળો સમી લાસી, ને પુરુષના ખોળામાં દેહ નાખીને પડેલી સ્ત્રીને આ પીડામાં પણ સ્વર્ગના સુખની સ્મૃતિ જાગી. દુઃખમાં ય એ હસતાં ગયાં.

ક્યાં સ્વર્ગનો સુખદ પ્રકાશ ને ક્યાં પૃથ્વીનો માઠ અંધકાર? જિની જિની હવા, બળબળતી લૂ, દિશાઓ ભેંકાર લાગે. આંખે કશું ન સૂઝે, એમાં પણ રાત તો ગજબ વર્ષાવે. એ રાતે તેઓ માળાનાં પંખીની જેમ બંને એકબીજાની સોડમાં લપાઈ બેઠાં. દુઃખકર રાત એ રીતે પ્રિય સમાગમથી સુખકર બની.

અહીં કાંટાને ગુલાબ હતાં. અહીં મનમાન્યાં પંખી ગાતાં નહોતાં. આકાશમાંથી હિમ વરસતો. પણ આ તો કશું ય ગણકારતાં નહોતાં. બૂખ્યાં રહેતાં, તરસ્યાં રહેતાં, પણ એક બીજાની યાદમાં મસ્ત રહેતાં. સર્જનદારે એમને સંજ્યાં હતાં-જીવન આપ્યું હતું તો જીવવું રહ્યું હતું. ભૂલ કહો તો ભૂલ એમણે કરી હતી. એમાંથી સંસાર પેદા થયો હતો. ક્યાંતો અફસોસ કાયર સિવાય કંઈ કરવું નથી. માટે જ રડવા કરતાં હસવું એમણે પ્રિય કર્યું હતું.

દિવસો વીત્યા ને દેહ પર યુદ્ધાપાની નિશાનીઓ ઝબકવા લાગી. હીરા જેવાં નેત્રો ઝાંખા પડ્યાં હતાં. કાળા નાગ જેવા બાલ લુખરા બન્યા હતા. હવે શરીરમાં ધ્રુજારીઓ આવી હતી, પણ આ બંને તો એટલાં જ આનંદી હતાં. તેઓ જરાય બળડતાં નહોતાં. પગ પર ન ચલાય તો લાકડીના ટેકે ચાલતાં. આંખે ન દેખાય તો અંધારે બેસી રહેતાં. પણ જ્યાં પર યુરો શબ્દ ન આજુતાં.

પૃથ્વી પર આવ્યા પછી એમનો વંશવેલો વધ્યો હતો. એમનાં બાળકો કેટલીક વાર ઝડપ સામે, રોગ સામે, શોક સામે બડબડ કરતાં ત્યારે આ બધાં જીવ કહેતાં:

‘બચ્ચાંઓ, નકામે બકવાટ કરશો નહીં. એ પિતાનો પાડ માનજો, કે જેણે કાંટામાં પણ ગુલાબ ખીલવ્યાં છે. દુઃખમાં પણ ફેટલું સુખ-ફેટલી સમજ મૂકી છે !’

અને એક દહાડો આ વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષે પોતાની કબર તૈયાર કરી. બધે મીઠાઈ વહેંચી. પોતાનાં બાળકોના ગાલોને ચુમીએથી ભરી દીધા, છાતીથી મિલાવ્યાં ને પછી હસતાં હસતાં કહ્યું.

‘આ જ અમારો આનંદનો દિવસ છે. વર્ષોથી જે પ્યારા પિતાનો વિયોગ હતો, હવે એને મળીશું. એણે અમને જીવન આપ્યું- જીવનમાં દુઃખની કડવાશ નાખી, પણ અમે તો એ કડવાશની પાછળ રહેલી મીઠાશ જાણતાં હતાં. એણે દુઃખ આપ્યું. અમે સુખ માન્યું. અમે સંસારને શોભાવ્યો ને આજે ઉજળે મેંએ અમે એ પરમ પિતાને મળવા ચાલ્યાં છીએ. અમે ભૂલ કરી. ભૂલ તો માટીનાં માનવી કરે. પણ એ કરેલી ભૂલને આપભોગથી ઉજળી કરી. તમે પણ અમને અનુસરજો. દુઃખમાં હાય હાય ન કરશો. દુઃખ તો તમારી કસોટી છે. ચાલો, હવે અમે તમારી રજા લઈશું. જનાર માટે કદી શોક ન કરશો. અમને અહીં પણ આનંદ હતો, ત્યાં પણ પરમાનંદ છે.’

ભલાં સ્ત્રી-પુરુષ હસતાં હસતાં સહુથી હાથ મિલાવતાં કબરમાં સૂઈ ગયાં. એ કબર પર ગુલાબ ખીલી નીકળ્યાં. ગુલાબ પર જીલજીલ આવી પહોંચ્યાં.

દરેક નવવસંત ત્યાં બહાર જમાવવા લાગી.

શ્રી. જયભિષ્ણુની

અન્ય કૃતિઓ

- ૧ વિક્રમાદિત્ય હેમુ : ૫—૦—૦
સોળમી સદીના એક મહાન ગાંડીવધન્વાની કથા. રાજા
પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ પછી દિલ્હીની ગાદી ઉપર આવનાર
એક માત્ર આર્ય વીર.
- ૨ ઉપવન : ૨—૮—૦
ઇતિહાસના ખૂણામાં છૂપાયેલી દર્દભરી નવલિકાઓ.
સ્વાધ્યાયની પરમ સિદ્ધિ સમાન એક એક વાર્તા
કંઈકે નવું રહસ્ય કહે છે.
- ૩ કામવિજેતા સ્થૂલભદ્ર ૩—૮—૦
સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તના કાળના મહામાત્ય શકટાલના પ્રતાપી
પુત્ર સ્થૂલભદ્રની પ્રેમ-ત્યાગભરી નવલકથા. મશહૂર
ગણિકા કોશાનું પ્રેમભક્તિભર્યું આલેખન
- ૪ મહર્ષિ મેતારજ : ૩—૮—૦
જૈન-આગમની જીવન સમન્વયની એક સુંદર કથા.
શૂદ્રના ઘેર જન્મ પામી, મગધરાજના જમાઈ બનનાર
વીરનરની કથા.
- ૫ મગધરાજ : (નવી આવૃત્તિ છપાય છે.)
ભગવાન મહાવીરના કાળના, મગધના મહાન રાજવી
મહારાજ શ્રેણિક-ખિખિસારની રોમાંચક જીવનકહાણી.
- ૬ ખેડો બળવો : ૨—૮—૦
સ્ત્રીજીવનના સળગતા પ્રશ્નોને ઓળસવી તે બળોખી
રીતે રજૂ કરતી નવલકથા.
- ૭ શ્રી ચારિત્રવિજય : ૧—૪—૦
વીસમી સદીના એક સત્યવીર સાધુની જીવનની જીવન
કથા. સુંદર છાપકામ, કલાભર્યું વિધાન.

૮ ભાગ્યવિધાતા : (નવી આવૃત્તિ છપાય છે.)

મહાન અકબરના ખાલકાળની જ્વલંત શૌર્ય ને વીર
બહેરાંમખાંના જીવનની નવલકથા.

૯ જવાંમર્દ : (નવી આવૃત્તિ છપાય છે.)

કુમારજીવનનાં સાહસોને રસભરી ખાનીમાં રંગૂ કરતી
સુંદર નવલકથા. એકવાર તમને ઉષાના પ્રકાશ જેવા નિર્દોષ
ખાલજીવનમાં ખેંચી જાય છે.

૧૦ દેવદાસ : ૨—૦—૦

શરદખાણની નવલકથાનો ‘શ્રી રતિલાલ દેસાઈ’ સાથે
કરેલો સુંદર અનુવાદ :

૧૧ પ્રેમભક્ત કવિ જયદેવ : ૪—૦—૦

સંસારપ્રસિદ્ધ ભક્તિશૃંગાર કાવ્ય ‘ગીતગોવિંદ’ના રચ-
યિતા મહાકવિ જયદેવની પ્રેમશૃંગારભરી નવલકથા.

૧૨ પારકા ઘરની લક્ષ્મી : ૩—૮—૦

દરેક કુમારિકા-જેના જીવનની સિદ્ધિ પારકા ઘરની લક્ષ્મી
બનવામાં છે, તેના વિવિધ દૃષ્ટિકોણોને રસભરી કથાઓથી
રંગૂ કરતો ગ્રંથ

૧૩ ભાગ્યનિર્માણ :

ભાગ્યના પ્રેદાનમાં આર્યાવર્તના ચક્રવર્તીપદનો નિર્ણય
કરનાર મહાવીરોની કથા. વિક્રમાદિત્ય હેમૂનો ખીજો ભાગ.

૧૪ શ્રી ઋષભદેવ : છપાય છે.

માનવજીવનના ઉષ્કાળની પ્રેમ, શૌર્ય ને ત્યાગભરી
સુંદર નવલકથા.

૧૫ ભરતેશ્વર : છપાય છે.

આર્યાવર્તના આદિસમ્રાટની નવલકથા.

૧૬ રાજા શ્રીપાળ ૦—૮—૦

વ્રતકથા પદ્ધતિએ આજેખાગેલ કથા.

